

Кар. 263-↓

АЛИЙЛАНЫ У.Б.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ГРАММАТИКАСЫ

ОРТА ШКОЛЛАНЫ
6—7 КЛАССЛАРЫНЫ УЧЕБНИГИ

II кесеги

СИНТАКСИС

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1959

АЛИЙЛАНЫ БАБУЛАШНЫ ДЖАШЫ УМАР,
ДОЦЕНТ

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ГРАММАТИКАСЫ

II КЕСЕГИ

СИНТАКСИС

ОРТА ШКОЛЛАНЫ 6-7 КЛАССЛАРЫНЫ
УЧЕБНИГИ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1959

АЙТЫМ.

Грамматикада сёзлени айтымда бир-бирлерине къалай тагъылгъанларыны, айтымны хар бир тюрлюсюн, аны членлерин, аланы бир-бирлери бла келишгенлерин, айтымны къуралыууну юсюнден болгъан билимге синтаксис дейдиле.

§ 1. Айтым.

Биз кеси муратыбызны башха адамгъа сёлешген заманыбызда сёзлени кючю бла билдиребиз.

Мен лагерде джашаууну бек джаратдым. Танъ атханы сайын, бизни тоб атылгъан уята эди. Палаткада джукълау саулукъгъа бек игиди.

Бу огъаргъы юч айтым юч муратны билдиредиле. Аланы хар бири талай сёзню кючю бла къуралгъанды. Алай болгъанлыкъгъа айтым къуру да талай сёзден къуралмайды, аны бирер сёзден къуралгъан тюрлюлери да болады.

Джаумсурайды. Джелчик да аз-аз урады. Джарыкъды. Суукъду. Джазама. Окъуйса. Джырлайса. Ойнайса. Къуанабыз. Балчыкъды.

Толу муратны билдирген бир неда бир талай сёзге айтым дейдиле.

Сёлешген заманда айтымла бир-бирлеринден сёлешген адамны ауазыны тохдаяракъ болгъанына кёре айырыладыла, джазгъан заманда уа ала бир-бирлеринден тюрлю-тюрлю тыйгъыч белгилени кючлери бла айырыладыла: точканы, кёлтюртючюню, соруучуну.

1 иш. Бу хапарчыкъны окъугъуз. Аны айтымларын табыгъыз. Ала бир-бирлеринден не белгилени кючлери бла айырылгъанларын тинтигиз. Точка бла айырылгъан айтымланы башха, кёлтюртючю белгиле бла айырылгъанланы бирге, соруучу бла айырылгъанланы бирге джазыгъыз.

КЪАШХА БЛА БОЙНАКЪ.

Колхозланы биринде бир ат бла бир ит джашагъандыла. Атны аты Къашха, итни аты да Бойнакъ болгъанды. Къашханы джегиб сабанчылагъа суу ташыгъандыла. Бойнакъ да арбаны ызындан джюрюб керек болгъан заманда аны къатын сакълаучу болгъанды. Къашханы кёзю чабыб ёч алгъан атлагъа, Бойнакъны кёзю да сюрюб къоян джетген, тутуб бёрю буугъан итлеге къарагъанды. Алай'а не Къашханы, не Бойнакъны кёзлери къарагъан затны этерча, къарыулары болмагъанды.

Кюнлени бир кюнюнде, сабанчылагъа суу элтиб къайтхандан сора, Къашха Бойнакъны къатына баргъанды да былай соргъанды:

— Не палахды бу иш? Дуньяны аты чабады да ёч алады! Мени уа чабыб ёч алыргъа къарыуумдан келмейди!

— Мен'а? Биз джашагъан тегерекде сюрюб къоянны джетмеген ит джокъду! Мен сен сууну акъырын-акъырын элтген сагъатда да сени джетиб кючден барама. Не сеирди бу иш?

— Машинала бу суудан ичселе, атны да итни да озадыла. Биз да мындан ичиб бир кёрюрмю эдик?—дегенди да ат бензин бечкелени кёрюзгенди.

— Джюр!—дегенди Бойнакъ.

Экиси да барыб бечкелени къатына сюелгенлей, колхозну молкюне къараучу: „У—у—уй! Муну тегюб бир палах этдиле“,—дегенди да бир уллу таякны да алгъанды да чабханды.

Къашха да, Бойнакъ да урубму алды дегендиле да, аякълары басханны кёзлери кёрмей, къачхандыла.

— Сен бюгюн къачханынъча чабанъ къуру да, сени озапкъ ат табылмаз эди!—дегенди Бойнакъ.

— Сен да менден артха уа къаллыкъ тюл эдинъ!—дегенди ат да.

2 иш. Бу хапарны окъугъуз да аны айтымларыны чеклерин табыб бир-бирлеринден башындан энишге тартылгъан сызчыкъла бла айырыб джызыгъыз.

Кюн къысыб туруб, бир-эки кюнню джанъур джаууб аязыгъанлы юйлени башлары кегергендиле кимледен эселе да афендиге келген къозула аналарындан замансыз айырылгъанларына тансыкъ болуб, чалмандан башларын къаратыб макъырадыла кёб болмай бир негерлери кесилген джерге барыб, къанны ийисеб, къуйрукълары къалтырай ызларына къачдыла, дагъыда бир-бирин тюрте, чалманнъа келиб, ары-бери озгъан адамлагъа къараб, бизни бошлагъыз дегенча таралыб макъырадыла эшек сыртындан отун джюгю дыгъырдаб арбазгъа тюшгенлей, сырты тынчайгъанына къуаныб, къышхыр умут этиб, юйню эшигине айланыб окъуйду тийреде бир эски юйню

аллында бир къарт киши, этегинде джукълаб тургъан къолан кишидикни, эшик къаты этилгенча чючгюрюб, илгендириб уятды химил сокъур кёзлерин ачаргъа кюрешиб, кюннъе айланыб заманны билирге мурат этиб къарайды уланындан туугъан джашчыкъ ойнаргъа эсине тюшюб, акъыртын таягъын алды къарт таягъын табмай тегерегин къармайды джашчыкъ, къарт таягъын излей терт джанын сермегенин кёрюб, кюллюгюн тыялмай, пырх-чырх эте, юй артына къачды. (А. Х.)

3 иш. Бу назмуну окъугъуз. Аны айтымларыны чеклерин табыб, белгиле сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ЛЕНИННИ ПАМЯТНИГИ.

Къолун узатыб джол кёргюзеди
Джаллау джокъду ол джолдан бизге
Боллукъ джашауну ол билдиргенди
Талпыб ишлейбиз анъа джетерге

Къарнаш халкъла бирден тизилиб
Тохдаусуз алгъа барабыз
Сени къолунъча биз да къолланы
Бир-бирибизге узатабыз

Осиятынъы тындыра партианъ
Кюн-кюнден къаруу алады
Джангъылыч затла ишинде кетсе
Ёхдем тюзете барады

Кетерле ёмюрле, бек кёб кетерле,
Джолуиъа кырдыш къозламаз
Сен кёргюзгенча атлагъан халкъны
Не ачы джау да хорламаз

Къарнаш халкъла бирден тизилиб
Тохдаусуз алгъа барабыз
Сени къолунъча биз да къолланы
Бир-бирибизге узатабыз.

(Б. Х.)

§ 2. Айтымны членлери.

Айтымны ичинде неда болсун бир соруугъа джуаб этиб келген сёзлеге *айтымны членлери* дейдиле.

Ахмат китабчыгъын ачды. Ахмат неси ачды? Китабчыгъын. Китабчыгъын ким ачды? Ахмат. Ахмат китабчыгъын не этди? Ачды.

Бу айырылыб джазылгъан сѣзле айтымны членлеридиле. Аланы хар бири бирер соруугъа джуаб этедиле.

Мен бери келгеним сайын Ахматха тюбейме.

Бу айтымда **сайын** деген сѣзчюк соруугъа джуаб этмейди, аны себебли ол айтымгъа член болмайды: ол айтымны членлерин бир-бирлерине байлаб келеди.

4 иш. Бу хапарчыкъны окъугъуз. Аны айтымларыны соруугъа джуаб этген сѣзлерини тюблерин тарта тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ЭКИ КЪАРГЪА.

Учуб келиб терекге эки къаргъа къоннъандыла. Аланы бири кюнчыкътъаннъа бири да кюнбатханнъа къарайды.

— Сени аякъларынъ кирдиле,—дейди бири.

— Сени бурнунъ зыгъыр джугъуду,—дейди бири да.

Ала бир-бирлерин кѣрмегенлей, бирини аягъы кир бирини да бурну зыгъыр джугъу болгъанын къалай билген болурла?

Айтымны членлери баш членле бла сансыз членлеге юлешинедиле. Айтымны баш членлери деб башчы бла хапарчыгъа, сансыз членлери деб да аладан къалгъан членлерине айтадыла.

Ахмат шкок атыб Хасанны озду. Терек аѳду да бутакълары сындырды.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан сѣзлери баш членлеридиле, айырылмай джазылгъанлары да сансыз членлеридиле.

Айтымны сансыз членлери *кимни?, нени?, къалай?, къайда?, къачан?* деген соруулагъа джуаб этедиле.

5 иш. Бу назмуну окъугъуз. Аны айтымларыны баш членлерини тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

САБИЙЧИКГЕ.

Сен джукълайса бешигинъде рахат.
Эшитиледи солугъанынъ шошлукъда.
Кюн къарайды терезенъден, ышарады.
Олтуралы ананъ сени къатынъда.

...Эшитмез ючюн тоб таушун урушну
Бешикледе сени кирик сабийле,
Сакълайдыла уллу Совет джуртунъу
Чеклерин аскерчиле—джигитле.

(X. Н.)

Айтымны сансыз членлери ишни кючю неге джетгенин, ол иш къачан этилгенин, аны къалай этилгенин, не бла этилгенин кёргюзюб, атаучу болушну сорууларындан башха соруулагъа джауб болуб келедиле.

Бюгече таулада терен къар джауѓъанды.

Бу айтымны *къар* деген члени башчыды, *джауѓъанды* дегени да хапарчыды, къалѓъанлары да сансыз членледиле.

Къар къачан джауѓъанды? **Бюгече.** Къар къайда джауѓъанды? **Таулада.** Таулада бюгече къаллай къар джауѓъанды? **Терен.**

6 иш. Бу назму кесекни окъугъуз. Аны айтымларыны сансыз членлерини тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

КЪРАЛЫМ.

Уруш оту ачылѓъанлай, джолгъа атландым.
Джанны-къанны артха салмай сени сакъладым.
Талай джеринъ элек кибик джарадан толду,
Ехдемлигинъ джер башына белгили болду.

Къыйынлыкъ кюн орун алыб мен да джарадым,
Окъла тешген джараланы мен да байладым.
Джараларынъ бителдиле, къуатынъ келди;
Бу тынчлыкъны, бу насыбны Партия берди.

Не игилик меннъе сенсе, туугъан къралым,
Сени ючюн, сенден алгъа чыкъсын мени джаным.

(Б. Х.)

7 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз. Аны айтымларыны сансыз членлерин табыб, тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Семён тил билмегенине бушуу эте башлады:

— Кёлюме келген затланы сизни тилигиз бла кесим джетдириб айталмагъаныма джюрегим къыйналады, алай болса да сизни элигиз Темуркъа айтыргъа кюрешир. Сиз, таулула, эки джюкню кёлтюресиз : бири—кесигизни бийлеригиз, байларыгъыз, экинчиси—орус патчахлыкъ юсююзге миниб, сизни къарангылыкъда ташны тюбюне къысыдырб турадыла. Мен айтырыкъ кёб затланы сиз бусагъатда айыраллыкъ тюлсюз. Алай болгъанлыкъгъа сиз аны кёб турмай айырырсыз. Биз джарлы, ишлеген халкъ, оруслу, къарачайлы деб айырмай, бир-бири-бизге къабыргъабызны берирге керекбиз. Къарачайлыла барысы да бир болмагъанча, оруслула да барысы да бир тюлдюле. Сизни байларыгъыз сизни джекгенча, бизникиле да бизни джегиб кюн сайын къаныбызны ичиб турадыла. Орус, къара-

чай айырмай, ишчиле, кыйналганла биригиб силкинсек, барыбызны да джауубуз байланы, ала айтханда джорюген патчахлыкны юсюбюзден атыб, кеси кюлубуз бла кесибизге джарык джашау ишлерикбиз. Былай кьарасань, аны сиз менден иги билесиз, сизде бир белек адамда болган джер, мал, рысхы бютеу элде джокду. Ол барысы да сизни кюлугуз бла, сизни кыйыныгыз ашалыб джыйылганды.

Ишчиле, джарлыла биригиб, емюрден бери бойнубузну басыб солутмай турган боюнсханы атайыкь,—деб асыры бек кызыб кетгенин эслеб ышара, Темуркьагьа — асыры кеб айтдым, алай болса да кечюр, мен да болушурма,—деб тохлады. (А. Х.)

§ 3. Джайылмаган айтым бла джайылган айтым.

Кьуру баш членлеринден сора башха члени болмаган айтымгьа джайылмаган айтым, аладан сора дагыда сансыз члени болган айтымгьа да джайылган айтым дейдиле.

Джайылмаган айтымла.

Джай джетди. Школ ишленди. Дерс башланды. Сабийле джыйылдыла. Терек ауду. Кьой макьырды. Аг кишнеди. Хасанчыкь окууучуду. Осман учительди. Ийнек кьарауздуду. Аг кьараторуду. Кюн иссиди.

Джайылган айтымла.

Джылы джай шуулдаб джетди. Джаньы школ терк ишленди. Школда дерс тюнене башланды. Школгьа эл сабийле окьургьа джыйылдыла.

Нарат терек чыкьырдаб ауду. Мюйюзсюз кьой ачы макьырды. Актуякь ат башха атлагьа кишнеди. Муратланы Хасанчыкь окууучуду. Осман бизни элде джаньы школда учительди. Алий-Муратны минтнен аты кьараторуду.

8 иш. Бу назму юзюкленн окьугуз. Аны джайылган айтымларында сансыз членлерини тюблерин тарта, тетрадарыгьызгьа джазыгьыз.

ЗОЯ КОСМОДЕМЬЯНСКАЯ.

Джырла, джырчы, джырынъы джырла!
Джюрек дертле джананы джауубу.
Кыш боран удууду сарнаб,
Кьар кюртледен буруу кылаб.
Эл сескекли болганды бирден,
Анъа чабхан джуд бьруден.

Джукълайды ол, тоймайын джукъудан,
Сабийледен эм къартладан.
Бояйды ол барын къаннъа.
Салады ол барын ышаннъа.
...Джетдиредиле къамчилени анъа.
Этине чанчадыла тишлени.
Темирни къыздырыб ала
Саладыла этине тамгъа.
Къан тамчыла агъадыла этден.
Таукеллик шаушалмайды бетден.
...Къан тамчы къызартады къарны.
Аяз бузлатады саинны.
Къыз, джуаб бермей анъа,
Ёхдем тѣзеди азаблагъа.

(Б. Х.)

9 иш. Бу назмуну окъугъуз. Аны джайылгъан айтымларыны, алай этерге болурчаларын джайылмагъан айтымлагъа бура, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ДЖЮРЕК.

Мыдах ийнар бузар, къыйнар.
Бушуу алса, джюрек сынар.
Джарыкъ джюрек кюлюр, ойнар.
Ол сюйгенин кеси сайлар.
Миннъен аты къушлай учар.
Ол къайгъысын къууар, чачар.
Анъа нѣгер кѣб табылыр.
Тенъсиз къалгъан минъ абыныр. (Х. О.)

10 иш. Кесигиз беш джайылмагъан айтым джазыгъыз! Ол беш айтымгъа сансыз членле къошуб, джайылгъан айтымлагъа буруб, дагъыда бир кере джазыгъыз.

§ 4. Хапарлаучу, соруучу, кѣлтюртюучу, тилекчи айтымла.

Айтымла магъаналарына кѣре тѣрт тюрлюге юлешинедиле.
Ала да быладыла:

1. Хапарлаучу айтымла.
2. Соруучу айтымла.
3. Кѣлтюртюучу айтымла.
4. Тилекчи айтымла.

Хапар айтымла джюрюген айтымлагъа *хапарлаучу айтымла* дейдиле.

Кючлю джелле урдула. Терекле чайкъалдыла. Къар, боран этиб, тѣгерекни басды.

Бу айтымла хапарлаучу айтымладыла.
Хапарлаучу айтымны ахырында точка салынады.

11 иш. Бу хапарны окъугъуз. Аны айтымларын бир-бирлеринден айрыб, точкала салыб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

ДЖАСАКЪ ДЖЫЙЫУЧУЛА БЛА ДЖАРЛЫ КИШИ.

Ханны джарлыланы болгъанларын джыйыб кетиучю джасакъчыларына барыргъа джарлы кишини эсине тюшгенди анасы анъа локъумчукъла этди ол аланы алды да агъачны кыйырына барды ол анда хар дюкгюч сайын бирер локъум салды хан джасакъ джыйыучула келиб къарагъанларында, джарлы киши дюкгючлени тегереклерине айлана тура эди таякчыкъ бла ургъаны сайын, хар дюкгючден бир локъум чыгыб бара эди хан джасакъчыла бу ишге бек сеир болдула джарлы киши алагъа таякчыкъ бир джашыртын кючю болгъан затды дегенча этди хан джасакъчыла ол таякчыкъны джарлы кишиден бек уллу багъа бериб алдыла юйлерине келгенлей, хан джасакъчыла агъачха локъумгъа кетдиле таякчыкъны ал тюбеген дюкгючге джетдирдиле, алай'а локъум чыкыгъаны болмады иги кючлю ургъанларында таякчыкъ уалды да къалды хан джасакъчылагъа джарлы киши аланы алдаб сыртларындан салгъаны бек ачыу тийди.

Соруу магъананы тутуб джюрюген айтымлагъа *соруучу айтымла* дейдиле.

Ахмат юйге келдими? Исса школгъа джюрюймюдю? Бююн элге ким келгенди? Хасанны атасы кыйры кетгенди? Кулисан ашыгыбмы барады?

Бу айтымла бары да соруучу айтымладыла.

Соруучу айтымланы ахырларында *соруучу белги* салынады.

12 иш. Бу айтымланы соруучу айтымлагъа бура, ахырларына да керекли белгилерин сала тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Хасан элге келди. Бююн терен къар джауду. Биринчи дерсге къонтурау къагъылды. Сиз чана бла учасыз. Кёл хойнух айландырырча бузлагъанды.

Адамны сеирсиннъенин, илгеннъенин, къоркъгъанын, кычыргъанын кёргюзюб джюрюген айтымлагъа *кёлтюртюучю айтымла* дейдиле.

Бу ат къалай ариу атды! Хасан къалай иги джашды! Суу не къобуу этгенди! Ай юйюнье, суугъа кетиб къала эдинъла! Хай-хай-хай, теблеб кете эди да!

Кёлтюртюучю айтымны ахырында *кёлтюртюу белги* салынады.

13 иш. Бу назму юзюкню окъугъуз. Аны кѣлтюртюрчю айтымларыны ахырларына кѣлтюртюрчю белги сала тетралларыгъызгъа джазыгъыз.

...Къара чегетча къанлыла юрюлюб
Чабханларында бизни къулларгъа,
Халкъны къобарыб, джауну ёхдем сюрюб,
Партия тюлмюдю элтген хорламгъа
Партия,

сенсе

башы насыбны

Партия,

сенсе

мыйысы халкъны

Партия,

Юлгю болдунъ дуньягъа

Партия,

махдау

Партия,

бюсюреу

санъа. (Б. Х.)

Тилек магъананы тутуб джюрюген айтымлагъа тилекчи айтымла дейдиле.

И-и-и, ха-а-а, манъа тюкенден бир китабчыкъ ала кел!

Аурууунъу алайым, къурманынъ болайым, бу письмону ол джашчыкъгъа бир бер!

Тилекчи айтымланы ахырларында да **кѣлтюртюрчю белги** салынады.

14 иш. Бу „Белляуну“ окъугъуз. Аны тилекчи айтымларыны тюблерин тарта, джазыб алыгъыз.

БЕЛЛЯУ.

Белляу, белляу бѣлеим!

Сенден алгъа ёлеим!

Кѣб джашагъын! Хайырынъы кѣреим!

Бешигинъи бауу, бала, ычхынсын!

Башынъдан огъурлу чыпчыкъ къычырсын!

Чыпчыкъланы къонушлары къолдады.

Сени атанъ, келе эсе, джолдады.

Джолукъгъаннъа балачыгъын сорады.

Соргъанындан иги хапар алады.

Бал ашасын бала сени тамагъынъ!

Кюрен тартсын, бала сени къабагъынъ!

Къабагъынъда алтын терек орналсын!

Тюб тамыры ташлы сыртдан къарасын!

Баш булчугъу джуддузланы санасын!

Келген къонакъ атын анъа байласын!

15 иш. Бу басняны окъугъуз да аны алгъын соруучу айтымларын, сора хапарлаучу айтымларын, андан сора кѣлтюртюучю айтымларын айчырб джазыгъыз. Аланы бир-бирлеринден башхалыкъларын сынагъыз.

БЁРЮ БЛА КЪОЗУ.

„Кир хамхотунъ бла нек бокълайса суууму-ашымы?

Сени этген хатанъа этерге деб джуаб,
Башха болмай, юзерме сени башынъы!“ —

Деб кычырды зорчу бѣрю къозугъа...

„Аты айтылгъан сыйлы Бѣрю,
Кечкинлик бер мени эркин сѣюме!

Сенден тѣбен джюз атламда ичеме суу!...“

Деб къарыуусуз къозу джуаб этди анъа.

„Сора сен мени алдагъаниъамы санайса?

Къысха тюшгенсе сен мени къолума.

Эсинъдемиди былтыр манъа тюбегенинъ?...

...„Джокъмуду сени уялыргъа бетинъ?“

„Джанъыласа сен, Бѣрю, мен туугъанлы джыл джокъду“...

...„Алай эсе, ол сени къарнашынъ болгъанды, ишексиз!“

„Джокъду мени къарнашым, болмагъанды туугъанлы да“.

„Да сора не джуугъунъду, не тенъинъди...“

Къысха сѣзю, ол сени тукъумунъду-тенъинъди“...

...„Да неди да мени этген хатам санъа?“

„Тохда, болду, аурутма сен мени джанымы!..“

... Керек туйюлдю манъа сени бла джаншаргъа!

Терссе сен манъа керек болгъаны ючюн ашаргъа!“ —

Деди да Бѣрю сѣзюн бошады.

Къозучукъну сермеб алыб, къаранъы агъачха ташайды.

(И. Крылов).

16 иш. Бу айтымланы алгъын соруучу, сора кѣлтюртюучю этиб джазыгъыз да окъуб кѣрюгюз.

Ахмат къошдан келди. Идрис отун джарады. Алий школгъа джети сагъатда кетди. Айшат бюгюн клубда тебсеген этерикди. Колхозчула трудоденлеринне кѣб хайыр алдыла.

17 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, керекли тыйгъыч белгилерин сала, джазыгъыз.

Хасан, сен паркга баргъанмыса кертими айтаса да бусагъатха дери ары нек бармай тураса ой, анда бир алааматды кыяны алыннан бери анда къар тѣбеле бардыла лыжала бла ушаргъа анда бир табхырла бардыла сен аланы бир кѣрге эдинъ сѣз да барды сен анда конѣкла бла къалай учханларын кѣрмегъанмиде, анда бир алаамат къарыулу адамла бардыла ала. Хасан тамбла солуу кюндю джур экибиз да паркга барайынъ болсууму болсун мен санъа конѣкларымы ала келирме сен да хазыр болуб тур.

18 иш. Классыгъызда, школугъызда, клубугъызда болгъан бир сёлешиу джазыгъыз. Хар адамны сёюн жанъы тизгинден башлагъыз, ол айтымланы жъыйырларына кереклисича точкала, соруу, кёлтюртюу белгиле салыгъыз.

19 иш. Бу тюбюндеги айтымладан буйрукъчу айтымланы айырыб тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Хасан, сен бусагъатха дери къайда эдинъ Хасан, Алийни бери чакъыр Алий отуннъа барыргъа керекди Идрис, школгъа тебре дерс башланыр Къозучукъ анасына макъырды Анам, манъа бир джукъ къабдыр Шамший, джур, клубха барайыкъ Харун, ийнекни сау

§ 5. Соруучу айтымла.

Соруучу айтым не айтымны ичинде болгъан соруучу сёзлени кючю бла, неда аны членлерини къыйырларына къошулгъан *мы, му, мя, ми* деген соруучу суффикслени кючю бла къуралады.

Осман къайдан келгенди? Хызырны аты къайдады? Хасан нек джырламайды?

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле соруучу сёзледиле, ала соруучу айтым къураб келедиле.

Хасан, джырлай билмеймисе? Харун дерсин иги билемиди? Терек къагъылгъанмыды? Тойда къобуз согъуламыды? Алим ол китабны окъудуму?

Бу айтымланы хапарчыларында айырылыб джазылгъан кесекчиклери соруучу суффикследиле, аланы хапарчыларын-дан кетергенлей, соруучу айтымла хапарлаучу айтымлагъа бурулуб къаллыкъдыла.

20 иш. Бу айтымланы членлеринден соруучу суффикслени кетериб джазыгъыз.

Харун Москвагъа баргъанмыды?
Мурат атасына тюбегенмиди?
Хызыр дерсин окъугъанмыды?
Шошдай атха анасындан туугъанлы миннъенмиди?
Азрет Къара кёлде джууннъанмыды?
Москвадан Рашид къайтханмыды?
Байду школгъа чабыбмы кетди?
Мусса шахарданмы келеди?
Агъачдан Идрисми келди?
Исса шахаргъамы кетгенди?
Исхакъ Москвагъа самолёт бламы кетди?

21 иш. Бу назму кесекни окъугъыз да, соруучу айтымларын айырыб джазыгъыз. Айтымланы соруучу этген суффикслени тюблерин тартыгъыз.

Эсинъдемидиле граждан урушну джигит, огъурсуз кюнлери?
Эсинъдемидиле терен кюртлени къаты джырыб ётююбюз?
Бизге къаршчы тургъан акъ итлени, асланлача сюрююбюз?
Эсинъдемидиле къыш кечеледе джаныўчу партизан отла?
Эсинъдемидиле, багъалы тенъим, ол джаннъан отла?
Джанында сюелиб туруўчу атла? (К. Къ.)

22 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Айтымланы соруўчу этген сёзлени табыб, тюблерин тарта, джазыгъыз.

Москвадан ашыгъыб элге самолёт бла ким келгенди?
Москвадан ашыгъыб Ахмат самолёт бла къайры келгенди?
Москвадан Ахмат самолёт бла къалай келгенди?
Ахмат самолёт бла ашыгъыб къайдан келгенди?

§ 6. Соруўчу айтымланы къаумлары.

Магъаналарына кёре, соруўчу айтымла сегиз тюрлю боладыла. Ол тюрлюлени болуўлары да соруўчу сёз айтымны къайсы члени, неда соруўчу суффикс айтымны къайсы членине кёшулгъанындан чыгъады.

1. Башчы соруўчу айтымла.
2. Хапарчы соруўчу айтымла.
3. Толтуруўчу соруўчу айтымла.
4. Муратчы соруўчу айтымла.
5. Орунчу соруўчу айтымла.
6. Башлаўчу соруўчу айтымла.
7. Заманчы соруўчу айтымла.
8. Халчы соруўчу айтымла.

§ 7. Башчы соруўчу айтымла.

Соруўчу сёз айтымны башчысы болуб келсе, неда соруўчу суффикс башчыны къыйырына кёшулуб келсе, аллай айтымлагъа *башчы соруўчу айтымла* дейдиле.

Бюгюн сизге ким келликди? Сизни колхозда трудоденъе не джетгенди? Бюгюн буўну ким ёлтюргенди?

Бу айтымланы башчылары айырылыб айтыладыла, ала кеслери да соруўчу сёзледиле.

Москвагъа Ахматмы кетгенди? Агъачда терекми аугъанды?

Таўда къармы джаугъанды? Тёбен иссими болгъанды?

Бу айтымланы башчыларыны къыйырларына соруўчу суффиксле кёшулуб келгенлери себебли, айтымла башчы соруўчу айтымла боладыла.

Башчы соруучу айтымланы башчылары соруучу сёзле болсала, ишни ким этгени, неге не болганы белгили болмайды да, аны ючюн соруу сорулады.

Бюгюн сизге ким келгенди? десек, ким эсе да бир келгени белгилиди, алай ол ким болганы ачык тюлдю да, соруу аны билир ючюн сорулады. Ол айтым кесине джуабха излеген сёз соруучу сёзню орнунда айтылырга керекди.

Москвагъа Ахматмы кетгенди? десек, Москвагъа ким кетгени алай ачык билмейбиз, алай болганлыкыгъа, Ахматны кетгенине ишекли болабыз, ол себебли, аны тюз билир ючюн ишекли болган затыбызны кергюзтген сёзню кыйырына соруучу суффикслени кышуб, соруучу айтым кыраб сорабыз. Ол тукъум соруугъа джуаб этген заманда, Москвагъа Ахмат кетген эсе, Ахмат деген сёзню ахырындан соруучу суффикс кетиб айтыллыкды.

23 иш. Бу хапарлаучу айтымланы окъугъуз. Аланы башчыларыны орунларына соруучу сёзле салыб, соруучу айтымла этиб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Кзулак юзюлдю. Къой макъырды. Агъачны теренинде берю улуду. Бюгюн таулада кыар джаугъанды. Таулада киикле отлайдыла. Узакъда шкок атылды. Тереклени колхозчула кыакдыла.

Сабанланы колхозчула оруб бошагъандыла. Досканы Аслан ариу сюртдю.

24 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Аланы башчыларыны кыйырларына соруучу суффикслени кышуб, хапарлаучу айтымланы соруучу айтылмагъа буруб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Ленинградха Исса кетгенди. Ленинграддан бизге Идрис келгенди. Тюздеде джантур джаугъанды. Таулада кыар джаугъанды. Ёзенлеге кырау тюшгенди. Маллагъа джаллы чабханды. Кыйланы джаллыдан срюучюле бла итле сакълагъандыла. Кыйлагъа малчы иги кыарайды. Трудоденлерине кёб хайыр Асхат алгъанды. Бу джырыны Мусса джырларыкды. Бу китабны Алий окъурукъду. Элге командировкагъа Харун барлыкды. Бюгюн демонстрация боллукъду. Бюгюн дерс Сюлемен берликди.

§ 8. Хапарчы соруучу айтымла.

Соруучу суффиксчиклерини орунларына кёре, соруучу айтымла эки магъанада боладыла. Бири, тюз соруу болады (Ийнекге аш салгъанмыса?) Экинчиси, антылашынмагъан сёз кыайтарыб айтыллыгъын излеб сорулады (Ийнекге аш салгъанмамы?)

Аланы биринчи тюрлюсюнде соруучу суффикс хапарчыны алмашыны аллында келеди (салгъанмыса?), экинчи тюрлюсюнде ўа хапарчыны хапарчы алмашындан сора келеди (салгъанмамы?)

25 иш. Бу соруучу айтымланы кёзюү-кёзюү окъургъуз; аўазыгъызыны алада къалай тюрленнѣенин сынагъыз.

Сен бюгюн клубха баргъанмыса? Сен бюгюн клубха баргъансамы? Ахмат Москвагъа окъургъа кетемиди? Ахмат Москвагъа окъургъа кетедими? Шахий къобуз согъадымы?

Бу айтымланы айырылыб джазылгъанлары бир магъанада айтыладыла. Аланы айырылмай джазылгъанларында адамны аўазыны барыуу былай болады:

Ахмат Москвагъа окъургъа кетемиди?

Сен бюгюн клубха баргъанмыса?

Шахий къобуз согъадымы?

Аланы айырылыб джазылгъанларында адамны айтыуу былай болады:

Ахмат Москвагъа окъургъа кетедими?

Сен бюгюн клубха баргъансамы?

Шахий къобуз согъадымы?

Соруучу айтымны ол эки тюрлюсю да бир джерде былай кёрюннюкдюле:

Ахмат Москвагъа окъургъа кетедими?

Ахмат Москвагъа окъургъа кетемиди?

26 иш. Бу айтымланы окъургъуз да, аланы магъаналарына кёре къаум-къаум тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Бёрю агъачны теренинде улуйдуму? Ат талада кишнейдими? Къойла сыртлыкъда макъырамыдыла? Макъала кёлде хурулдаймыдыла? Ахмат университетни студентимиди? Хасан Алийни туугъан къарнашыдымы? Къой кыркъылгъанмыды? Бюгюн ийнек сауулгъанмыды? Биз тамбла экскурсиягъа барлыкъбызмы? Бу адам Харунну атасыдымы?

27 иш. Бу хапарлаучу айтымланы окъургъуз да, аладан соруучу суффикслени кючу бла, огъары кёргенигизча, экишер тюрлю соруучу айтым къураб, тетрадарыгъызгъа къаум-къаум этнб джазыгъыз, аланы аўаз, магъана джаны бла да бир-бирлеринден башхалыкъларын сынагъыз.

Бабуш учду да кетди. Тюлюк итни алдады. Ит тюлюкюню бызындан джеталмады. Харун агъачла айюню кёргенди. Бу китаб бек алакат китабды.

Унутмазгъа. Этимден болгъан хапарчылары бир къаумларында соруучу суффикс джерин тюрлендирирге унамайды, алай болгъанлыкъгъа, ол тукъум хапарчылары да, къалгъан хапарчылары айтханча эки тюрю соруу магъанада айтыргъа боллукъду. Аланы тюз анылар ючюн, адам ауазын огъары айтханыбызча тюрлендириб айта билирге керекди.

Сен къарнашынгъа письмо джаздынгъмы?

Бу айтымны соруучу суффиксини джерин тюрлендирирге болмайды, алай а ауазыбызны тюрлендириб айтсакъ, магъанасы соруучу суффикси тюрлениб айтылгъаныча болургъа боллукъду.

Сен къарнашынгъа письмо джаздынгъмы?

28 иш. Бу айтымланы хар биринден эки магъана чыгъарча окъугъуз, ол эки магъананы бир-бирлеринден не башхалыкълары болгъанларын анылатыгъыз.

Мен Москвагъа барамамы? Мен Москвадан санга письмо джазгарамамы? Сен Муссагъа письмо джаздынгъмы? Ол Хасаннга хапар айтдымы? Осман къошдан къайтдымы? Сен Османнга кёрдюнгъму?

§ 9. Муратчы соруучу айтымла.

Соруучу айтымланы дагъыда бир башха тюрюлери болады. Ол кеси да, бу огъары хапарлары анылашынгъан экисича, соруучу айтымны хапарчысыны магъанасын соруб келмей аны сансыз членлерини магъаналарын соруб келеди.

Ахмат Москвагъа окъургъамы кетгенди?

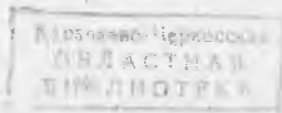
Ахмат тойгъа тебсергеми кетгенди?

Бу айтымланы юсюнде да сансыз членлерини бирини магъанасы сорулуб келеди, соруучу суффикс кеси да аланы сансыз членлерине къошулгъанды.

Быллай соруучу айтымла адамны этген иши не ючюн этилгенин билирге сюйюб айтыладыла. Адам Москвагъа кёб тюрюлю иш бла барыргъа болады. Аны не ючюн баргъанын билмеклик бек къыйынды. Ма ол затны билир ючюн, соруучу суффиксини соргъан адам умут этген затны къыйырына къошуб сорса, билирге боллукъду. „Ахмат Москвагъа окъургъа кетгенди“ дерле, алай болмай, ол Москвагъа командировкагъа кетген эсе уа „Ахмат Москвагъа командировкагъа кетгенди“ дерле.

Бу тукъум айтымлагъа муратчы соруучу айтымла дейдиле.

29 иш. Бу хапарлаучу айтымладан муратчы соруучу айтымла къураб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Алий кѣлге джууунургъа кетди. Айшат Кърымгъа солургъа кетди. Хасан Бакугъа командировкагъа кетди. Аскер Ленинграддан солургъа келгенди. Хызыр агъачха отуннъа кетди. Къойла сыртлыкъгъа отларгъа джайылдыла. Айшат шиндикге китабны окъургъа олтурду. Ийнек бузоууну къатында солургъа джатды. Ит бѣрюню тутаргъа чабды.

30 иш. Бу муратчы соруучу айтымланы окъугъуз да, аланы соруучу суффикслерин кетериб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Осман кѣлге джууунургъа кетгенди? Алий школгъа дерс бериргеми чабды? Керим клубха тебсергеми тебрегенди? Къаншау санаториягъа кетгенди? Къанитат экскурсиягъа тебрегенди? Малла джайлыкъгъа кетгендиле? Суу къобаргъа тебрегенди? Къара ат акъ атны озаргъа тебрегенди? Айшат Ленинграддан анасын кѣрюргеми тебрегенди?

§ 10. Толтуруучу соруучу айтымла.

Соруучу сѣзю тамамлаучу болушда болгъан неда соруучу суффикс къошулгъан сѣзю тамамлаучу болушда болгъан айтымлагъа *толтуруучу соруучу айтымла* дейдиле.

Сен Москвада кимни кѣрдюнъ? Уучу агъачда шкок бланени атды? Алий къарнашына нени берди? Шахий тойда къобуз бла нени тартды?

Бу айтымла толтуруучу айтымладыла, не ючюн десенъ, аланы соруучу этиб келген сѣзле бары да тамамлаучу болушдадыла.

31 иш. Бу хапарлаучу айтымланы окъугъуз да, аланы тамамлаучу болушдагъы сѣзлерин соруучу эте, айтымла къураб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Мен китабны нек сиеме. Сен боз къойланы къыркъдынъ. Алий Османни окъутду. Къайсын къобузну сокъду. Къойчу къозуланы семиртди. Джылкъычы эмилики минерге юретеди.

Тамамлаучу болушдагъы сѣзлерине соруучу суффикс къошулгъан соруучу айтымла.

Осман айюнюмю ълтюрдю? Сен мени атаммы кѣрдюнъ? Бѣрюнюмю тутханды? Мусса бери Къасымнымы чакъырды?

Бу айтымла да тамамлаучу болушдагъы сѣзлерини къыйырларына соруучу суффиксле къошулуб къуралгъан толтуруучу соруучу айтымла боладыла.

32 иш. Бу хапарлаучу айтымланы окъугъуз да, аланы тамамлаучу болушдагъы сѣзлерини къыйырларына соруучу суффиксле къошуб, толтуруучу соруучу айтымлагъа буруб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Джел терекни аударду. Адилгерий чалкыны таблады. Тюлкю итни алдады. Исса арбаны аударду. Аслан айюню хорлады. Керим башын джюлютдю. Сеит атын джууду.

§ 11. Орунлаучу соруучу айтымла.

Соруучу сёзю орунлаучу болушда болгъан неда орунлаучу болушдагъы сёзюню кыйырына соруучу суффикс кёшулуб келген айтымгъа *орунлаучу соруучу айтым* дейдиле.

Идрис къайда джашайды? Айшат къайда окъуйду? Бёрю къайда улуйду? Той къайда боллукъду?

Бу айтымла соруучу сёзю орунлаучу болушда болгъан орунлаучу айтымладыла.

Фатима Москвадамы окъуйду? Айшат Ленинграддамы окъуйду? Той клубдамы боллукъду? Собрание школдамы джыйылкыды? Солтан рудникдеми ишлейди? Кёбуз Муссабийладамы согъулады? Учебникле тюкендеми сатыладыла?

Бу айтымла орунлаучу болушдагъы сёзлерини кыйырларына соруучу суффикс кёшулуб кьуралгъан орунлаучу соруучу айтымладыла.

33 иш. Бу хапарлаучу айтымланы биринчи кере орунлаучу болушдагъы сёзлерин соруучу алмашла бла алмашдырыб, экинчи кере аланы кыйырларына соруучу суффикслени кёшуб, орунлаучу соруучу алмашла этиб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Колхоз малла джайлыкъда семирдиле. Колхозчу гардошун базарда сатды. „Правда“ газет Москвада чыгъады. Керим школда окъуйду. Уллу физкультура парад Москвада болгъанды. Терен кьар тауда джаугъанды. Бу машина Москвада ишленнъенди.

§ 12. Башлаучу соруучу айтым.

Соруучу сёзю башлаучу болушда болгъан неда башлаучу болушдагъы сёзюню кыйырына соруучу суффикс кёшулуб кьуралгъан айтымгъа *башлаучу соруучу айтым* дейдиле.

Сен бюгюн Москваданмы келесе? Хызыр тауданмы аугъанды? Осман кёлденми ётгенди? Бёрю ачданмы ёлгенди?

Бу айтымла башлаучу болушдагъы сёзлерини кыйырларына соруучу суффикс кёшулуб кьуралгъан башлаучу соруучу айтымла боладыла.

Осман къайдан келеди? Ысхакъ неден кьоркьду? Физкультурник неден секирди? Бёрю тайны несинден тутханды?

Бу айтымла соруучу сёзлери башлаучу болушта болуб кьуралгъан башлаучу соруучу айтымла боладыла.

34 иш. Бу хапарлаучу айтымланы окъугъуз да, алгъын башлаучу болуштагы сёзлери кыйырларына соруучу суффикслени кьошуб, башлаучу, соруучу айтымла кьураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Бу письмо Москвадан келгенди. Хасан Огъары-Тебердиден Ташкёпюрге кетгенди. Бу автобус Учкуландан келеди. Аслан айюден кючлюдю. Бюгюн биз историядан окъурукъбуз. Тамбла джашла чалкъыдан кьайтырыкъдыла. Окъуучула кьайыкъбла уллу суудан ётдюле. Поезд Ленинграддан келеди.

§ 13. Заманчы соруучу айтымла.

Соруучу сёзю заманны соргъан неда заманны кёргюзген сёзю кыйырына соруучу суффикс кьошулуб кьуралгъан айтымгъа *заманчы соруучу айтым* дейдиле.

Дерс школлада кьачан башлангъанды? Алий Москвагъа кьачан кетерикди? Мурат Ленинграддан кьачан келликди? Осман школну кьачан бошарыкъды?

Бу айтымла соруучу сёзю кючю бла кьуралгъан заманчы соруучу айтымла боладыла.

Школда дерс бюгюнмю башлангъанды? Алий Москвагъа бюгюнмю кетерикди? Осман школну быйылмы бошарыкъды?

Бу айтымла заманны кёргюзген сёзлени кыйырларына соруучу суффиксле кьошулуб заманчы соруучу айтымла болгъандыла.

35 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, соруучу суффиксли заманчы сёзлери болгъан айтымланы бирге, заманчы сёзлени орунларына айтылгъан соруучу сёзю айтымланы да бирге джазыгъыз, эки кълум айтымда да аланы соруучу этиб келгенлени тюблери тартыгъыз.

Бизде собрание тюненеми болгъан эди? Малла биченне кьачан джарашырыкъдыла? Рамазан шахарда не замандан бери турады? Сен институтда окъуб былтырмы башлагъанса? Бу алакат колхоз тай былтырмы туугъанды? Идрис аскерге кьачан кетеди? Шахталагъа экскурсиягъа бюгюнмю барлыкъсыз? Хасан Харунгъа тюненеми тюбеген эди?

36 иш. Бу хапарлаучу айтымланы окъугъуз да, аланы заманны кёргюзген сёзлери кыйырларына соруучу суффикслени кьоша, заманчы соруучу айтымла кьураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Клубда доклад эки сагъатда боллукъду. Келинни бюгече келтирикбиз. Османлары келинлерине той былтыр этген эдиле. Рамазанны кьатыны трудоденлерине чыкъгъан рысхыны тюнене алгъанды. Рамазанны кьатынына доход тюнене тергелди.

Сен бу китабны окъуб бююн бошадынъ. Сен аны библиотекагъа тамбла берликсе. Мен аны библиотекадан тамбла алырма. Киногъа Харун бла мен бююн барлыкъбыз. Биз театргъа тюнене баргъан эдик.

§ 14. Халчы соруучу айтым.

Соруучу сёзю халчы соруучу болуб неда халчы сёзюню кыйырына соруучу суффикс къошулуб келген айтымгъа халчы соруучу айтым дейдиле.

Осман къошха къалай кетди? Хызыр къошдан къалай келди? Ол къысха заманны ичинде сиз Москвадан къалай джетдигиз? Сиз джетиб аэроплангъа къалай миндигиз? Аэропландан элле, таула, тюзле къалай кёрюне эдиле?

Бу айтымла соруучу сёзюню кючю бла къуралгъан халчы соруучу айтымладыла, къалай? деген соруугъа джуаб этедиле.

Осман къошдан ашыгъышмы келди? Хызыр къошдан бюгюнмю келди? Ол къысха заманны ичине сиз Москвадан кёкнюмю келдигиз? Аэропландан элле, таула, тюзле ариуму кёрюне эдиле?

Бу айтымла да халчы кёрюзген сёзлени кыйырларына соруучу суффикслени къошулууну кючю бла къуралгъандыла.

37 иш. Бу айтымланы окъугъуз, аланы халчы сёзлери табыгъыз да кыйырларына соруучу суффикслени къошуб, халчы соруучу айтымлагъа бура, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Айю итден къачыб кетди. Тюкю итден уясына бугъунуб къалды. Костя чарсда Тулпарны озуб кетди. Хасан къошха ашыгъыб кетди. Джанъур бек къызыу джаугъан эди. Суукъ бек кючлю тутханды.

СОРУУЧУ АЙТЫМНЫ КЪАЙТАРЫБ ОКЪУУ.

38 иш. Бу айтымланы окъугъуз, аланы магъана джаны бла бир-бирлерине тепълейдиргиз. Магъана джаны бла ала бир-бирлерине келишеминде огъесе келишеминдиле? Сёзлери джаны бла уа? Алай этиб бошасагъыз, хар соруучу айтымгъа джуабын да джарашдыра, бир-бири тюбюнден соруучу сёзлерини тюблери тарта джазыгъыз. Соруучу сёзле бла алагъа джуаб болгъан сёзле айтымны къайсы членини аллында тюшгендиле?

Ахмат тюнене элден Москвагъа окъургъа ашыгъыб кетди?

Тюнене элден Москвагъа окъургъа ашыгъыб Ахматмы кетди?

Ахмат тюнене элден ашыгъыб Москвагъамы кетди?

Ахмат тюнене Москвагъа окъургъа ашыгъыб элденми кетди?

Ахмат элден Москвагъа окъургъа ашыгъыб тюненеми кетди?

Къарачай тилде соруучу сёз хар къуру да хапарчыны аллында джюрюйдю, алай болмаса, айтымны магъанасын анбыламакълыкъ къыйын болады.

39 иш. Бу айтымланы окъугъуз да аланы хар бир членини къыйырына соруучу суффиксни къошуб, тюрю-тюрю соруучу айтымла къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, соруучу сёзлени тюблерин тартыгъыз.

Бюгюн Осман ишден юйге солургъа арыб келликди. Хызыр тюнене таудан элге солургъа къуаныб келди.

§ 15. Айтымда сёзлени бир-бирлерине тагъылыулары.

Айтымны сёзлери къуру да магъана джаны бла бир-бирлерине тагъылыб келедиле. Ол тагъылыу сёзлени формаларындан белгили болады. Сёзлени бир-бирлерине тагъылыулары эки тюрю боладыла:

1. Тенъджарашхан тагъылыу.
2. Бойсуннъан тагъылыу.

Айтымны ичинде бир тукъум членлени бир-бирлери бла тагъылыуларына *тенъджарашхан тагъылыу* дейдиле.

Айшат клубда джырлады эм тебседи. Мен тюкенден *китаб бла тетрадь* алдым. Асият бла Сакинат артистледиле. Бюгюн *джылыды*, алай'а мылыды. Тюнене бир джел *ура*, бир джанъур *джауа*, инъир болду.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан сёзлери бир-бирлери бла *тенъджарашуу* бла тагъылгъандыла, нек десенъ, бири кетгенликге, бирини магъанасы джарты боллукъ тюлдю.

40 иш. Бу айтымлада бир-бирине тенъджарашхан сёзлени тюблерин тарта джазыгъыз.

Талада къызыл, сары, акъ, кёк, мор гокга хансла толу эдиле. Идрис тюкенде *китабла*, *ручкала*, *перола*, *тетрада* алды. Борис бла Рашид бешинчи *классда* окъуйдула. Клубда окъуучула *джырладыла*, *тебседиле*, *ойнадыла*.

Айтымны ичинде бир сёзню айтылымы башха сёзню кеси суйген бир формала айтдырса, алай тагъылыугъа *бойсуннъан тагъылыу* дейдиле. Алай бла, айтымда *бойсуннъан эм бойсундургъан сёзле* боладыла. Аны себебли *бойсундургъан сёз баш магъаналы* болады, *бойсуннъан сёз'а сансыз магъаналы* болады.

Мен *китабны* окъуйма. Сен *бетинъи* джуудунъ. Уучу *бёрюню* ёлтюрдю. Алий Москвада окъуйду. Мусса Ленинграддан келгенди.

Бу айтымланы сёзлерини бир-бирлерине тагъылыулары бойсуннъан тагъылыуду. Аны къалай билирге керекди десенъ, хапарчыларын тюрлендиргенлейбизге, аланы алларында сёзле да тюрленникдиле, алай болмай, башчыларын тюрлендиргенлейбизге, хапарчылары да тюрленникдиле.

„Мен китабны окъуйма“ дер орнуна, „мен китабха къарайма“ десек, „китабны“ деген сёз „китабха“ дегеннъе бурулуб къалады. Алай бла „окъуйма“, „къарайма“ деген сёзле баш магъаналы сёзле боладыла, „китабны“, „китабха“ деген сёзле уа сансыз магъаналы сёзле боладыла.

„Мен китабны окъуйма“ дер орнуна, „сен китабны окъуйса“ десек, „окъуйма“ деген сёз „окъуйса“ деген сёзге бурулады. Алай бла былайда да „мен“, „сен“ деген сёзле баш магъаналы сёзле боладыла. Бу затла бла къарасакъ, айтымда эм бек баш магъаналы сёз башчы боллукъду, аны ызындан келген хапарчы, аны ызындан келген сёзле айтымны болушлада сёзлени формаларында айтылгъанла, аланы ызларындан келгенле да сыфатла бла сёзлеуле, эм ахырында келгенле да байлаула боладыла.

Айтымны ичиндеги сыфатла бла сёзлеуледен къалгъан сёзле бир-бирлерине тагъылыб келедиле, ол тагъылыу болушланы, санланы, бетлени кючу бла анылашынады.

Айтымны членлеринде бойсуннъан тагъылыу юч тюрлю болады.

1. Келишиу.
2. Бойсунуу.
3. Тагъылыу.

Айтымда бойсуннъан сёз бойсундургъан сёзню санында, бетинде болуб келсе, аллай бойсуннъан тагъылыугъа *келишиу* дейдиле.

Мен окъуйма. Сен окъуйса. Ол окъуйду.
Биз окъуйбуз. Сиз окъуйсуз. Ала окъуйдула.

Бу айтымланы бойсуннъан сёзлери кеслерини бойсундургъан сёзлери бла бир санда, бир бетде болуб келедиле. Келишиу айтымда бойсундургъан сёз тюрленсе, анъа табы бла бойсуннъан сёзю да тюрленнъенин кёргюзеди. Аны тышында келишиу этилген иш неники, къайсы сёзнюкю болгъанын кёргюзеди.

41 иш. Бу айтымланы бир-бирлерине келишдирир ючюн бойсуннъан сёзлени джазылмай къалгъан кесеклерин джаза, тюблерин да тарта джазыгъыз.

Мени ата... шахардан кел.... Сени ана... школда ишлей...
Бизни эли... терен ёзенде тура.... Сизни школу... джангъы школ....

Айтымда бойсундургъан сёз бойсуннъан сёзню къайсы да болсун бир болушха кирмей амалы болмазлыгъын кёр-гюзюб келтире эсе, аллай тагъылыуъга бойсунуу дейдиле.

Ибрахимни джашы Москвада джашагъан къарнашына элден письмо джазды.

Бу айтымда „Москвада“ деген сёз, „джашагъан“ деген сёзге бойсунуб, орунлаучу болушха кириб келеди. Аланы бир-бирлерине тагъылыулары бойсунуу болады. „Къарнашына“ деген сёз „джазды“ деген сёзге бойсунуб келеди, аны себебли „къарнашына“ деген сёз бериучю болушха киргенди. „Элден“ деген сёз бла „письмо“ деген сёзле да „джазды“ деген сёзге бойсунуб, биринчиси башлаучу, экинчиси тамамлаучу болушха киргендиле.

42 иш. Бу айтымда бойсунуулары табыб, тюблерин тарта джазыгъыз.

Хасанны атасы элден шахарга самолётха миниб кетди.

Айтымда не келишиуе не да бойсунууъга кирмеген сёзлени бир-бирлери бла джарашыуларына тагъылыу дейдиле.

Булутла терк чачылдыла. Былтыр биз лагерге баргъан эдик. Совет аскер джаулары уатды. Магомет, джамчыгъа чулгъаныб, башына башлыкъны кысыб, Рамазанны кшошха алыб кетди.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле кеслерини ханарчыларына тагъылыу бла джарашхандыла.

Келишиу, бойсунуу эм тагъылыу схемада былай кёрюннюкдю:

Хасанланы Ахмат бюгюн элден Москвага окъургъа ашыгъыб кетди.

Ахмат $\xrightarrow{\hspace{2cm}}$ кетди Бюгюн Москвага $\xrightarrow{\hspace{2cm}}$ кетди
Бюгюн ашыгъыб $\xrightarrow{\hspace{2cm}}$ кетди.

(Эки стрелка—келишиу, бир—бойсунуу, къуурукълу стрелка—тагъылыу).

43 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, келишиу, бойсунуу, тагъылыу кёрюзген стрелкачыкъла бла схемала этиб кёргозе джазыгъыз.

1. Окъуучула къабыргъа газетни суратладан джасадыла.
2. Бизни къабыргъа газетибиз айдан бир кере чыгъады.
3. Мени нёгерим къабыргъа газетге бир иги статья джазгъанды.

4. Бюгюн бизге гинджи театр келгенди.

5. Гинджиле бла школда уллу спектакль салынды.

6. Октябрь праздниклеге биз иги хазырланнъанбыз.

44 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, келишиу болгъан сёзлени бир сызыкъ бла, тагъылыу болгъан сёзлени эки сызыкъ бла тарта, тетрадарыгъызга джазыгъыз.

Кюн тийди. Мен тетрадь алдым. Къар эриди. Мен ызыма дженъил къайтдым. Бабушла учуб келди. Дерс сегиз сагъатда башланды. Мен муну эгечиме саугъагъа алганма. Юй джарыкъды. Къыш суукъду. Минъи-Тау миикди. Аллыбызда къаралдым тубан кёкню бара эди. Тау башында кючлю джел урду.

45 иш. Бу айтыланы окъугъуз да бойсунуулары болган сёзлени тюблерин тарта джазыгъыз.

СЁЗГЕ КЕРТИЧИЛИК.

Экинчи классны окъуучуларын учительница алыб келеди да ючюнчю классны окъугъан классларын кёргозеди.

— Сиз экинчиил бу классда окъурукъсуз.

— Мен экинчиил кечге къалыб келиую тохдатырыкъма,— дейди Айшат.

— Мени тетрадарым къуру да кирсиз болуб турлукъдула!— дейди Мусли.

Къалгъан окъуучула да сёз берирге къалыб болганны даурдан алдырадыла.

— Бу берилген сёзлени барын да джазыб къоймасакъ, аланы окъуу башланыргъа унутуб къоярыкъдыла!— деб къалгъанладан да бек Маратчыкъ къычырады.

— Алай джазгъандан эсе, къабыргъа газетге джазсакъ, ол иги боллукъду,— дейди учительница.

— Айшатны да, Муслини да, Галяны да мен суратларын газетге салырма,— деб Марат махданады.

Газет чыгъады деб окъуучула аллына къарайдыла, алай болгъанлыкъгъа газет Маратны сурат салгъанлары бла чыкъмай, башха суратла бла чыгъады. Аны ичинде суратчыкъ: инъичге аякълары бла бурма чачы болган бир джашчыкъ. Суратны тюбюнде: „Сёз бериб унутуб къоюучу кимди?“

Газетни окъугъанла аны ким болганын билдиле. Ол Маратды.

БОШ АЙТЫМ.

§ 16. Бош айтым.

Толу муратны билдирген бир неда талай сёзге *айтым* дейдиле.

Къарлы, суукъ боранлы къыш джукъларгъа кетгенди.

Кесин джашыл дарийге чулгъаб, джаз да джетгенди.

Кюнюн, кечесин айырмаи джаш гяхиник къакъгъанды.

Бачхада балий терек къурмашча акъ чакъгъанды. (О. К.)

Бу джырчыкъда келген айтымла бош айтымладыла. Аланы хар бири бирер суратны кёргозеди.

46 иш. Бу назмуну окъугъуз да, аны бош айтымларын табыб бир-бирлеринден сызчыкъла бла айыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ТАУЛАДА ЭРТДЕННЪИ.

Эртден чарс ёзенлеге чачылыб,
Къулакъ сайын кириб, кесин асханды
Сыртланы джитилери ачылыб
Тёбен джанларын тубанчыкъ басханды

Къулакъдан суу ичиб къайырыла
Тубанчыкъла кенъ къанат кередила
Джерден кёкге миик айырыла
Тау тёпбеле хар нени кёредиле...

...Кюн таякъларын ёзеннге тута
Башдан энишге джылтыраб къарайды
Тубанчыкъланы хауа джута
Тау тарагъы булутланы тарайды. (Э. А.)

Къарачай тилде бош айтымла эки тюрю боладыла:
1. Тюз бош айтымла; 2. Джалгъаннъан бош айтымла.

Тюз бош айтымла.

Тюз бош айтымла бир тюз бош муратны тутадыла.

Танъ джарыкъды. Кюн тиеди.
Таудан урады джелчик.
Джайны джарыкъ исси кюню
Джайлыкълагъа тийгенди.
Акъ пелиуан джасаннъанды,
Окъа бёркюн кийгенди;
Кююш къабыны тюбюнден
Чыран суула чыгъадыла.

(О. К.)

Бу назмуну айтымлары тюз бош айтымладыла.

Джалгъаннъан бош айтымла.

Джалгъаннъан бош айтым деб болушлукъчу
хапарчысы болгъан бош айтымлагъа айтадыла.

Мен сахаргъа келгенимде, Османнъа тюбеген эдим.
Хасан Москвагъа барса, тенълерине тюбер.
Биз бери келе, джолда иги сыйланнъан эдик.

Бу айтымла джалгъаннъан бош айтымладыла, алай болгъан-лыкъгъа къош айтымлагъа да ушайдыла. Была къош айтымла болсала, аланы эки кесеклерини хар бирини кесини энчи башчысы боллукъ эди. Быллай джалгъаннъан

Бош айтымланы экишер хапарчылары болады. Аланы бири да болушлукъчу хапарчы болады. „Мен шахаргъа келгенимде, Османгъа тюбедим“ деген айтымны эки хапарчысы барды. Аланы бири „тюбедим“ дегенди, ол кеси да баш хапарчыды, бири ўа „келгенимде“ дегенди, ол кеси да болушлукъчу хапарчыды. Баш хапарчы бла болушлукъчу хапарчыны бир-бирлеринден башхалыкълары — баш хапарчы болушлукъчу хапарчы болмагъанлай джюрюрге боллукъду („Мен Османгъа тюбедим“), болушлукъчу хапарчы ўа баш хапарчысыз джюрюмейди („Мен шахаргъа келгенимде“ деб къояргъа болмайды). Тюз бош айтымда быллай болушлукъчу хапарчы джюрюмейди.

47 шш. Бу айтымланы окъугъуз да, тюз бош айтымла бла джалгъангъан бош айтымланы бир-бирлеринден айырыб джазыгъыз. Джалгъангъан бош айтымланы болушлукъчу хапарчыларыны тюблерин тартыгъыз.

Кюн тийгенинде, бизни иги джылытхан эди.

Кюн тийди да бизни иги джылытды.

Джанъур джаўа келди да тохдады.

Джанъур джаўгъанында, джолланы балчыкъ этген эди.

Мен тюкеннге барсам, кесиме китабла аллыкъма.

Мен тюкеннге барыб кесиме китабла аллыкъма.

Осман тюкеннге баргъаны сайын кесине бир китаб алады.

АЙТЫМНЫ БАШ ЧЛЕНЛЕРИ.

§ 17. Башчы.

Айтымда башчы тилни кесеклеринде атдан, сыфатдан, санаудан, алмашдан, причастиеден болады. Тилни ол кесеклери айтымда башчы болур ючюн атаўчу болушда болуб, ким?, не? дегенча аллай соруўлагъа джауб этерге керекдиле.

1. Аtdан болгъан башчы.

Алтын булутчукъ кече къалды

Уллу джитини ышыкъ ёшюнюнде. (М. Лермонтов).

Алкын къар агъарады сыртлыкъда.

Шуулдайдыла эркин баргъан шоркъала.

Джаз келеди. Джаз джетеди.

Эм шош, джылы май кюнлени

Джарыкъ, ариў тизгинлери

Аны ызындан тизиледи. (Тютчев).

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан сёзлери башчыладыла, кеслери да атдан къуралгъандыла, атаўчу болушдадыла, аны соруўларына джауб этедиле.

48 иш. Бу назму юзюклени окъугъуз да, анда атдан болгъан башчы-
ланы тюблерин тарта тетралларыгъызгъа джазыгъыз.

...Совет джуртну джарыкъ кюню
Нюрюн тегеги таулагъа.
...Къаранъылыкъ басхан элле
Шахарлача джырлайдыла.
Суу кърмеген къумлу тюзле
Чапракъланыб башлайдыла...
Шош, сабыр хауаны кекде
Къурч айланджюк тарайды.
Эркин джуртха нюрюн теге,
Кюн ышарыб къарайды.
Совет джуртну ёхдем джашлары,
Махданады сизни бла халкъ!..
...Ётгюр джюрекле, къуанчлы бетле
Танытадыла бизни лётчикни...
Узакъ Северде къар боранла,
Суукъ Сибирде кюртлю таула
Тыйгъыч болмайдыла сизге.

(X. O.)

49 иш. Башчылары атладан болгъан бешишер айтым къураб тетраллары-
гъызгъа джазыгъыз, тюблерин тартыгъыз.

Атла бетледе тюрлениб башчы боладыла.

Мени халкъым ишлегенди мени кчюн шахарланы, орамланы,
юйлени. Бизни Ата джуртубуз уруннъанланы къралыды.

Бу эки айтымда айырылыб джазылгъан сёзле башчыладыла,
ала биринчи бетдедиле, атаучу болуштадыла, аны сорууларына
джуаб этедиле.

50 иш. Бу назму юзюклени окъугъуз. Аны айтымларыны башчыларыны
тюблерин тарта джазыб алыгъыз. Ол башчыла къайсы бетледе болгъанды-
рын сынагъыз.

Назмуларым, сиз чыгъыгъыз:
Къуанчады мени джюрегим.
Къаллай затланы болдурадыла
Мени тёлюмде тенълерим!
Эшит, бююн манъа комната тарды.
Джюрегим кишиликге тартдырады.
Кёбдюле халкъыбизни джигитлери.
Кёбдюле багъалы джолдашларыбыз.
Чагъа барады уллу къралыбыз,
Халкъым, кюнча, джарытады кечени.
Малларыбыз бек семиздиле.
Орунлары ишленнъендиле.
Бизни кюнубюз джарыкъ тиеди.

(К. Къ.)

51 иш. Бу назму юзюкню окъугъуз да анда башчылары биринчи бетде болгъан айтымланы бир башха, экинчи бетде болгъанланы да бир башха, ючюнчю бетде болгъанланы да ызындан джазыгъыз.

...Эркин кёкню илячинлери.
Алгъышлайды сизни халкъыгъыз!
...Бизге бергенди Партиябыз
Эркинликни саугъагъа.
...Сибириб джолну, суукъ джел джетди,
Кюнню джылыуу къалмайын кетди...
...Къыйырсыз кёкню джарыгъы кетди,
Кюкюреб, джашнаб бир джанъур джетди.
...Экибиз да танышханбыз тенълеча,
Муратыбыз, иннетибиз тюзлюкдо.

(X. O.)

52 иш. Бу айтымланы джетмеген башчыларын сала тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Агъачлада тереклени ... саргъалгъандыла. Аланы ... уруб агъызады. Тереклени ... сары чапракъдан толгъанды. Кёгет терекледен... джыйылгъандыла. Биценликледен уллу ... кёрюнедиле. Сдауатлагъа ... джыйыладыла. Ахматны ... колхоз къошда ишлейди. Мени ... манъа джанъу учебникле алгъанды. Алада кёб аламат ... бардыла. Ол ... окъуб, билмеген затынъы билирге боллукъду.

2. Сыфатдан болгъан башчы.

Сыфат айтымда атны орнун тутуб келсе, айтымны башчысы сыфат болургъа болады.

Къызылла акъ ийнекледен сютлюледиле. **Акъ** дженъил кир болады. **Къызыл къанатлы** бизни аэропланыбызды.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле башчыладыла, сыфатладыла, ала атаучу болушда атланы къуллукъларын этиб келедиле.

3. Санаудан болгъан башчы.

Айтымны башчысы санау ну барындан да болады.

Алтыгъа ючно къошсакъ, **тогъуз** болады. Бешден ючно алсакъ, **эки** къалады. Класлада **бешинчи** бизникиди. Ёлчеде **биринчи** Асланлыкъыды. **Экеулен** таудан ауб кетди. **Ючеулен** орамны озуб барады. Сабийлеге алмадан **бешишер** джетди. Экзаменде студентлеге сорууладан **ючюшер** джетди.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле башчыладыла, санауладыла, кеслери да атаучу болушдадыла. Санау ну бир-

гесине саны, тизгинде орну, юлюшю саналгъан затны кёр-
гюзген ат болса, санау атны айгъакълагъан сёз болуб къал-
маса, кеси башчы болмайды. Ол заманда башчы болгъан ат
джанъызлыкъ санда айтылады, хапарчы да, анъа кёре, джа-
нъызлыкъ санда болады.

Бизни классха энтда беш адам къошулду. Бююн юч дер-
сибиз барды. Османнъа джыйырма бла тогъуз джыл болгъан-
ды. Биринчи класс экинчи классны озду. Сабийлеге бешишер
алма джетди.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле башчыладыла,
атаучу болушда джанъызлыкъ сандадыла, аланы санларын са-
науа кёргюзедиле да хапарчыгъа джетмегенликлери себебли,
ол да джанъызлыкъ санда айтылады.

53 иш. Керелеуню таблицасын джазыгъыз да анда санаудан болгъан
башчыланы тюблерин тартыгъыз.

4. Алмашладан болгъан башчыла.

Алмашладан болгъан башчыла да атаучу бо-
лушда боладыла.

ТАУШ.

Мен джылайма залим дуньяны
Баргъан сууу буугъан къызына,
Мен сарнайма джарлы юйюрню
Сёньюб кетген нюр джудузуна.

(Е. А.)

Бу айтымланы айырылыб джазылгъанлары башчыладыла,
кеслери да алмашладан къуралгъандыла, атаучу болушда-
дыла.

Алмаш айтымда башчы болса, аны хапарчысы анъа бетде
санда да келмей болмайды.

Бир-бирде алмаш башчы кеси айтылмай къалдыргъа да бо-
лады, не ючюн десенъ, аны хапарчысыны къыйырына къошул-
гъан хапарчы суффикс аны орнун тутады.

54 иш. Бу назмуну окъугъуз да, башчыларыны тюблерин тарта, тет-
радларыгъызгъа джазыгъыз.

ЛЁТЧИКНИ ДЖЫРЫ.

Ананы сютю ананы джюрек къаныды,
Ол къан ойнайды баланы санында,
Ата джуртум мени анамды,
Мен суйеме аны джанымдан..

...Алгъанды анам мени къойнуна,
Ичириб манъа къаблан сютюн,
Ёсдюргенди мени аслан кибик
Буюкъдурмазча не от, не тютюн.

Мен учама илячинде + дженъил,
Тыйгъыч джокъду аллыма не кече, не кюн,
Кюн ышарады башымда актырын
Джуртума тѣгюб къызыл нюрюн...

...Ай джюзеди кѣк хауаны эки джарыб,
Ариулугъун булутлагъа джашыра,
Бир чыгады кѣз туурама ол ышарыб,
Къурч къушуму кюмюш бла джарытыб...

Мен сакълай эсем ана джуртуму,
Сакълайма анамы-атамы.
Партия ючюн, ана джурт ючюн,
Мен'а артха салмам джанымы.

(Б. Т.)

55 иш. Бу айтымланы окъугъуз да тетрадларыгъызгъа джазыгъыз. Башчылары табыгъыз. Ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын башларында эслетигиз.

Джатыб тургъанлай окъума кълыкъ аманды. Иште киши артха къалыргъа сюймейди. Онбир экиге тенъ юлешинмейди. Юйге кирген манъа письмону узатды. Ол письмону манъа Москвагъа кетгенлерибиз джазгъан эдиле. Машинагъа беш тонна ташкѣмюр джюкленнѣен эди Агъач кыйырында не агъарады? Ол алгъын анъа болгъан затланы эсине тюшюрдю. Джашау иги болгъанды, джашау джарыкъ болгъанды. Къарнашым бла мен бек иги джашайбыз. Суу ну ол джанында бир талай атлы кѣрюндю. Бизни журналыбызны арт номеринде кѣб аламат хапарла чыкыгъандыла. Аланы мен бек джаратдым.

56 иш. Бу сѣзлени хар бири башчы болурча айтымла джазыгъыз.
Сен. Биз. Мен. Ол. Ала. Атам. Атанъ. Атасы.

Колхозугъуз. Окъугъанларыгъыз. Билген. Келлик. Айырма окъургъа. Ким. Не. Лыжникле. Туристле. Колхозчуларыбыз. Къытай.

§ 18. Хапарчы.

Хапарчы тилни кесеклеринде этимден, атдан, сыфатдан, алмашдан, санаудан сѣзлеуден да болады.

Тилни кесеклеринден хапарчы къурар ючюн, аланы хар бирини кыйырына хапарчы алмашланы бири кѣошудургъа керекди.

Этимден болгъан хапарчы. Хапарчы этимни заманларыны барындан да биринчи, экинчи, ючюнчю бетде джанъызлыкъ кёблюк санда да болады.

Джайны джарыкъ, кызыу кюню джайлыкълагъа тийгенди. Акъ пелиуан джасаннъанды, окъа бёркюн кийгенди. Кююш къабыны тюбюнден чыран суула чыгъадыла. Къутургъанча чучхурладан шуулдашыб агъадыла. Чыран тюбю зыгъырланы джуадыла, талайдыла. Киикле да, суугъа эниб, суукъ бузну джалайдыла. (К. О.)

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан сёзлери этимден болгъан хапарчыладыла, кеслери да ючюнчю бетде, озгъан бусагъат замандадыла; джанъызлыкъ кёблюк санлары да барды.

Белляу, белляу, джашчыгъым,
Тохда, эмчек береим.
Балачыгъым, джанчыгъым,
Къуанчыны кёреим.
Балачыгъым, джанчыгъым,
Ай тийгенди эшикте.
Белляу, белляу, нанчыгъым,
Джукъла, тынчай бешикде...
...Къоркъма энди, нанчыгъым,
Къара джылла кетдиле.
Сен тынч джукъла, нанчыгъым,
Къуанч кюле джетдиле...
Тарлыкъ дунья кенълигин
Халкъгъа эркин кергенди... (К. О.)

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле этимден болгъан хапарчыладыла. Ала боллукъ заманны, озгъан заманны да кёрюздедиле.

Этимледен хапарчы къуарар ючюн, заманланы ючюсюнде да алагъа хапарчы алмаш къуараргъа керекди.

1) Бетде джанъызлыкъ санда -м, -ма, -ме; кёблюк санда: -къ, -к, -быз, -буз, -бюз, -биз;

2) бетде джанъызлыкъ санда: -нъ, -са, -се; кёблюк санда: -гъыз, -гиз, -гюз, -гъуз;

3) бетде-джанъызлыкъ санда: -р, -з, -ды, -ду, -дюн, -сын, -сун, -син, сюн; кёблюк санда: -дыла, -дула, -диле, -дюле, -сынла, -сунла, -сюнле, -рла, -зла.

57 иш. Бу джыр юзюкю окъугъуз да, этимден болгъан хапарчыларыны тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ДЖАНДАР.

Джандар, Джандар, джанынъ барсын кябагъа.
Тамлыла къуюлдула Мурдух башы Бабагъа.
Мурдух башында бир бѣлек атлы кѣрюндю,
Ала бизни тахсабызны билгендиле,
Кѣксюддюм къысха кийм кийгендиле.
„Чартлаб ѣтдюм мен чегет Бабагъа.
Быкты салдым аллыбызда къалагъа.
Сабийлени элтиб къуйдум быкты бла ыраннъа“.
Айыбы джокъду Джандарны бир тауда ѣсген уланнъа.
— Юсейин, мен джаш, сен къарт,—деди,—
Экибиз да акъыл нѣгер болайыкъ.
Ёлсек, ёлюрбюз, къалсакъ, бирден къалайыкъ.
Ысдауатны къанлы аскер басханды.
Къаралдысы къошубузну джабханды.
Юсейин эгген антын унутду. (*Эски джырдан*).

Хапарчы буйрукъчу этимден болса, башчы аны кючу, буйругъу джетген затны кѣргюзген ат болады. Колхозчу къойланы къыркъды.

Бу айтымны хапарчысы къатылычу этимден къуралгъанды, аны кючу къойгъа джетеди, „колхозчу“ деген сѣз да башчы болады. Ол хапарчыны „къыркъылды“ деб тюлендирсек, айтымда башчы „колхозчу“ деген ат болаллыкъ тюлдю да, „къойла“ деген ат боллукъду. Къойла къыркъылдыла.

58 иш. Бу айтымланы окъугъуз, аланы хапарчылары не тукъум этимледен къуралгъанларын сынагъыз, сора аланы барын да буйрукъчу этимлеге буруб хапарчы эте, башчыларын да джарашдыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Колхозчула сабанланы сюрдюле. Дежурный досканы ариу сюртдю. Шапа къазанны отдан алды. Колхозчула малланы джайлыкъгъа чыгъардыла. Чалкычыла биченлени джыйыб бошадыла. Атасы Керимни школгъа джаздырды.

59 иш. Бу айтымланы окъугъуз, башчыларын, хапарчыларын табыгъыз, хапарчылары не тукъум этимледен къуралгъанларын сынагъыз, ол хапарчылары къатылычу этимлеге буруб башха магъаналы хапарчыла къурай тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Школда классла ариу сибирилгендиле. Класслада доскала ариу сюртюлгендиле. Малла джылы баулагъа джыйылгъандыла. Быйылгъа сегизишер джыллары джетген сабийле школгъа джазылгъандыла. Терезеле ачылгъандыла.

Кече шахарда учреждениеле джабыладыла. Садакъ терекге чанчылгъанды.

Къарачай тилде кыйырына хапарчы кесек къошулмагъанлай къуралгъан этимле да боладыла. Аллай хапарчылы айтымла не тилекни, не къаргъышны кѣргюзедиле.

Сен кишиге **сукъланмагъын**. Сен къалгъанладан артха **къалмагъын**. Сен кѣб джашамай **ѣлмегин**. Сен **аурумагъын**. Сен мен кѣргенни **кѣрмегин**.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан сѣзлери этимледен къуралгъан хапарчыладыла. Аллай хапарчыла бу огъары кѣрюннѣнден башха тюрлю болмайдыла. Кеслери да не тилекни, не къаргъышны неда алгъышны кѣргюзедиле. Аллай хапарчыланы башчылары къуру да „сен“ деген алмаш болады, ол болмай айтылса да, аны магъанасы чыгъады.

60 ш. Бу джыр юзюклени окъугъуз, анда айырылыб джазылгъан хапарчыла не тукъум этимледен къуралгъандыла? Аланы тюблерин тарта, тетраларыгъызгъа джазыгъыз.

...Миикде болады джугъутурну къаласы,
Аны къаласыды темир эшикли.
Аны баласыды алтын бешикли.
Аны бешик бауу алтын билезик...
Алтын билезикле **юздюрюн**.

Танъ атады, джаным джашла, туругъуз.
Аджалынъ тюбесин аллыма.
Берир болсанъ, тыя келгин аллыма.
Тогъай баш **такъдыргъын** тасма джантаугъа.
Ашхылагъа **этгин** андан бир юлюш.
Орайда, кююм, **ойнатхын**.
Къошубузда джау къазанла **къайнатхын**.

(Эски джыр).

а) Аtdан болгъан хапарчыла.

Аtdан хапарчы тюрлю-тюрлю болады. Ол тюрлюлери болушдагъы атланы къыйырларына хапарчы алмашла къошулуб къураладыла.

Атаучу болушда атны къыйырына хапарчы алмаш къошулуб болгъан хапарчыла.

Махмут **студентди**. Мусса **курсантды**. Бу джашла джырчы **джашладыла**. Бу адамла колхозчу адамладыла. Идрис университетни **студентиди**. Мен **учительме**. Сен **инженерсе**. Биз насыблы **адамлабыз**. Сиз **допризывниклесиз**. Биз **призывниклебиз**. Бу джаш мени **къарнашымды**. Ол къыз сени **эгечинъди**. Бу адам Муссаны атасыды.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сѣзле хапарчыладыла, кеслери да атланы атаучу болушдагъыларындан къуралгъандыла.

Атаучу болушда аtdан хапарчы къурар ючюн, андагъы атланы къыйырларына, башчыны санына-бетине кѣре, хапарчы алмашчыкъланы бири къошулуб къалыргъа керекди.

61 иш. Бу атладан хапарчыла кзураб, айтымла эте, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Джаз. Къыз. Ана. Ата. Къарнаш. Инженер. Лётчик. Капитан. Врач. Агроном. Турист. Лейтенант. Солдат.

б) Билдириучю болушдагъы атладан болгъан хапарчыла.

Бу китаб бизни **библиотеканыкыды**. Бу ат бизни **колхознукъуду**. Бу джер бизни **колхознукъуду**. Бу алакат китаб **меникиди**. Бу джыр **сеникиди**. Бу берк бизни **Муссаныкыды**.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле хапарчыладыла. Ала кеслери да билдириучю болушдагъы атладан кзуралгъандыла.

Билдириучю болушдагъы атладан хапарчы кзураб ючюн, аланы кыйырларына башчы экинчи кере айтылмазгъа **-кыы, -кыу, -ки, -кю** деген тартыучу алмашланы бирин кюшуб, аланы юслерине да хапарчы алмаш кюшаргъа керекди.

Бу китаб **библиотеканыкыды** деген айтымны, **бу китаб библиотеканы китабыды** деген боллукъду. Былай айтсакъ, **китаб** деген сёз эки кере айтылады. Ол экисини бири башчы, бири хапарчы боладыла. Экинчи кере айтылгъан **китаб** библиотеканыкы болгъаны себебли, аны кысхасы бла, **бу китаб библиотеканыкыды** деб кюояргъа боллукъду. Былай айтсакъ, **китаб** башчы, **библиотеканыкыды** деген хапарчы болуб кваллыкъды.

62 иш. Бу айтымланы окъугъуз да хапарчысы билдириучю болушда болгъан айтымланы хапарчылары да башчылары да бир сёз болурча, хапарчылары башчылары да бир сёз болгъанланы хапарчылары билдириучю болушдагъы ат болурча эте, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Бу малла Сары-Тюзюно колхозунукъуладыла. Чарсада озгъан атла Конзаводну атларыдыла. Джырлагъан артистле Москвада уллу театры артистлеридиле. Бу джашла Сафарны джашларыдыла. Кюбуз Айшатныкыды. Китаб бизни школну учительликкиди. Сагъат Къараланы Азретни сагъатыды. Сурат Мелеханлыкыды. Азрет деген джаш Къаншауну джашыды.

в) Бериучю болушдагъы атладан болгъан хапарчыла.

Бизни аллыбыз Москвагъады. Мени кзарауум таулагъады. Бизни джашларыбызны баргъанлары колхозгъады. Институтну бошагъанланы ийюлерини эл школлагъады. Мусса Ленинградхадды. Мени тынъылауум санъады. Учительни сорууу Ахматхатюл, Муссабийгеди.

Бериучю болушдагъы атладан хапарчы кзураб ючюн аланы кыйырларына хапарчы алмашланы кюшаргъа керекди.

Бериучю болушдагъы атла хапарчы болсала, алагъа башчы болгъан сёзлени кёбюсю этимден къуралгъан атла не-да атланы орунларын тутхан этим сыфатла боладыла.

„Бизни джашларыбызны баргъанлары колхозлагъады“ десек, мында башчы причастиеден болады.

„Мени тынъылауум санъады“ десек, мында башчы да этимден къуралгъан атдан болады.

Бу тукъум башчыладан сора бериучю болушдагъы атдан къуралгъан хапарчыны биргесине тюз атладан башчы къура-лыулары да болады.

Мусса Ленинградхады. Осман къошхады. Идрис Владивостокгады. Хасан Тебердигеди.

Бу тукъум айтымланы башчыларыны не тукъум сёзледен къуралгъанларына къарамай, ишни не джаны бла этилгени ачыкъланады.

63 иш. Бу бериучю болушда болгъан атладан айтымла къурай, айтым-ла джазыгъыз.

Къошха. Дерсге. Тюзге. Биченнъе.

г) Орунлаучу болушдагъы атладан болгъан хапарчыла.

Бизни Мусса Москвадады. Сизни Хызыр Ленинграддады. Хасанланы Харун Одессадады. Мен къошдама. Сен Сары-Тюздесе. Биз СССР-дебиз. Мени атам Тёбен-Тебердидеди. Аджиланы Муссабий Ростовда университетдеди. Шахидат Къарачай пединститутдады.

Бу айтымладагъы айырылыб джазылгъан сёзле орунлаучу болушдагъы атладан къуралгъандыла.

Орунлаучу болушдагъы атладан хапарчы къураар ючюн, ол атланы кыйырларына хапарчы къошакъла къошаргъа керекди.

Орунлаучу болушдагъы хапарчыла башчы кёргюзген зат къайда болгъанын, айтым айтылгъан заманда къайда тургъанын билдиредиле.

64 иш. Бу орунлаучу болушда болгъан атладан хапарчыла къураб ай-тымла джазыгъыз.

Чалкъыда. Малда. Тойда. Школда. Колхозда. Совхозда.

д) Башлаучу болушда болгъан атладан къуралгъан хапарчыла.

Лида Ленинградданды. Осман къошданды. Идрис Грузия-данды. Исмайыл Схауатданды. Мени келгеним Москваданды. Бу письмо Владивостокданды. Бу письмо Хасанданды. Джыйылыуу башланныгъы сегиз сагъатданды. Бу бычакъ къурчданды. Бу стакан къагъытданды. Бу джюзюк алтын-данды. Бу пальто схарладанды.

Бу айтымланы хапарчылары айырылыб джазылгандыла. Ала башлаучу болушдагы атладан кѳуралгандыла.

Башлаучу болушдагы атладан хапарчы кѳурар ючюн андагы атны кѳыйырына хапарчы кѳошакъны кѳошаргѳа керекди. Аллай хапарчылары болгъан айтымла башчы кѳргюзген зат кѳайдан келгенин, неден болгъанын, кимни атындан келгенин кѳргюзедиле.

„Бу адам Ленинградданды“ десек, не ленинградчы болгъанын неда Ленинграддан келгенин билдиребиз.

„Бу джюзюк алтынданды“ десек, ол джюзюкню алтындан этилгенин билдиребиз.

65 иш. Хапарчылары бу башлаучу болушдагы атладан болуб айтымла джазыгъыз.

Кѳошдан. Дарийден. Джюнден. Териден.

Болушдагы атладан сора биргелерине **бла, ючюн, таба, чакълы** дегенча аллай сѳзчюкле айтылыб келген этимледен атладан да хапарчы кѳуралыргѳа болады.

Алийни шахаргѳа кетгени институтха **кирир ючюндю.** Мени кѳарагъаным **тау табады.** Мусса Идрис **блады.** Кѳозучукъ **анасы блады.** Тайчыкъ **джылкъы блады.**

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан сѳзлери хапарчыладыла. Аланы бир кѳаумлары этимден „ючюн“ деген сѳзню кючюу бла кѳуралгандыла. Къалгъанлары да атладан „таба“, „чакълы“, „бла“ деген сѳзлени кючюу бла кѳуралгандыла. „Ючюн“ деген сѳзчюк биргесине айтылыб келген хапарчыны магъанасын чыгъарады. „Бла“ деген сѳзчюк биргесине айтылыб келген хапарчыны магъанасы орунлаучу болушдагы атланы магъаналарына ушаш болгъанын кѳргюзеди.

Мени бери келгеним институтха **кирир ючюндю.**

Мени бери келгеним институтха **кирирге**ди.

Тайчыкъ **джылкъы блады.** Тайчыкъ **джылкъыдады.**

Бу арт эки айтымны бир-бирине былай келишмеучю кылыклары да барды.

„Тайчыкъ анасы блады“ деген айтымны „тайчыкъ анасындады“ деб айтыргѳа болмайды: алай айтсакъ, тайчыкъ анасыны ичинде неда юсюнде болургѳа керекди.

66 иш. Бу болушлукъчу сѳзле бла айтылгъан атладан хапарчыла кѳураб айтымла джазыгъыз.

Атасы **бла.** Айю **чакълы.** Коммунизм **ючюн.** Шахар **таба.**

Сыфатдан болгъан хапарчыла.

Хапарчыны сыфатдан эки джорукъ бла кѳураргѳа боллукъду:

1. Сыфатны кѳыйырына хапарчы кѳошакъ кѳошуб. 2. Сыфатны этимге буруб.

Джол балчыкъды. Джер мылыды. Джыл джауумлуду. Джашауубуз кенъди. Колхозубуз байды. Колхозну малы семизди. Джюлгюч бычакъдан джитирекди. Бу джыл кетген джылдан джауумлуракъды. Бу байракъ мындан кызылыракъды. Кёк кёмкёкдю. Ол хапар кепкертиди.

Бу айырылыб джазылгъан сёзле айтымланы хапарчыларыдыла. Ала сыфатладан кьуралгъандыла.

Сыфат хапарчы болса, ол айгъакълагъан сёз башчы болады. Ол сёз кёблук санда болса, сыфатдан болгъан хапарчы да кёблук санда болады.

Кызыл байракъ. Бай колхозла. Семиз малла.

Байракъ кызылды. Колхозла байдыла. Малла семиздиле.

67 иш. Бу сыфатла бла айтылгъан айтымла кьурагъыз. Ол айтымланы хапарчылары сыфатладан болурча этигиз.

Миик таула. Терен ёзенле. Суукъ суула. Кылын агъач.

Къаранъы кьолла. Джанъы китаб. Сютлю ийнек. Кьозулу кьойла.

Сыфатдан этим кьураб андан да хапарчы кьураб ючюн сыфатны ачыкъ таушларыны базыкълыкъ ырына-назикликлерине кёре *-аргъан,-ерген,-ар,-ер,-лай,-лей* деген суффикслени кьошуб, аланы ызларындан да хапарчы алмашчыкъланы кьошаргъа керекди.

Джер саргъалгъанды. Таула агъаргъандыла. Суула таркъайгъандыла. Джаз джерле кёгередила. Кёгет терекле агъарадыла.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан сёзлери хапарчыладыла. Ала сыфатладан этимледен да хапарчыла болгъандыла.

Бу тукъум хапарчыла атладан, этимледен, сыфатладан болгъан хапарчылача кьураладыла.

68 иш. Бу сыфатладан эгимле кьураб, аладан да хапарчыла кьураб айтымла джазыгъыз. Хапарчыларыны тюблери тартыгъыз.

Кёк. Сары. Джашил. Мор. Кызыл. Къара. Джити. Дупбукъ. Миик. Алаша.

69 иш. Бу атлагъа сыфатла табыб, аланы да хапарчыла эте айтымла джазыгъыз.

Терекле. Къаяла. Ханс. Чапракъ. Суула. Джол. Кюнле.

Санаудан болгъан хапарчыла.

Санаудан тёрт тюрлю хапарчы болады: 1) затны сачын бегитген хапарчы, 2) затны тизгинде орнун бегитген хапарчы, 3) затны къаумун бегитген хапарчы, 4) затны юлюшюн бегитген хапарчы.

1. Затны сачын бегитген хапарчы. Ондан бешни алсанъ, къалгъаны бешди. Беш кере беш джыйырма бла бешди.

Бешни бешге юлешсень, чыгъары бирди. Колхозну сатлыкъ къоюну саны юч минъди. Османни колхоздан чыгъарыкъ хайыры он минъди.

2. **Затны тизгинде орнун бегитген хапарчы.** Бизни классыбыз бешинчиди. Сизни классыгъыз алтынчыды. Мени быйыл кечерик классым алтынчыды. Сентябрь ай джылда тогъузунчулу.

3. **Затны къаумун бегитген хапарчыла.** Ол кетиб баргъанла бешеулендиле. Сыртда чалкъы чалгъанла джыйырмауландыла. Бизге келлик джыйын онбешеулендиле. Алтынчы классдагъыла отузоуланбыз. Джетинчи классдагъыла джыйырмауланбыз.

4. **Затны юлюшюн бегитген хапарчыла.** Сибийлеге джетген алмала бешишердиле. Биринчи классда сабийлени барыны да джыллары джетишердиле.

Бу тёрт къаум айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле хапарчыладыла. Ала санауну тёрт тюрюсюню къыйырларына хапарчы алмашла къошулуб къуралгъандыла.

Санчы санаудан къуралгъан хапарчы бла юлюшчю санаудан къуралгъан хапарчы биринчи бла экинчи бетде не джангъызыкъ неда кёблукъ санда болмайдыла.

Тизгинчи бла къаумлаучу санауладан къуралгъан хапарчыла уа биринчи, экинчи, ючюнчю бетде джангъызыкъ-кёблукъ санда болукъдула.

Мен тизгинледе бешинчидеме. Биз стройда алтынчылабыз. Биз экеуленбиз. Сиз ючеуленсиз. Ала оноуландыла.

Алмашдан болгъан хапарчыла.

Мени тенгым **сенсе**. Бизни учителибиз олду. Отличник **булу**. Студент **менме**. Отличникле **бизбиз**. Сен **кимсе?**

Бу неди? Сиз кимсиз! Ала кимдиле?

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле бары да хапарчыладыла. Ала алмашладан къуралгъандыла. Алмашладан хапарчы къууар ючюн, тилни къалгъан кесеклеринденча, къыйырларына хапарчы алмашчыкъла къошаргъа керекди.

Сен деген алмаш хапарчы болургъа тебресе, аны къыйырына хар къуру да **-се** деген хапарчы алмаш къошулады (**сенсе**),

мен дегеннге **-ме** деген къошулады (**менме**);

ол дегеннге **-ду** деген къошулады (**олду**);

сиз дегеннге **-сиз** деген къошулады (**сизсиз**);

биз дегеннге **-биз** деген къошулады (**бизбиз**);

ала дегеннге **-дыла** деген къошулады (**аладыла**);

бу дегеннге **-ду** деген къошулады (**буду**);

была дегеннге **-дыла** деген къошулады (**быладыла**);

кеси дегеннге **-ди** деген къошулады (**кесиди**);

кесигиз дегеннге **-сиз** деген къошулады (**кесигизсиз**);

кеслери дегеннге **-диле** деген къошулады (**кеслеридиле**).

Хапарчы кѳурар ючюн, башчыларына кѳре, кѳалгъан ал-машлагъа хапарчы суффикс кѳошулургъа керекди.

Сен кимсе? Мен кимме? Ол кимди? Сен несе? Ол неди? Бу кимди? Бу неди? Была неледиле?

Сѳзлеуден болгъан хапарчыла.

Сѳзлеуден да хапарчы, тилни кѳалгъан кесеклеринден болгъанча, болады. Аны кѳыйырына, башчыларына кѳре, хапарчы алмашла кѳошуладыла.

Бизни кѳошха кетер кюнюбюз **бюгюндю**. Сизни зачет берир кюнюгюз **тамблады**. Алийни паспортуну болджалы **тамблагъады**. Стройну барыуу **тѳртеу-тѳртеудю**. Кѳойчуну кѳойланы санауу **экеу-экеудю**.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сѳзле айтымланы хапарчыларыдыла. Ала сѳзлеуден, кѳыйырларына хапарчы алмашчыкъла кѳошулуб, кѳуралгъандыла.

Этим сѳзлеуден болгъан хапарчыла.

Этим сѳзлеуню юч тюрлюсюнден да хапарчы кѳураргъа боллукъду, алай болгъанлыкъгъа, аланы эки кѳауму, хапарчы кѳошулгъанлай, этимге бурулуб кетедиле да, алайсыз да хапарчы боладыла.

„Мен письмо джаза“ дегеннѳе хапарчы алмаш кѳошханлайыннѳа, „мен письмо джазама“ дерикди да тохдарыкъды. Ахыры, кѳысха **й** бла **е** бошалгъан этим сѳзлеуле да алайдыла.

Этим сѳзлеуледе да хапарчы болгъанлыкъгъа этим сѳзлеу бузмай тургъан ахыры **б**-гъа бошалгъан этим сѳзлеу болады.

Осман Ленинградха **кетибди**. Идрис юйде **джукълабды**. Хасан хамамгъа **кирибди**. Сагъит кѳонакъ юйге **келибди**.

Бу айырылыб джазылгъан сѳзле хапарчыладыла. Ала этим сѳзлеуден кѳуралгъандыла.

„Осман Ленинградха кетибди“ десек, „Осман Ленинградха кетиб турады“ деген магъананы билдиребиз.

§ 19. Джыйымдыкъ хапарчы.

Кѳарачай тилде хапарчы кесини кѳуралыууна кѳре джыйымдыкъ да болады. Джыйымдыкъ хапарчы тюрлю-тюрлю болушлукъчу этимликлени кючю бла кѳуралады.

Мен анама уллу письмо джазгъан эдим. Сен ол китабны табсань, бек сеир болуб **окѳурукъ эдинь**. Ол, мен юйге баргъанымда, дерсин **джарашдыра тура эди**. Ол джаш атын **уруб бара эди**.

Бу айырылыб джазылган сөзле хапарчыладыла. Ала кес-лери да бир сөз кеси кѳуралмай, экишер сөзден кѳуралгъандыла. Биринчи айтымны хапарчысы эки сөзден кѳуралгъанды (джазгъан эди). Аланы „джазгъан“ деген хапарчысы баш магъанасын тутады, „эди“ деген а хапарчыны болушлукъчу магъанасын тутады. Экинчи айтымны хапарчысы да эки сөзден кѳуралгъанды (окѳурукъ эдинь). Аладан „окѳурукъ“ деген сөз хапарчыны баш магъанасын тутады, „эди“ деген сөз а аны болушлукъчу магъанасын тутады. Ючюнчю айтымда хапарчы юч сөзден кѳуралгъанды (джарашдыра тура эди). Аланы „джарашдыра“ дегенлери хапарчыны баш магъанасын тутады, „тура“ деген башчы ишин бошамагъанын тутады, „эди“ деген ол иш этиле тургъан заман эртде болгъанын кѳргюзеди. Тѳртюнчю айтымда хапарчы да юч сөзден кѳуралгъанды (уруб бара эди); „уруб“ деген баш магъаналаны, „бара“ деген ол иш дженъил бола эди деген магъананы тутады, „эди“ деген а озгъан заманны кѳргюзеди.

Хапарчы кѳрачай тилде айтымны аллында, ортасында ахырында да болады.

От кюнле, от кюнле, эсима тюшдюгюз,
Бу кѳадар джыллада мыйымда бишдигиз.
Бишдиде башымда мыдахлы хапарла...
Кѳбдюле Кавказда тамаша хапарла...
Аланы атлары махдаулу болсунла...
Ай кече джабалакъ тауланы бояйды,
Тау элни юйлери кѳардан аз кѳарайды.
Бютеу эл джукълайды, джукъугъа бѳлениб,
Бир джигит турады, тебмеин, сюелиб.

(О. Э.)

КЪАЙТАРЫБ ОКЪУУ.

70 иш. Бу назмуну окъугъуз, анда айтымланы башчыларыны тюблерин бир сыз бла, хапарчыларын эки сыз бла тарта, тетраларыгъызгъа джазыгъыз, аланы тилни кѳайсы кесеклеринден болгъанларын анъылатыгъыз.

ТЮЛКЮ БЛА КЪАРГЪА.

Излей кетиб, бир кѳаргъа
Эт кесекчик табханды,
Аны кѳабыб аузуна
Бир терекге кѳоннъанды.

Озуб баргъан бир тюлкю,
Эт иисни анъылаб,
Джыйылаб аны табаргъа
Тохдагъанды тынъылаб.

Джыйлай кетиб, тюкючюк
Къайдагысын эскерди,
Къаргъачыкны аузунда
Эт кесекни эследи.

Джаны кетди этчикге,
Тамам эсин ташлады,
Мурат этиб алыргъа,
Былай айтыб башлады:

„Кёб джерледе айландым:
Чегетледе, таулада,—
Сенден ариу кёрмедим
Не къузгъунда, къаргъада.
Аякъларынъ, ёшюнюнъ,
Къанатларынъ къаралыб,
Эки кёзюм къалдыла
Сен ариугъа аралыб.

Къайдан чыкъдынъ, сеирлик,
Бу джуртлагъа, элгеге,
Сенден ариу кирмеди
Биз джашагъан джерлеге...“

(Б. А.)

71 иш. Бу назмуну окъугъуз, аны хапарчыларыны тюблерин тарта, традиларыгъызгъа джазыгъыз. Ол хапарчыла тилни къайсы кесегинден болгъанларын анылатыгъыз.

КЕЧЕ.

Кёкню джабыб бютеулей,
Ала кюйюз джанады,
Булутлада джебелей,
Ай да кетиб барады.

Отджагъада табджанда
Олтурабыз экибиз,
Сюймеклик кючлюд бизде,
Анъа джокъду ишегибиз,

...Чайкъалыгъыз толкъунла,
Эркин тенъизде кёче.
Ёмюрюмде къаллыкъды
Мени эсимде бу кече.

(И. У.)

72 иш. Бу назмуну окъугъуз. Анда этимден болгъан хапарчылы айтым-ланы джазыгъыз.

КАВКАЗ.

Ёхдем Кавказ, салам айтама санъа!
Тюрлю-тюрлю миик, ариу таулагъа,
Узакъ джерден келиб, къонакъ болуучу
Кёк булутла юйюрсюноб къонуучу.

Къачадыла ызларындан сюргенлей,
Булгъаналла къыбба кибиб чырмалыб.
Шо ол халда джитилеге миннъенлей,
Рахат болуб джатадыла чулгъаныб,

Булутланы ичлерин бири джарыб,
Джулдузлагъа джетерме деб узалыб,
Уакъ, уллу, тергеусюз кёб санлары,
Кёк джибекден сыланады джанлары.

Минъи тауду ариудукъну анасы,
Кюмюш кибиб джылтырайды джагъасы,
Не келеди бу залимни эсине...
Бир тауну да тенъ этмейди кесине...

Алтын, кюмюш къозлайдыла тауларым,
Шууулдайла тюрлю-тюрлю сууларым;
Джарайдыла суусабха, джер сугъарыргъа...

(Къ. И.)

73 иш. Бу назмуну окъуугъуз. Анда хапарчылары тилни этимден башха кесекледен блгъан айтымланы джазыгъыз, хапарчыларыны тюблерин тартыгъыз.

СУРАТЧЫГЪА.

Сурат салад аз адам,
Анъа пахму керекди,
Теньлешдириб къарасам—
Ол бир эмен терекди...

...Магъанасы уллуду
Керти иги суратны,
Хар суратчы борчлуду
Унутмазгъа ол затны.

Мен сюеме кёрюрге
Сурагынъы ичинде,
Къалгъанлагъа берирге
Юлгюлюкге ишинде:

Алгъа баргъан кёйчуну,
Хорлаб чыкъгъан малчыны,
Тибсеучюню, тойчуну,
Делегатны, алчыны,

Джазыучуну, джырчыны,
Кёб сабийни анасын;
Темирчини, ишчини—
Коммунизмни кьаласын.

(Къ. Д.)

74 *пш.* Хапарчылары тилни кесеклерини хар кьайсы биринден да болган айтымла джазыгъыз.

75 *пш.* Бу назмуланы окъугъуз, аладан айтымланы башчылары бла хапарчыларын айырыб джазыгъыз, аланы бир-бирлери бла неде келишгенлерин анъылатыгъыз.

ТЕМИР ЁМЮР

Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
Биз—ёмюрню темир деулери,
Ёмюр бизге кьурчдан джан юрдю,
Биз—ёмюрню миндеулери.

Темир джаратды бу ёмюрню,
Бу ёмюр туудурду темирни,
Бу темир ашайды кюушениб,
„Нарт“ ёмюрден кьалган кёмюрню.

Ёмюр кючлю бу темирден да
Джыйды кьолгъа кьурчну-темирни.
ёмюр агъачланы кемирди,
Ёлдю фитир аякъ, темирли.

Ёмюр сюрмелеб ачды джолла,
Эски джолла болдула кирли,
Темир ёмюр агъач атла бла,
Сагъыш этчи, „улоу“ элтирми!

Биз ёмюрню темир аскери,
Биз суйебиз кьаты бирликни,
Биз суйебиз эм джаратабыз
Анда кьурчлукъну—темирликни.

Ёмюр болуб уллу элеуёл,
Атад элеб чёблюкню, кирни,
Ёмюр юзед зорну тамырын,
Нюрюн джерге тегюб илкерни.

Бу ёмюр хар ёмюрден ёрдю.
Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
Темирден инсанла болгъанын...
Биз джанъыз бу ёмюрде кердюк...

(Ё. А.)

§ 20. Айтымны сансыз членлери.

Айгымны башчысы бла хапарчысындан кьалган, не да болсун бир соруугъа джауб этген сёзлерине айтымны сансыз членлери дейдиле.

Айтымда сансыз членле билдириүчү, тамамлаүчү, бериүчү, орунлаүчү, башлаүчү болушлада боладыла. Аланы тышында ол членле болушладагъы атланы айгъакълай келген сыфатладан, ишни къачан, къалай, не заманда, не себебли, не ючюн болгъанларын кёргюзген сёзлеуледен этимледен да боладыла.

Таулада, тюзледе терен къар джаугъанды. Табигъат акъ тауладан тюзлеге, бир тюзледен таулагъа, боран этдире, джелле урадыла. Кюн узакъдан, акъсылдым боз кёкден джылытыргъа кюрешеди.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан сёзлери айтымны сансыз членлеридиле.

76 иш. Бу хапарны окъугъуз. Аны сансыз членлерини тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къанамат, джашагъан джерини тегерегинде не болгъанына къараб, джолуна, ташына, агъачына шагърей болуб, элге тюшерге кесин джарашдырыргъа от этиб чабырларын тизе тургъанлай: „Кечегиде от джарыгъы узакъгъа барады, кенъден кёрюб келиб тутуб къоймасынла, эртденблагъа сау чыгъа эсем, дорбунну алына хуна этмей къоймам“ деб кёлуне келди.

Адам къатындан айырылыб бир бёлек кюнню тургъанына эригиб, адам болмай джаныуар болса да, уллу къуана эди. Ол чабырларына болуб тургъанлай, эки чычханчыкъ бир бёлек кере отджагъагъа келгенлеринде, менден сора да къая дорбунда джаны болгъанла бардыла деб кёлуне келиб, къуаныб, кеси алына ышарды. Башха заманда болса, аланы ёлтюрюрге кюреширик эди, бусагъатда уа чычханчыкъла илгениб къачадыла деб къоркъуб, чык этерге къолун къымылдатмай бир кесекни турду.

Эки кюнден бери, артыкъсыз да бюгюн эртденбладан бери, сагъыш этиб табханы ол болду: не тукъум болса да, кеч болгъанлай элге барыб, тенглерини къайсы болса да, бирин табыб, тюз хапар билиб, ишин анъа кёре этерге деб, ол акъылда тохдады. (А. Х.)

77 иш. Бу хапар кесекни окъугъуз. Аны айтымларында болушланы сорууларына джауап этген сёзлени бир башха, сыфатланы сорууларына джауап этген сёзлени да бир башха джазыгъыз.

Эрлай отну джукълатыб, быкъыны сюерге алыб къая къыйырына келгенлей, къаяны тюбюнде бир къаралдыланы къымылдагъанларын кёрюб, тегерегиме алдыла деб кёлуне келиб, ызына тохдады. Шкогум болса, мен сизге этерни билдир эдим, къан ичген гыбыла, деб, ачыудан тишлерин къысыб, къаяны къучакълады. Кёкге къараб, бармаклары ачыгъынчы къолларын къысыб, тартыб кёкюрек туймелерин юзюб, окъ тийген айюча не затдан къан алыргъа билмей, дыгалас этиб

тургъанлай, оджагъада юйюб бир джанына салыныб тургъан эчки башха абыныб, эчкини ёлтюрвени эсине тюшюб, энди сизни мен кёрюме деб джюреги къуанды. Боллукъ бирди, мен сизге къанымы алай бош, эркин тёкджурем деб, аўнай-аўнай дорбундан чыгъыб тёгерегин чучхуб, къаядан къобхан ташны кёлтюрдю. Ахырда да келгенлени эркеч къаумуна тийсе эди деб, къаяны кыйырына барыб, къаралдыланы орталары былайды деген джерге ышан этиб къараб, алган ташын атаргъа кесини башыны мииклиги бир чыгъаргъанлай, „Къанамат, Къанамат!“ деген джаш адам тауш эшитди.

Алыныб эте тура болурма, ансы мен Ибрахимни таушун нек эшитеме деб кёлтюрген ташын къая кыйырына салыб тынъылады. (А. Х.)

78 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, аланы сансыз членле бла узунлай, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Эки от джарыкъ кёрюне эди. Джети джыл болгъанды. Джыйырма адам келди. Китабла бардыла. Кёк тубанлангъанды. Къар джаугъанды. Ат кишиейди. Къойла къыркыылгъандыла.

§ 21. Толтуруучула.

Айтымда атаучу бла билдириучю болушладагъы атла бла „ючю“, „таба“ дегенча, аллай болушлукъчу сёзле биргелерине айтылган сёзлеге толтуруучула дейдиле, не ючюн десенъ, ол атла айтымны баш членлерини иелерин анъылатыуда хар не джаны бла да толтуруб келедиле.

„Той болду“ деб къойсакъ, тойну болгъаны белгили болгъан болмаса, аны къайда, не ючюн болгъаны ачыкъ болмайды. Ол затланы билдирир ючюн, ол затланы толтурур ючюн, айтымны башха сёзле бла керирге керек болады.

„Элде колхозниклеге орден берилгени ючюн той болду“ десенъ'а, ол тойну къайда болгъанын, „элде“ деген сёз, не ючюн болгъанын „колхозниклеге орден берилгени ючюн“ деген сёзле толтурадыла. Айтымда толтуруучула юч тюрлю боладыла:

1) тамамлаучу болушдагъы толтуруучула. Бу толтуруучу-ну аты туура толтуруу болады;

2) тамамлаучу болушдан квалган болушладагъы толтуруучула;

3) *бла, ючюн, таба* деген болушлукъчу сёзлени биргелерине айтылган толтуруучула.

1. Тамамлаучу болушдагъы толтуруучула.

Тамамлаучу болушдагъы толтуруучула хар къуру да этимни ишин толтурадыла, аны кючю неге джетгенин билдиредиле.

Уўчу джугъутурну ёлтюрдю. Уўчу джугъутурну ёлтюрюрге марады. Уўчу джугъутурну ёлтюрюб, терисин союб, этин алыб келди.

Бу айтымлада *джугъутурну, терисин, этин* деген атла ючюсю да тамамлаўчу болушдагъы толтуруўчула боладыла, не ючюн десенъ, ючюсю да этимлени неда магъаналары этимден узакъ кетмеген этим сёзлеулени ишлерин толтурадыла.

Учу ёлтюрдю деб къойсакъ айтым толу болады, алай болгъанлыкъгъа, нени ёлтюрдени белгили болмайды, аны себебли биз анъа *джугъутурну* деген атны къошабыз; ол къошулгъандан сора, айтымны хапарчысыны магъанасы тамамланады. *Терисин, этин* деген атла бла да иш алайды.

Тамамлаўчу болушдагъы толтуруўчула атаўчу болушда болмагъанлыкъларына аны формасында да айгыладыла.

Мен анама письмо джаздым. Бу айтымда *письмо* деген ат тамамлаўчу болушдагъы толтуруўчуду, алай болгъанлыкъгына, аны формасы атаўчу болушну формасына ушайды, не ючюн десенъ, ахырында *-ну* деген ахыры айтылмай келеди. Алай атла къарачай тилде кёб боладыла.

Къойчу *къой* кютдю. Чалкъычы *чалкъы* чалды. Биченчи *бичен* джыйды. Сабанчы *сабан* сюрдю. Темирчи *нал* этди.

Бу айтымлада айрылыб джазылгъан атла бары да тамамлаўчу болушдагъы толтуруўчуладыла, не ючюн десенъ, атаўчу болушда болсага, башчы боллукъча, башчыла тюрдюле, аны бу айтымланы этимлерини магъаналары нелеге джегенлерин кёргозедиле, алай атла уа хар кзуру да болушда боладыла.

Ат ючюнчю бетни суффикси бла болуб, тамамлаўчу болушда болса, аны ахыры кзуру *-н* болады.

Мусса *эгечин* кёрдю. Алий *атын* тутду. Харун *дерсин* иги билди. Колхозчу *доходун* алды. Чалкъычы *чалкъысын* таблады. Солдат *шкогун* сюртдю. Бузоўчукъ *анасын* табды.

Айрылыб джазылгъан атла бары да тамамлаўчу болушдагъы толтуруўчула боладыла. Ала кеслери да *несин?* деген соруўгъа джауб болуб, ючюнчю бетни суффикси бла айтылгъандыла.

Атла биринчи бла экинчи бетде джанъызлыкъ санда болсала, тамамлаўчу болушда ахырлары ачыкъ таушларына кёре *-ы, -у, -и, -ю* боллукъдула.

Мен *атамы* кёрдюм. Сен *ананъы* сюесе. Мен *китабны* окъудум. Сен *дерсинъи* этдинъ.

Айрылыб джазылгъан атла биринчи бла экинчи бетде джанъызлыкъ санда тамамлаўчу болушдагъы толтуруўчуладыла.

79 *иш.* Бу назмуну окъугъуз да, аны тамамлаучу болушдагъы толтуруучуларыны тюблерин тарга тетрадларыгъызга джазыгъыз, ала не тукъум этимлеи магъаналарын толтургъанларын анылатыгъыз.

ЛЁТЧИКНИ ДЖЫРЫ.

Биз Северге джол ачханлабыз, Моторланы къайнатханлабыз,
Къара буз будутланы Окъдан дженвил джюрюрге,
Алыбыздан чачханлабыз, Илячинлеча, ойнатханлабыз.
Хауа къушларыбызны, Север хауаны чачаргъа,

Джауу артын юзерге,
Хауада эркин джюзерге,
Окзууу кючлю этерге,—
Ма олду бизни борчубуз.

(Ж. 3.)

2. Бериучю болушдагъы толтуруучула.

Бериучю болушдагъы толтуруучула айтымны ишини не ючюн этилгенин, неге этилгенин, кимге джетгенин, аны аллы къайры болгъанын билдиредиле.

Ахмат *окъургъа* кетди. Идрис *джуунургъа* келди. Хасан джазаргъа керекли болгъанын анылады.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле бериучю болушдагъы сёзледиле. Ала кеслери да боллукъ заманны этим сыфатларыдыла, *не ючюн?* деген соруугъа джуаб боладыла.

Ахмат *Москвэгъа* кетди. Хызыр *таугъа* къарады. Осман *таугъа* кетеди. Осман *таугъа* ёрледи. *Элге* артистле келдиле. Айшат *школгъа* кирди. *Колхозгъа* къызыл ийнекле келдиле.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан атла бериучю болушдагъы толтуруучуладыла; ала ишни этген затны къайры айланнанын, аны къарамы, акъылы, иши къайры бурулгъанын, бёлонненин кёргюзедиле; *къайры?* деген соруугъа джуаб боладыла.

Асхатха письмо келди. *Тайгъа* ат аталды. Хызыр *малгъа* иги къарайды. Идрис *эгечине* чебгенлик алды. Осман *анасыны* билет алды. Мен *тэньиме* китабымы бердим. Сен *къарнашы-нъа* болушдунъ.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан атла бериучю болушдагъы толтуруучуладыла, ала *кимге? неге?* дегенча, аллай соруулагъа джуаб болуб джукъну бир башха затха, адамгъа деб этилгенин билдиредиле, толтурадыла.

80 *иш.* Бу назму кесекни окъугъуз да, анда бериучю болушдагъы толтуруучуланы тюблерин тарга, тетрадларыгъызга джазыгъыз, ала не магъананы толтурууларын анылатыгъыз.

СОВЕТ СОЮЗНУ ТУЛПАРЫ БАГЪАТЫРЛАНЫ ХАРУННЪА.

(Джыр.)

Къарачайны къаблан кёллю уланы,
Миннъен атынъ къурчдан кючлю къадамад.
Уруб ётдюнъ Днепр, Дунай суъланы,
Узакъ джерге элти узун къазауат.

Танка полкунъ джолгъа чыгъыб тебресе,
Джер тебрениб, кёк тебиб башлай эд.
Урушлада джауғъа тюбеб сермесе,
Тобдан атыб джанкъылычла джасай эд.

Кёкирегинъ джуддузлача джашнайды.
Къырат берген орден, медаль сауғадан,
Ана джуртунъ сени аллынъа къарайды
Эм береди салам Кавказ тауладан!

(А. С.)

81 иш. Кесигиз экскурсиягъа баргъан хапарыгъызны джазыгъыз, ол хапарда болгъан бериучю болушдагъы толтуруучуланы тюблерин тартыгъыз, аланы не магъаналары боугъанын, не соруулагъа джуаб этгенлерин аныылагъыз.

3. Орунлаучу болушдагъы толтуруучула.

Орунлаучу болушдагъы толтуруучула айтымны иши къайда, неде этилгенин, бир затны неде, къайда, кимде болгъанын билдиредиле.

Ахмат *Москвада* окъуйду. Асхат *Москвада* джашайды. Айшат *институтда* ишлейди. Малла *джайлыкъда* семирдиле. *Къошда* уллула окъугъан школ барды. *Юнде* салкъынды. *Классда* даур этмегиз.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан атлары орунлаучу болушдагъы толтуруучудула, ала *къайда?* деген соруугъа джуаб болуб, ишини къайда этилгенин, затланы, адамланы къайда болгъанларын толтурадыла.

Айшатда мени китабым барды. *Османда* ачха кёбдю. *Колхозда* къобуз барды. *Анамда* оюн уллуду. Ачхыч *атамда* болур.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан атлары орунлаучу болушдагъы толтуруучуладула, *кимде?* деген соруугъа джуаб болуб, затны кимде болгъанын анылатыб, толтуруб келедиле.

Ийнекеде сют кёбдю. Асхат *атда* ойнады. Айю *терекде* кертме ашайды. *Сютде* кир джокъду. *Этде* къурт джокъду. *Терезеде* китаб барды. *Джелде* букъуду. Учитель *доскада* джазады. Хамит *къагъытда* сурат салады. *Джабыуда* ийне джылтырайды.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан атла орунлаучу болушдагъы толтуруучуладыла, ала *неде?* деген соруугъа джуаб болуб, затны неде болгъанын, ишни неде этилгенин анъылатыб, толтуруб келедиле. Была айтымда орунлаучу толтуруучула боладыла.

4. Башлаучу болушдагъы толтуруучула.

Башлаучу болушдагъы толтуруучула айтымны магъанасын, ишин, къайдан чыгъыб башлагъанын, нени неден озгъанын, кимни кимден алгъа баргъанын, нени неден иги болгъанын, нени неден этилгенин кёргюзюу джаны бла ачыкълайдыла.

Бу письмо *Ленинграддан* келгенди. Осман Ахматха *Хызырдан* салам айтды. Бу адам *Москвадан* келгенди. Осман *элден* кетгенди.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан атлары башлаучу болушдагъы толтуруучуладыла, ала ишни къайдан, неден чыккыяны толтурадыла.

Кеме *тенгизден* ётдю. Ит *буруудан* секирди. Чабышыуда Айшат *Саниятдан* алгъа келди. Джугъутур *къаядан* секирди. Айю *терекден* кетди. Къоян *чырпыдан* бошады. Эчки *чырпыдан* тойду. Ит суюкден къарылды. Бёрю *ачдан* ёлдю. Ахматны *чабакдан* суюгени джокъду. Айшат *Къамгъутдан* уялды. Айю *Асландан* къоркъду. Ат *кёлекгеден* юркдю.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан атлары башлаучу болушдагъы толтуруучуладыла, ала затны неден ётгенин, неден болгъанын кёргюзедиле, *къайдан? неден?* соруулагъа джуаб боладыла. Айтымда сылтау мурат толтуруучула боладыла.

5. *Бла* деген болушлукъчу сёз биргесине айтылгъан толтуруучула.

Айтымда *бла* деген болушлукъчу сёз биргесине айтылгъан толтуруучула айтымны иши не бла этилгенин, бир адам, зат ким бла болгъанын кёргюзеди.

Биченни *чалкы бла* эмда *косилка бла* чаладыла. Сабан *трактор бла* сюредиле. Отун *балта бла* джарадыла. Москвагъа *поезд бла, аэроплан бла, автомобиль бла,* бир-бир джерледен *а кеме бла* да барыргъа боллукъду. *Аякъ бла* айран ичдим.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан атла бары да толтуруучуладыла, ишни не бла этилгенин, этерге боллугъун билдиредиле. Былай келсе *бла* байлау болмай, болуш кесек болады.

Исса *Ахмат бла* Москвагъа кетди. Къой *къозусу бла* тас болду. Ат *джерги бла* тагъылыб турады. Батыр *Бойнакъ*

бла талашды. Алий *Хасан бла* чабышды. Осман *Ахмат бла* сѣлешди.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан атла кимни ким *бла* болгъанын, эришгенин, кимни ким *бла* сѣлешгенин билдирген толтуруучуладыла. Ала *бла* деген болушлукъчу сѣзню кючю *бла* кѳуралгъандыла.

Гудучу юйге *терезе бла* киргенди. Алий юй башына *терек бла* ёрледи. Къойла отларгъа *кѳюр бла* ётюб кетдиле.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан атла *бла* деген болушлукъчу сѣзню кючю *бла* ишни къалайтын этилгенин толтурадыла.

6. Ючюн деген болушлукъчу сѣз биргесине айтылгъан толтуруучула.

Айтымда **ЮЧЮН** деген болушлукъчу сѣз биргесине айтылгъан ат айтымны иши не муратда, не ючюн, нени орнуна этилгенин, этиллигин толтурады. Ол тукъум толтуруууну бериучю болуштагъы толтуруучу *бла* алмашдырыргъа да болады.

Ахмат Москвагъа *окѳур ючюн* кетгенди. Ахмат Москвагъа *окѳургъа* кетгенди.

Былай *ючюн* дегенни аллында этим сѳфат болса, болады, ат келсе *ѳа*, аны бериучю толтуруучу *бла* алмашдырыргъа алай бек болмайды.

СССР-ни халкъы Ана джурту ючюн джанын берир.

Бу учебник алтынчы классла ючюн джазылгъанды.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан атла айтымны иши не ючюн, ким ючюн боллугъун, не болгъанын билдиредиле, аланы ол магъаналарын толтурадыла.

82 иш. Бу айтымланы окѳургъуз да амалы болгъанлада, *ючюн* дегенни кючю *бла* кѳуралгъан толтуруучулары бериучю толтуруучулагъа бура, бериучю толтуруучулары да *ючюн* дегенни кючю *бла* кѳуралгъан толтуруучулагъа бура, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Ахмат элге солургъа келгенди. Институтха кирир ючюн орта школну бошаргъа керекди.

Бизни Совет Аскер Ата джуртубузну джаѳладан сакълар ючюн бек алакат саутлангъанды. Инженер болургъа институтда беш джыл окѳургъа керекди, врач болур ючюн мединститутха кирирге керекди.

7. Таба деген болушлукъчу сѣз биргесине келген толтуруучу.

Айтымны магъанасын толтуруб биргелерине *таба* деген болушлукъчу сѣз келген атла да боладыла.

Алий клуб таба кетди. Юнюс тюкен таба чабды. Бёрю агъач таба къачды. Сюрюу кюнлюм таба джайылгъанды. Джылкъы суу ызы таба келди. Джугъутур ыран таба айланды. Ийнек бузоу орун таба ёкюрдю. Тюлкую тешиги таба къутулду.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан атла таба деген болушлукъчу сёзню кючю бла айтымны магъанасына айлангъан джанн толтуруб келедиле. Аллаи толтуруучулары бериучю болушдагъы толтуруучула бла алышдырыгъа боллукъду, алай болгъанлыкъгъа, бериучю болушдагъы толтуруучула бла бу тукъум толтуруучулары бир-бирлеринден башхалыкълары болады.

Алий клуб таба кетди. Алий клубха кетди.

Биринчи айтымда Алий къайры баргъаны иги ачыкъ болманды, клуб таба айланыбды, алай ол ары барлыгъы бла бармазлыгъы ачыкъ тюлдю.

Экинчи айтымда Алийни клубха кетгени бегитилиб тохдайды.

Таба деген болушлукъчу сёз биргесине келиб этилген толтуруучу къалгъан болушлары формаларында да боллукъду. Алда таба-сыз айтылсала, толтуруучула иш неге джетгени, къанда неден болуб башларыгъы, къайда неде болгъаны ачыкъ болады, *таби* бла айтылсала уа алай боллукъ болур деб айтылады.

Терек суу таба ауду. Терек суугъа ауду. Атлы тау табадан келеди. Атлы таудан келеди. Ийнек бузоу орун таба ёкюрдю. Ийнек бузоу оруннъа ёкюрдю. Шкок атылгъан тауш агъач табадан келди. Шкок атылгъан тауш агъачдан келди. Юй табадан не хапар барды. Юйню аллы табаны сибир, сыйпа. Юйню аллын сыйпа.

8. Къадар, чакълы, бир, кёб деген болушлукъчу сёзле биргелерине айтылыб этилген толтуруучула.

Айтымда толтуруучу къадар, чакълы, бир, кёб деген болушлукъчу сёзчюклени кючю бла да къуралады.

Осман Ибрахимден тилегени къадар тилесе, ташдан джыламукъ алыр эди. Мынъа налларын бегитгенден кёб, не этерге боллукъду. Аны билгени къадар бир ант джетсин Мырзагъа. Энтда ташыгъаныбыз чакълы бир отун ташыргъа керекди. Энгда джаугъаны чакълы бир джауса джанъур, болгъанны ыргы аллыкъды. Мындан кёб джаумаса да боллукъ эди.

Бу айтымлары айырылыб джазылгъанлары бары да толтуруучуладыла, кеслери да ол болушлукъчу сёзчюкле бетдеги этим сыфатлары, неда аланы болушдагъы тюрлениулеры бла джорюйдюле.

83 иш. Бу текстни окъугъуз да, анда болгъан толтуруучуланы табыгъыз, не тукъум толтуруучула не тукъум магъананы чыгъаргъан толтуруучу болгъанларын анъылатыгъыз.

Солдатла элде шкок ата айлангъан заманда, Къанаматны нёгерлери тенълик борчларын битдириб, Къанамат бла Бадиматны элни къыйырына деричи ашырыб, межамларына джыйылдыла.

Кечени кетгенин билдире, ёзенден суукъ аяз ура, узакъдан келген суу таушча, джаш наратла чайкъалыб тауш эгедиле. Кимни эсе да бир кёрюнмеген къолу тауну артындан тазы узатханча, тауладан бери айырылыб ай чыкъгъанында, Къанамат бла Бадимат бир-бири къолун тутуб, уучула сюрген буу бла марал киикча, къысха-къысха солуб элни башы уллу дуббургъа чыкъдыла.

Солуу алгъандан сора да къыйынлыкъ джетиб къоюб баргъан эллерине бир иги къараб къалыргъа бир-бири къатла-рында сыйпалакъ ташха олтурдула.

Адам аягъы тынгъан заман болуб, бир-бирде джел келтириб суу тауш келген болмаса, къабыр кешенеча тёрт джаны тынч эли. Кечеден тургъан юй болур, чирик нарат кюйген иисни аяз келтиредиле. Суукъсураб къобаргъа тебрегенлей, айны джарыгъы будутха киргенча мутхуз болуб, элге шкокла атылыб, тазла зынъырдаб, къабыргъа тешикден ургъан огъаргъа джелча итле улуб тебретиле. Алгъы бурун Бадимат, аны ызы бла Къанамат, ызларына айланыб кёкге къарагъанларында, къыйыры кюйгенча, айны бир къыйыры къаралыб тура эди.

84 иш. Бу халар юзюкню окъугъуз да анда тамамлаучу болуштагъы толтуруучулары болгъан айтымланы джазыгъыз.

Туар кёз кирик, тюмени терезесинден кюнню джилтинлери киредиле. Ала Абдул-Къадырны аллында кюзгю мияла сыннъанчыкъгъа тийиб, кюн джарыкъчыкъ къабыргъада къалтырай келиб, къоянча ойнайды. Абдул-Къадыр сакъалын тюзетген заманда кюзгюкюнню ёрге-энишге тутса, батнарда таяныб тургъан нёгерлерин кёзлерине кюн таякъла тийиб къаматадыла.

Батнарны аллында бешеулен, танъ атхандан бери олтуруб, башларын кёлтюрмей, карт ойнайдыла. Не заманда къарасанъ да, кир къолджаулукъну ичинде кёб джюрюген багъыр шайла кёрюнедиле.

Бешиси да бир-бирине къош-баш болуб, суукъ кече отха чёкген адамлача, бир уллу хазнаны бир-биринден джашыргъанча, бир къоллары бла картланы тутуб, бирси къоллары бла да джабаргъа кюрешиб, хар ким эслетмей нёгерини картына къараргъа кюрешеди. (А. Х.)

85 иш. Бу назмуну окъугъуз да, тамамлаучу болушдан башхалада болгъан толтуруучулу айтымланы джазыгъыз.

ДЖАЗ КЕЛЕДИ.

Кюн, тигирек къыздырыб башлай,
Таякъларын кенъе иеди,
Джер, акъ кёрпе тонун ташлай,
Кёк бетли абасын киеди.

Тал терекчикле чирчик ийе,
Къабукъчукълары сууланнъанд,
Къулакъ суучукъ, джарчыкъгъа тие
Эниш сюрем терк ууланнъанд.

Къанатларын кенъ джайыб, кере,
Турнала учалла миикде,
Джазны къуанч хапарын бере,
Тохдамай тюзледе, тикледе.

Къарылгъачла ызларына къайта,
Джанъыдан уяла эгелле,
Джазны джырларын айта,
Учуб ары-бери ётелле:

„Къуанчын этиб джазны биз
Сюйюмчю хапаргъа келгенбиз,
Джаз келеди къысха джегиб,
Къышны теблеб, муал этиб“...

Кенъ джайылыб этеклери,
Джан-джанындан джетеклери,
Къуюлалла чёге, кёбе,
Бузча акъ джилтинле себе.

(Э. А.)

§ 22. Айгъакълаула.

Айтымда затны сыфатын, бир зат бир затныкъы болгъанын, неда санын кёргюзген сёзлени аты айгъакълау болады. Айгъакълаула *къаллай? неллай? ненча? ненчанчы?* деген соруулагъа джуаб боладыла.

Темир ауда, тар тюрмеде олтурама,
Эркиндикде асыралгъан къуш бала да—
Мыдах тенъим къанатларын къагъады,
Кёз туурамда къанлы ашны чагъады.
Чагъады, атады манъа кёз ийиб,

Экибиз да бирге оноулашхан кибик:
Къарамы, таушу бла чакъырады мени,
Айтыргъа суйгенча: „Кел, учайыкъ кери“,
Биз эркин къушлабыз; джетди, къарнаш, заман.
Ары, булут артында агъаргъан тауъга,
Ары, кегерген тенъиз джагъалагъа;
Ары, кесибиз джанъыз джел бла ойнаргъа...

(Пушкин).

Бу назмуну айырылыб джазылгъан сёзлери бары да айгъакълаучу сёзледиле, ала **къаллай?** деген сорууъга джуаб боладыла, кеслери да хар къуру да кеслери бла атланы айгъакълагъан болмаса, тилни башха кесеклерин айгъакълаялмайдыла.

Осман кесини **гитче** къарнашларын окъургъа джарашдыргъанды. Терекни **къалын** бутакълары юйлени башларына джетедиле. Къасымны **къарт** атасы джарлыланы алгъын джашауларындан кёб **иги** хапар айтады. Кремльни къызыл джулдзулары саулай Москваны тёрт джанындан кёрюнедиле. Кече сайын онеки сагъатда Кремльни таушу **саулай** дуньяда эшитиледи.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле айгъакълаучу сёзледиле. Санчы, тизгинчи санаула кеслери башчы болуб келмей, болушдагъы атланы алларында келселе, айгъакълаучу сёзле болуб келедиле, не ючюн десенъ, ала ол затланы айгъакълайдыла, ненча, ненчанчы болгъанларын билдиредиле.

Бу адам иги адамды. **Ол** терекни аудармагъыз, **ол** джашды. **Бу** классдагъыла ол классдагъы ученикледен иги окъуйдула, не ючюн десенъ, **бу** классдагъы учениклени дисциплиналары игиди. **Бу** ат ол атны озарыкъды. **Бу** ийнек ол ийнекден сютлюдю. **Бу** юй **ол** юйден таб ишленъенди.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле да айгъакълаучу сёзледиле, ала ызларындан келген атланы айгъакълаб, бир-бирлеринден арлакъда-берлакъда болгъанларын айырыб келедиле.

Кёргюзючю алмашланы джанъызлыкъ санлары, бир атны аллында айтылсала, айтымда айгъакълаучу сёз болуб келедиле.

86 иш. Бу назмуну окъугъуз да, анда айгъакълаучу сёзлени тюблерин тарта, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

ТОРУ АТЫМ.

Бедеу сыртлы, бёгек джюрекли тору атым,
Къыргъый санлы, джохар джаллы хора атым,
Мени джанымдан эсе да багъалы кёрген,
Дюлдюр атым, ашхы малса, туура огъурлу хайуанса,

Джарыкъ кѣллю, сыркъу санлы, камсык тайчыкъ,
Джудуз къашхалы, къанторучукъ, акътуякъчыкъ.

(О. М.)

87 иш. Бу назмуну окъугъуз да, айгъакълаучу сѣзлени тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Кавказ мени тюбюмдеди. Джангъызлай миикде
Сюелибме къарланы башы аркъа джикде;
Узакъ таудан кѣлтюрюлюб, къуш кѣкню кенъинде
Къымылдамай сюзюледи мени тенъимде.
Мындан мен кѣреме тау сууланы туугъанларын.
Булутла тюбюнде бой салыб энедиле,
Аланы ичи бла энишге чучхурла шуулдайдыла.

(Пушкин).

88 иш. Бу айтымланы окъугъуз, алада билдириучю болушдагъы толтуруучуланы сѣфатдан болгъан айгъакълаучу сѣзлеге бура тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Кавказны таулары ариу тауладыла. Ёзенлени суулары тауланы бузларындан келедиле. Бугъойланы тешиклери эрийдиле. Эшик аллында тереклени бутакълары юйню терезесинден бери къарайдыла.

Колхозланы маллары джай Кавказны джайлыкъларында семиредиле.

89 иш. Бу назмуну окъугъуз, аны айгъакълаучу сѣзлери тилни къайсы кесеклеринден болгъанларын эм ала айгъакълагъан сѣзле тилни къайсы кесеги болгъанларын анылагъыз да, тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

БАШЛАДЫМ.

Къат-къат темир сынджырла
Бугъоулаб туруб джерни,
Басхан кѣб къыйынлыкъла
Талдыра элле белни.

Тюрлю-тюрлю къоркъуула
Аздыра элле кѣлню.
Къарангъы дин окъуула
Кѣзлерин байлаб элни.

Вулкан чыгъыб урду да
Тот бугъоуланы чачды,
Залимлени къууду да,
Халкъгъа тенъликни ачды.

Кюнню джарыгын кёрдюле
Къарау сокъур кёзлерим,
Сёлешиб джуаб бердиле
Тутулуучу сёзлерим.

Ол вулкан тауланы чачыб
Кёб хазнаны ташлады,
Джахил башым аязыб,
Дуньяны эслеб башлады.

(Б. А.)

§ 23. Айгъакълаучуну айгъакълаучула.

Къарачай тилде айгъакълаучу сёзле къуру атланы айгъакълаб къоймай, бир-бирин да айгъакълайдыла. Ол тукъум айгъакълауда бир-бирлерин сыфатла айгъакълаб келедиле.

Эски къарлы миик таула кёрюндюле. Терен бугъоплу улуу бузла джылтырайдыла. Узун агъачлы терен ёзенле кёрюнедиле. Суукъ суулу джарыкъ суула шуулдайдыла.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле айгъакълаучу сёзлени айгъакълайдыла. Эски деген айгъакълаучу сёз къарлы деген айгъакълаучу сёзню айгъакълайды, къарлы деген айгъакълаучу сёз'а миик деген айгъакълаучу сёз бла бирге таула деген атны ачыкълайды. Къалгъан юч айтымда да иш алайды.

Кавказны сыртларыны ханслары колхозланы малларыны этлерин, сютлерин иги этдиредиле. СССР-ни лётчиклерини атлары дуньягъа айтылыбды.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле да айгъакълаучу сёзлени айгъакълайдыла. Быланы ол къаумдан башхалыклары, ала сыфатдан болгъанлары бла билдириучю болушдагъы атладан болгъанларындан чыгады. Бир айтымда ол эки тюрлю айгъакълаучу сёзле болургъа да боллукъдула.

§ 24. Айгъакълаучу сёзлени айгъакълагъан сёзлю айтымлада тыйгъыч белгиле.

Айгъакълагъан сёз айгъакълангъан сёзден запятой бла айырылургъа болмайды.

Колхозланы маллары татымлы джайлыкълада семиредиле.

Бу айтымда колхозланы деген маллары дегенни айгъакълайды: аланы бир-бирлеринден запятой бла айырыргъа болмайды.

Татымлы деген джайлыкълада дегенни айгъакълайды— аланы бир-бирлеринден запятой бла айырыргъа болмайды.

Сыфатдан къруралгъан айгъакълаучу сёзле, бир-бирлерин айгъакъламай бары да биргелей бир затны айгъакъласала, аланы бир-бирлеринден запятой бла айырыргъа керекди.

Къызыл, акъ, сары, кёк, къара малла къулакъда джайылыб отлай эдиле. Агъачлы, суулу, ташлы, къаялы Кавказ джерни бек ариу джерлерини бириди.

Бу айтымлада айгъакълаучу сёзле бир-бирин айгъакълаб тебремез ючюн, бир-бирлеринден запятойла бла айырылгъандыла.

Айгъакълаучу сёзлени айгъакълагъан сёзлю айтымлада да иш алайды. Айгъакълаучу кесини айгъакълаурусундан айырылмайды, кесини биргесине аны бла бирча атны ачыкълаб келгенледен а ол да айырылады.

Бизни областны колхозларыны байлыкъларыны хапары миик таулу, омакъ аузулу, татымлы ханслы джайлыкълада Кавказны хоншу джерлеринде да белгиледи.

Бу айтымда „миик таулу, омакъ ёзенли, татымлы ханслы“ дегенле бары да биргелей, кеслерини энчи айгъакълаучу сёзлери да тургъанлай, **Кавказны** деген атны айгъакълайдыла.

90 иш. Бу айтымланы окъугъуз, аланы айгъакълаучу сёзлерини хар бири нени айгъакълагъанын анылагъыз, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Узун агъачлы суукъ суулу уллу таулу татымлы ханслы ёзенледе тау колхозланы ариу джюню татыулу этли кюйлары кютюледиле. Джай туристле Кавказда эски бугъойлу буз таулада айланадыла. Кавказда ташлы къралы агъачлы суулу бузла къулакълы къаялы алтынлы кююшлю ташкёмюрлю кём-кёк татымлы ханслы сыртлыкълы таула кёбдюле.

91 иш. Бу назмуну окъугъуз да, анда айгъакълаучу сёзлени табыб, тоблерин тарта, керекли тыйгъыч белгилерин сала, джазыгъыз.

Бедеу сыртлы бёгек джюрекли тору атым,
Къыргъый санлы джохар джаллы хора атым.
Мени джанымдан эсе багъалы кёрген
Дюлдюр атым, ашхы малса, туура огъурлу хайуанса,
Ишчи-элли Къызыл Аскерге ат ёсдюрген,
Къарачайны Сталин атлы колхозунда туугъанса.
Таза къанлы субай санлы бек чабыучу
Инъилиз аджир атанъды.
Тарпан киби, бек чыдамлы ташсынмаучу
Къарачай байтал ананъды.
Джарыкъ кёллю сыркыу санлы камсык тайчыкъ
Джулдуз къашхалы къанторучукъ акътуякъчыкъ...
Сокъур чибин къабмагъанлай ёсгенсе.

(О. М.)

§ 25. Ачыкъялаучу сёзле.

Ачыкъялаучу сёзле айгъакъялаучуну бир башха тюрлю-сюдюле.

Айтымда зат кесини тюз атындан сора да аны биргесине башха аталыб келе эсе, аны аты *ачыкъялаучу* болады. Ачыкъялаучу атдан болады. Ол айгъакъяларыкъ ат да, ол да бир санда болургъа керекдиле.

Анасы—къарткъатын джашыны аллына къарайды. Атасы—коммунист граждан урушдан хапар айта эди. Къарнашы—лётчик Муссагъа лётчикле школуна кирирге чакъыра эди. Джашы—доктор анасыны ауругъанын сау этди. Къызла—студенткала практикагъа келдиле.

Айгъакъялаучу сёз затны сыфатын кёргюзеди, ачыкъялаучу* уа анъа башха ат атай, аны санагъатын, джылын, джукълугъун кёргюзеди.

Бу оғъаргъы айтымлада айырылыб джазылгъанла бары да ачыкъялаучудула.

Телефон—автомат Москвада кёбдю. ЗИЛ—автомобиль ариу затды. Библиотекада да китабла кёбдюле.

Къарачай шахар областны джанъы шахарыды. Нальчик шахар Къабарты-Малкъарны орта шахарыды. Мен „Правда“ газетни кюн сайын окъуйма. Мен „Евгений Онегин“ романны окъугъанма. Алий Интернационал джырны бек ариу джырлайды.

Бу айгымлада айырылыб джазылгъан сёзле да ачыкъялаучудула.

Ачыкъялаучу эки аты да энчи атла болмасала, аланы араларында сызчыкъ тартылады, алай болмай, ол атланы бири энчи ат болса, ол сызчыкъ салынмайды.

Москва шахар СССР-ни ара шахарыды. „Правда“ газет уллу газетди. Къарнашы-тракторист премия алды. Анасы Айшат колхозда алаамат ишледи. Ученик Алий иги окъуйду.

92 иш. Кесигиз айгъакъялаучу сёзлери болгъан айтымла къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

93 иш. Бу айтымланы окъугъуз, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Хоншу кьойчу хоншу Огъурлуну асыры сыйлагъандан къонакъ Огъурлу солууун алыб болалмай эди.

Каска насыбсыз джайны узунун джыр бла оздурду (*Крылов*). Буян айрымканны къаты бла Солтан патчахны джерине кеме барады (*Пушкин*).

Ма север тубанла келтире солуду, улуду, ма кыш сеирлик да джетди кеси (*Пушкин*). Суукълукъ кесини джерлерине къарай айланады (*Некрасов*). Кет, кыш акъмыйыкъ. Алаамат ариу агъач арба тау башындан энеди. Мен бусагъатда да суйеме сабий журналны „Мурзилканы“ окъургъа.

94 иш. Бу айтымланы оқыгъуз, точкалары орунларына скобкаларлагъы сёзлени джарашдыра, керекли тийгъыч белгилерин сала, тетрадларыгъыз-гъа джазыгъыз.

Пушкин „Медный всадник“... (поэма) 1824 джылда Нева... (суу) къобханан джазады.

Биз „Евгений Онегин“ ... (роман) 4 кюзююн азбар билдик. „Пионер правда“ ... (газет) сабин карнавалладан алаамат хапар барды.

Радио бла „Дубровский“ ... (опера) бере эдиле.

Мени къарнашым „Товарищте“ ... (парус кеме) джерни тегерегине айлангъанды.

Биз Нальчик ... (шахар) кеч джегдик. Мусса Дон ... (суу) бек алаамат джюзе эди.

Хасан ... (ачууланууукъ) ачуулануб къашын ... (баш) туюдю. Къарт къатын ... (Гошду) къолун ... (бут) туюлюб джылай эди. Къарнашынъ ... (коммунист) халкъны бек суйген адамыды. Эгечи ... (Лейля) доктор ... (гинеколог) болгъанды. Минъи-Тау ... (акъмыйыкълы) боран-гылан этди. Къумурсха... (урунууукъ) каска ... (тебсеюк) юйуне къоймайды. Айю ... (кертмечи) кертме терекни башында мурулдаб кертмелени ашай эди.

§ 26. Болумла.

Айтымны магъанасы къачан, къалай болгъанын кёрдюзген членлерине *болумла* дейдиле.

Болум къуру да этимге байланады.

Дженъил атла *дженъил* бара эдиле. Хар *кюн сайын* мен Пугачёвну атчыларына туберге шахарны тышына *ашыгъыб* чыгъа эдим.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле болумладыла. Биринчи айтымладагъы болум ишни къалай болгъанын билдиреди. Быллай болумгъа халчы болум дейдиле. Экинчи айтымда биринчи болум *хар* (кюн сайын) ишни не заманда болгъанын билдиреди. Быллай болумгъа да заманчы болум дейдиле. Экинчи айтымны экинчи болуму ишни къалай болгъанын билдиреди (ашыгъыб). Муну аты да халчы болум болады.

Айтымда төрт болум болады: 1) халны болуму, 2) заманны болуму, 3) муратны болуму, 4) сылтауны болуму.

Халны болумуну сорууу *къалай? нечик?* болады, заманны болумуну сорууу *къачан?* деген болады. Муратны болуму *нечик? нек?* деген соруулагъа джуаб болады. Сылтаучу болум *неююн? не себебли?* деген соруулагъа джуаб болады.

95 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз, анда болумлары болгъан айтымланы табыгъыз; ол болумла тилни къайсы кесегинден болгъапларын сынагъыз.

Бир-бир джерледе гитче терекчик миик дуббурну башындан он километр чакълы бирге кёрюнеди, километр джарым чакълы бирни тюз бармай, джыланча джылтырай, сюркеледи...

Гитче суу чыпчыкъла къанатларын сызгырта ташлы джагъаланы узунуна учадыла... Бабушла кёллени орталарына барыб тёрт джанларына эслеб къарайдыла; дуадакъла келекгеде боюнларын къынъыр бюгюб турадыла. Биз бугъунуб бир сагъат чакълы бирни турдукъ, экишер бабуш ёлтюрдюк да кече къатыбызда тирменде къалыргъа оноулашдыкъ.

Биз чырпыдан дженъил чыкъдыкъ да джыгъыла-тура джарны тюбюне тюшдюк. Суу кесини къаралдым кёк толкъунларын бир-бири ызларындан тёнъеретип бара эди; хауа дженъил къаранъылана эди... Биз эшик къылычланы къаты къакъдыкъ. Игле болгъанны даурдан алдырдыла... Калитка джызылдаб ачылды... Тирменден узакъ болмай джатма бар эди. Бизге ары салам, бичен келтирдиле. Къуллукъчу джаш, сууну къатында ханса самовар салды да энишге чёгюб самоварны трубасындан къызыу-къызыу юрдю. Аны джаш бетин кёмюрле джылтырай джарыга эдиле. Тирменчи къатынын уятыргъа чабды; манъа юйде къал дедиле, алай болгъанлыкъгъа, мен эшикде джатаргъа суюдюм. (*Тургенев*).

96 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, алгъын халны болумларын, сора заманы болумларын тетрадларыгъызгъа джазыгъыз

Чыракъла дженъил джукъландыла. Мен тюнене Пятигорскеге келдим. Отчукъну джилтинлери аз-аз чартлайдыла. Асыры бек къызгъандан джарамы эследемиз. Элге кече юч адам джолда кече къала келдиле. Джуукъда болгъанны барын тубан басыб эди. Къзаакъла къымсыз болуб келе эдиле. Атла джётел эте биченден ашай эдиле. Шынкъарт огланы джарыгъы алай аламат тюл эди. Суу джагъада чырпыла акъырын къымылдадыла. Ийнекле дуббургъа чибинлеб келдиле. Эмилик атла юслериндеги джашланы джыгъаргъа умутлу чочуй думп болуб кетдиле. Былтыр биз апрелде агъачха экскурсиягъа баргъан эдик. Быйыл биз экскурсиягъа шахаргъа барлыкъбыз. Собрание бюгюн алты сагъада боллукъду. Тюнене кюндюз докладны инъирге къойдула. Мусса шкоддан къуаныб келди. Бёрю бала агъачха тохдай да ызына къарай къачыб кетди. Айю джыгъыла-къоба, тёнъерей да чымырталаны уага, табхыргъа ёрлеб кетди.

§ 27. Халны болуму.

Халны болуму айтымда ишни къалай, нечик болгъанын кёрюзеди, кеси да *къалай? нечик?* деген соруулагъа джуаб этеди.

Бир таушлу кьонфураучукъ бездирича зынъырдады Джанъыз кеме кеси *къарыуун* аямай барады. Ит тюлкюнюзыннан *кюнюн аямай* сюрдю. Самолётла къушлача учуб кетдиле. Хасанбий ишден сора айюча *хурулдаб* джукълай эди.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле халчы болумладыла. Ала *къалай?* деген соруугъа джуаб боладыла. Халны болуму уа сыфатдан, боллукъ заманны этим сыфатындан, этим сёзлеуден, къаумлаучу санаудан къураладыла. Ала кеслери да хар къуру да не этимден болгъан хапарчыны аллында, аны болумлаб, не айтымны ичинде башха этимни аллында, аны болумлаб келедиле.

Къалай? деген соруудан сора халчы болум *къаллай бир?*, *ненча кере?*, *ненчау-ненчау?* деген соруулагъа да джуаб болады.

Кёзлюк дей джанымдан этдиле; аладан хайыр бир **тук чакълы** джокъду (*Крылов*). Мен ол назмуну юч кере окъудум. Юй бийче мардасыз джарыкъ эди. Биз'а Биринчи майгъа къуанчлы джетербиз. Быллай бир муну бла кюрешме да бери дженъил кел. Солдатла **тёртеу-тёртеу** бара эдиле. Мусса къойланы **экишер-экишер** санады.

Тар джолда туристле **бирем-бирем** тизилдиле. Самолётла кёкде **ючюшер-ючюшер** учуб кетдиле. Къызыл площадьда Совет Аскер парадха тизгин-тизгин болду. Министр, **акътуякъны ойната**, саламлаша, аланы аллары бла озду.

97 иш. Бу хапарны окъугъуз да халчы болумланы тюблерин тарта тетрадарыгъызгъа джазыгъыз

Чымырта отун джана келиб, джилгин чарглаб Темуркъаны аууна тюшюб илгендирди. Эри келгеннге къуаныб, Мёлехан юй тюбюнде урчукча айланыб, саугланы дынъырдагыб, къонакъларына ашарыкъ хазырларгъа кюрешеди. Отха чоюн асханлай, Темуркъа келтирген къара ётмекни джартысын саханда туураб, кесек-кесегин агъач табакъгъа салыб, хогасы бла башын джаба, тийреде кеси кибик джарлы хоншуларына ётмекден хоншулукъ элтеди.

Семён, Темуркъа нёгерини къарыусуз джашагъанын кёзю бла кёрюб, къызыу-къызыу жилка тютюнден тартыб, мыдах, болуб, башын энишге тутханлай къысхач бла кюлде суратла салады.

Темуркъа хошкелдиге келген, хоншуларына бурулуб, хапарны джассы келтиреди:

— Мен не кёб джерде тургъан эсем да му бу къатымда олтургъан орус джашдан иги адамгъа тюбемегенме. Ол манъа Ташчыда атам, анам этмезлик джумушакълыкъны этгенди. Къаны-дини бизден башха болгъанлыкъгъа, Къыямыт кибик

муслиманла аны чурукъ олтанына къурман болсунла. Сиз орус барысы да бирди деб алай умут этмегиз, мен анда конторда тургъан бир къаумну кёрдюм, бир башхалары джокъду тамам Къыямытны бурнундан тюшген кибик хар бир ишлери, къылыкълары шашмай ушайдыла. Ол къаумну къатындан кетиб ишлеген адамлагъа къатышсанъ, бойнунъдан бир аур джюкню атыб тынчайгъан кибик боласа. Сёзлери да, ишлери да бир-бирине таянчыкъ болгъанлай, бир-бирин тутуб турадыла. Алгъын мен картузлу адам кёрсем, гяурну аласы-къарасы джокъду деб къарай эдим, энди ўа кесим барыб ичлеринде тургъанымда, къалай уллу джанъылыб тургъаным таныгъанма. Алайда мен бир кесек тургъанма, ол кесек заманны ичинде ма бу джаш башха адамлыгъындан сора да мени кёзюмю ачханы чакълы джашагъан ёмюрюбюзге билсек, джарлы къаум былай аман кюннъе джетиб турмаз эдик. Ишчиле бизнича тюлдюле. Байла бизни бирибизни юсюне миниб тургъанлыкъгъа, къалгъанла джанлаб кетген болмаса, нёгерлерин, биригиб къыйылыкъдан алыргъа болушмайдыла, ишчиледе алай тюлдю: бирине зор джетгенлей, барысы да биригиб чабадыла. Джанымла, биз да алай болургъа керекбиз,—деб орус тилге юреннъенин хоншуларына билдире, бери бурулуб Семённъа не эсе да бир затланы айтды.

— Мен, къарт адам, кёргеними ондан бирин да джарма-лаялмагъанма, бу сизни бла бир-эки сёлеширге суюди,—деб кесин тылмачха хазыраб тохдады. (А. Х.)

98 иш. Бу сёзле кириб халны болумлары болгъан хар сёз сайын бирер айтым къураб джазыгъыз.

Иги, алаамат, сукъланырча, ючеу-ючеу, не из да, арталлы-да джугъу къалмай, эки кере, бек алаамат, бек сеирлик.

§ 28. Заманны болуму.

Айтымны иши къачан, къачандан бери, къачандан сора, къачаннъа дери болгъанын кёргюзген сёзлеге заманны болуму дейдиле.

Эртден бла эртде мени барабан уятды (Пушкин.) Мен тохдаусузлай *саулай джайны* джырладым (Крылов.) Анасы сакълайды джашын *эртденден инъирге дери*. Биз бери келгинчи, Нарсанада *джашагъанбыз*. Биз бери *келгенибизде*, он сагъат болгъан эди. Бери *келирни аллы* бла Мусса теньлери бла саламлашхан эди. Алибек бери *келгенлей* эки доклад этди.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле бары да заманы болумладыла, ала *къачан? къачандан бери? къачаннъа дери?* дегенча аллай соруулагъа джуаб боладыла.

99 иш. Бу хапарчыкны окъугъуз, заман болумланы тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Бир джыл джай биз эртденнъи аш ашагъан заманда, бизге террасха къайдан эсе да бир кишдик келген эди. Сабийле ол сагъатдан огъуна анъа аш бердиле. Алгъы бурун ала табакъчыкыгъа сюгчюк къуйдула, сора эки чабакъчыкъ бердиле. Кишдик бизден къоркъду да джукъыгъа да тиймеди. Бир кесек замандан ашдан бир кесек ашады да къайры эсе да кетди. Экинчи эртденбла да иш алай болду. Андан сора, кишдик кёрюнмей бир талап кюнню турду. Экинчи кере келгенинде, кишдик ашдан тойду да, терасса сойлапыб юч сагъатны джукълады. Кечеги ашны аллы бла кишдик эшикге чыкъды, ары-бери барды да диваннъа минди. Андан бери кишдик бизден кетмейди.

§ 29. Сылтауну болуму.

Сылтауну болуму айтымны иши не ючюн, не себебли болгъанын анъылатады, *не ючюн? не себебли?* деген соруулагъа джуаб болады.

Пугачёвну себеби бла мени иги атым бар эди (*Пушкин*). Асыры бек джюрексиннъенден, ол джукъ айталмай эди. Станцияда келгенле кирир джер болмагъаны ючюн, бизни бир тиктонлю джалын юйге элтген эдиле. Ит бёрюден асыры бек къоркъгъандан, къойланы арасында бугъаргъа кюреше эди. Асыры суукъдан терезелени миялалары бек арну бузлагъан эдиле. Асыры бек иссиден, тротуарны ташы плита кибик къызгъан эди. Ат асыры бек къызгъандан, кесин тыялмай, буруудан секирди.

Бу айтымлада джазылгъан къаумла сылтауну болуму боладыла. Сылтауну болуму къуру бир сёз болуб къалмайды, ол бир талай сёзден къуралады.

100 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, аны сылтау болумларыны тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Маймул асыры ачыу болгъандан, аланы, кёзлюклени, ташха джетдирди да уалгъан мияланы джылтыратды (*Крылов*). Мени тенъим, джашчыкъ, асыры ачыуланнъандан, кесини тарагъын суугъа атды (*Крылов*). Къуанчлыкъ джарыкыкъдан адамны башында тюклери бурма боладыла, ачыудан-мыдакыкъдан ала чал боладыла. Асыры къайгъылы болгъандан, мен башха тетрадны алыб келгенме. Джанъур джаугъаны ючюн, туристле джолдан тыйылмадыла. Джолла балчыкъ болгъанлары себебли, арбалагъа автомобилге да джюрюрге къыйын болду. Азретни асыры къуаннъандан кёзлери джылтырадыла.

§ 30. Муратны болуму.

Муратны болуму айтымны иши не ючюн, неге болгъанын билдиреди, *нек?*, *неге?*, *не ючюн?* деген соруулагъа джуаб болады.

Мен Москвада Ленини Мавзолейин кѣрюрге бардым.

Сени Москвагъа окъургъа иерикбиз. Алий кѣлге джуунургъа кетди. Мусса Алийни озаргъа, ёчню алыргъа, негерлерине махданыргъа умут этди, алай болгъанлыкъгъа, Алий ашъа кесин озурмады. Узакъ бармай, туюе караван кече къалыргъа тохдады. Орамлада адамлагъа кѣргюзюрге пилни кѣб айландырдыла. Бир къарт узун чыбыгъы бла къазланы базаргъа сатаргъа элте эди. *(Крылов)*.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сѣзле муратны болумларыдыла. Ала *не ючюн?* *неге?* деген соруулагъа джуаб этдиле.

Муратны болуму дагъыда **деб** деген сѣзню кючю бла къуралады.

Айю бѣрюге дертин джетдирирге **деб** тебреди. Алий китабын **унутмазгъа деб** стол юсюне салды. Хасан **минерге деб** атха джер салды. Исса колхоз атланы кютерге **деб** джамчысын алыргъа юйге кетди.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сѣзле муратны болумларыдыла, ала кеслери да муратны болумуну биргесине **деб** деген сѣз айтылыб къуралгъандыла.

Муратны болуму хар къуру да белгисиз этимни ийилиуѳюнден къуралады.

101 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, алада муратны болумларын табыгъыз, ала тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын аныълата, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, тюблерин тартыгъыз.

Къозучукъ бир исси кюн суу ичерге келди *(Крылов)*. Мен сизни эски джуугъугъузума, сизни бла джарашыргъа келгенме *(Крылов)*. Мен атлагъа аш берирге **деб** къолумда чырагъым бла бардым *(Крылов)*. Нотала табыла, басны, альтны, эки скрипканы алдыла да къырдышха музыкаларына дуньяны сеирсиндирирге олтурдула *(Крылов)*. Бал чибин бал джыяргъа кетди, учуб талагъа джетди. Уллу кѣллю хоншугъа ачыугъа былайда сахар ишленир *(Пушкин)*. Бѣрю къош къатына мал тутаргъа барды. Итле аны муратына джетерге къоймадыла. Писатель роман джазаргъа столуну къатына олтурду. Учитель школгъа дерс берирге кетди. Пропагандист клубха доклад этерге келди. Хасан клубха докладха тынъыларгъа келди. Айшат бла Хызыр тойгъа тебсерге кетдиле. Ала Москвадан солургъа каникулгъа келгендиле. Фотограф сурат алыргъа аппаратын джарашдырды.

102 иш. Бу сёзлени окъугъыз да муратны болумуна, бирер айтым джарашдырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, ол сёзле айтымлада не тукъум болууларын сынагъыз.

Ишлерге, солургъа, иги этерге, алгъышларгъа, тебсерге, сауаргъа, кютерге, джуунургъа, джыгъышыргъа, чабышыргъа, джырларгъа, тынъыларгъа, окъургъа, юретирге, кёрюрге, къараргъа, джараргъа, таныргъа, билирге, алыргъа.

БОЛУМЛАНЫ КЪАЙТАРЫБ ОКЪУУ.

103 иш. Бу юзюклени окъугъуз да, алада болумланы барын да къаум этиб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, ала тилни къайсы кесеклеринден болгъанларын сынагъыз.

Эски къабдалындан салыныб тургъан бисдырны джыртыб, таягъы бла къазыб мылы топракны чыгъарыб, Ибрахимни эки къолуна да тюкюрюк мылы этиб, джагъыб байлады. Доктор-лукъ этиб бошагъанлай, ашыгъыб чабыр саламлары шыбырдай, къойларыны ызындан чабыб кетди.

Кесини атасына ушатыб, Ибрахим сюрюучю къартны ызындан къараб туруб, таугъа айланды. Джолгъа туура къабыргъада джол этмеим, адамла эслерле деб кёлуне келиб, узакъ джанын согъанчакъ бурулуб кетди...

Тёгерек айланыб къаяны башына келиб сюелгенинде, ёзен аяз уруб, нарат отун кюйген ис келди. Къараб дорбуннъа тюшер джол кёрмей, Ибрахим терс джанын келгенине сокъуранды, алай болса да джалан аякъ болуб, чабырларын белибауна тагъыб, къотур къаяланы хыртдыларына аягъыны бурнун илиндириб тюшюб тебреди. Бир кесек баргъанлай онъ джанындан хыны джел уруб, башындан бёркюи тюшюрдю. Къая джарылгъаннъа аягъын бегитиб къарагъанында, бир мазаллы къуш сермерге мурат этиб, джити тырнакъларын тюбюне джыя, къынъыр этиб башын да ары-бери тута, тёгерек айлана тура эди. Къараб аны кёргенлей, Ибрахимни бутлары, безгеги тутхан адамча къалтырадыла, алай'а тишлерин къысыб кезлик бычагъын къолуна алгъанлай, бауру бла аз-аз сюркеле, тюшюб аягъы бла къаяда битген залыкъылдыгъа илиниб бир джанына къарагъанында, уллу къая тешик, аны ичи да тюкден саламдан толуб, къуш балала ис этген бир къоян мыллыкга басыныб тура эдиле. Къоркъгъанын да унутуб, сеирсиниб, къуш балалагъа къараб тургъанлай, джел эте сыртындан бир зат уруб дорбуннъа къаблады. Бери бурулуб, къолунда бычагъы болгъаны да эсине келе къарагъанында, къуш къараб къаргъынчы джан сюегине миниб къычырыкъ эте, бетине узалыргъа тебреб тура эди. Къуш юсюн басхандан ёрге къобалмай, тюбюнден бычагъы болгъан къолун чыгъарыб сермегенинде,

кѳуш тырнакѳлары бла бысдырла кѳобарыб, кѳанат тауш эте кѳаядан кетди. Ёрге кѳобуб кѳарагѳанында, дорбун, кѳуш тѳукден толуб, тѳегерегине кѳуш балала басыныб кѳычырыкѳдан алдырыб кѳабаргѳа темирчилей тура эдиле.

Сиз аманла ѳа не этесиз деб, алагѳа сан этмеген кѳз бла кѳарай, кѳуш тырнакѳла кирген бутундан асхай, биягѳы кѳаядан баурланыб тѳюшюб, дорбунну тѳюз туурасына келиб кѳарагѳанында, Кѳанамат бла Бадимат ѳлген кѳушну тѳегерегине ёрге туруб сѳелеше тура эдиле.

АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИН КѳАЙТАРЫБ ОКѳУУ.

104 иш. Бу текстни окѳугѳуз, хар айтымны членлери джаны бла тингиз.

Кѳуу-шуу джелле тубанланы кѳкле кѳыйырларына сѳуредиле. Джарты сыннѳан нызы терек ынѳычхайды. Кѳаранѳы чегет шыбырдаб сѳелешеди. Хуртда эм кѳолан суѳчукѳлагѳа чапракѳ ызындан чапракѳ учады, суукѳ кѳургѳакѳ суукѳлукѳ хаѳаны саѳлай алады. Тѳерт джанындан чабышыб, болгѳанны башына мыдахлыкѳ кѳюлю салады. Хаѳада, кѳычырыкѳ эте, кѳаргѳа джыйынла, кѳузгѳунла айланадыла. (*Некрасов*).

Кече кѳалгѳан эди алтын булутчукѳ
Кѳекюрегинде бетни-таѳуну;
Эртденбла ол джолгѳа чыкѳды эртде,
Джарыкѳлыкѳ тута джашлыкѳ кѳлде.

(*Лермонтов*).

105 иш. Бу текстни окѳугѳуз да, айтымларыны не членлери болгѳанларын, ол членле тилни кѳайсы кесеклеринден болгѳанларын анѳылатыгѳыз.

Мен отчукѳну кѳатына барыб, анда, таннѳа дери сакѳларгѳа умутлу болдум. Отну тѳегерегинде ачы сабий кѳычырыкѳла чыгѳа эдиле. Джерден экимиди ючмюдю да сабий дженѳил кѳобду. Ала хоншу ѳлни атларын кѳюте, айланнѳан сабийле эдиле. Мен джулкѳуннѳан кѳекенни тѳюбюне олтурдум да тѳерт джаныма кѳарадым. Кѳерюмдю алакат эди: отну кѳатында кѳаранѳылыкѳгѳа таяна, тѳегерек кѳызылдым от джарыкѳ ѳлюрге джетген затча кѳалтырай эди; от джарыгѳы бир-бирде джарыкѳ джана, тѳегерек кѳызылдым ол джарыкѳны чегинден ары джарыкѳлыгѳын ата эди; джарыкѳлыкѳны джукѳа тили тѳегерекде затланы джарытырча джанар эди да тас болур эди; джити, узун кѳлекгеле кеслерини кѳзюѳлерине чыгѳар эдиле да отну тѳегерегинде тебсер эдиле; кѳаранѳылыкѳ джарыкѳлыкѳ бла кѳюреше эди. Джарыкѳ джерден арлакѳдагѳы затланы кѳрмеклик кѳыйынды, анда не болгѳанларын билмеклик

кыйынды, алай болгъанлыкъгъа, андан арлакъдагъыла, эслене эдиле, анда узун къаралдым тамгъалача, агъачла дупбурла кёрюне эдиле... Тёгерекде бир деб бир тауш джокъ эди... Джангъыз джилтинле аз-аз чартлай эдиле. (*Тургенев*).

БОШ АЙТЫМНЫ ТЮРЛЮЛЕРИ.

§ 31. Толмагъан айтым.

Ичинде баш неда сансыз членлерини бири къорагъан айтымгъа *толмагъан айтым* дейдиле.

Айтымны членлерини бирини айтылмай къалмакълыгъы аны ол айтымланы биринде болгъаныны себеби бла болады. Толмагъан айтымла кёбюсюне сёлешген заманда боладыла. Сёлешген заманда толмагъан айтымны джетмеген членини магъанасы алдагъы айтымладан чыгъыб къалады.

Касьян аня къабыргъасын буруб тургъан Аннушкагъа къарады да:

- Джилеклеми джыйгъанса,—деб сорду.
- Хо, джилекле,—деб ол уялчакъ ышара джуаб этди.
- Кёбмю джыйгъанса?
- Кёб джыйгъанма.
- Энтда бармыды?
- Барды.
- Кёбмюдю?
- Кёбдю.
- Энтда джыярыкъ тюмюсе?
- Огъай
- Нек?
- Орнум джокъду.
- Мен табарма.
- Сау бол!

Сёлешген заманда болмай, башха джерледе айтымны керекли члени болумгъа кёре анылашынады. Пассажирле поездни сакълаб тура эселе, келеди! демеклик поезд келеди демекликни анылатырыкъды, алай болмай ала джыйынны сакълай эселе, келеди демеклик джыйын келеди демекликни тутарыкъды. Кёбюсюне айтымлада не башчы не да хапарчы джетмей къалыргъа болады, бир-бирледе таб экиси да айтылмай, сансыз членлени экиси бла айтылгъанча да анылашыныб къалыргъа да болады.

- Резинканы алдынъмы?
- Огъай.
- Къайдан келесе?
- Школдан.

- Къапы бараса?
- Клубха.
- Кимни джашыса?
- Хасанны.
- Атынъ неди?
- Ибрахим.
- Ненча джыл болгъанды?
- Онэки.

Бу айтымланы соруулагъа джуаб болгъанлары бары да толмагъан айтымладыла, аланы джетимеген членлерини магъаналары соруулары кючю бла анъылашынады.

Биринчи бла экинчи бетни алмашлары башчыла болдукъ болсала, хапарчыны кыйырындагъы биринчи неда экинчи бетни кёрюзген хапарчы алмашчыкны себеби бла башчыла айтылмай келедиле, алай болгъанлыкъгъа, ол айтымла толу айтымгъа тергеледиле.

Мен джазама-джазама. Сен окъуйса-окъуйса.

Муну тышында буйрукъчу айтымлада **сен, сиз** деген башчыла болуб келлик алмашла айтылмай къалыргъа да боладыла.

Эшикни эт. Атны тут. Ахматны чакъыр. Отун джар. Суу ташы. От эт.

106 иш. Бу текстни окъугъуз да, толмагъан айтымларыны тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, къайсы членлери джетмегенлерин анъылагъыз.

Барыбыз да кымсыз болдукъ. Федя сорду:

— Гардошла бишгенмидиле?

Павлуша алагъа тийиб кёрдю.

— Огъай, алкъын чийдиле.

Сора суугъа айланыб къошду:

— Кёремисе, тауш этди. Чабакъ болур...

— Къой-къой, мен айтайым айтыуну сизге... Тынъылагъыз

— Тынъылайбыз...

Бизни элни плотнигин Гаврилни таныймысыз?

— Таныйбыз.

— Ол алай мыдах не юкюндю?—Ма, тынъылагъыз. Бир джолда ол чегетге киргенинде джолдан аджашхан эди. Кече терек тюбюнде джукълаб къалгъан эди... (*Тургенев*).

§ 32. Аталгъан айтым.

Аталгъан айтым деб къуру айтылыб къалгъан айтымлагъа айтадыла. Ол тукъум айтымлада не башчы, не хапарчы, не сансыз член керекли болмайды.

Кече. Къаранъы. Джаум. Кёкде булутла ары бери барадыла.
Бу айтымланы ал ючюсю аталгъан айтымладыла.
Аталгъан айтымланы къарачай тилде былай къуаргъа да боллукъду:

Кечеди. Къаранъыды. Джанъурду.

Аталгъан айтымла хапарны ичинде бир-бири ызындан дженъил-дженъил келген ишлени да хапарлайдыла.

Поездге ючюнчю звонок болду. Экспресс бусагъат джолгъа чыгъады. Саламлашыула. Къол силкиуле. Салам бериуле.

107 иш. Бу текстни окъугъуз да, аталгъан айтымланы тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Шахарда иссиди. Таш орамла. Автомобилле. Автомобиль таушла. Юйчюкле. Эки, юч этажлы юйле. Паркда айлангъан адамла. Кюлкю. Харх. Паркда адамла джуунадыла. Ала къайыкълада джюзедиле. Парк. Ариу терекле. Электрик лампала. Тюз джолчукъла. Гокга хансла джолланы эки джанларындан тизилибдиле. Къонакъ юй. Нызы орамчыкъ. Пионерлени дво-реклери. Сора, уллу орам.

§ 33. Башчысыз айтым.

Башчы аз да керек болмай айтылгъан айтымлагъа башчысыз айтымла дейдиле.

Толмагъан неда керекли айтымлада башчыны магъанасы аланы тегереклеринде, алларында неда ызларындан келген айтымладан чыгъады. Башчысыз айтымланы башчылары джокъду, аланы магъаналары тегереклериндеги айтымладан да чыкъмайды. Башчысыз айтымлада иш кеси аллына болгъанча болады.

Джаумсурайды. Къалтыратады. Суукъсуратады. Джарыйды. Къаранъыды. Джарыкъды.

Бу айтымла бары да башчысыз айтымладыла, алагъа башчы кереклиги джокъду, не ючюн десенъ, ала алайлай да бирер толу магъана чыгъарадыла.

108 иш. Бу тюбюндеги айтымланы окъугъуз, алада башчы керекли неда башчылары болгъан айтымланы хапарчыларыны тюблерине бирер сызчыкъ, башчысыз айтымланы хапарчыларыны тюблерине экишер сызчыкъ тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Кёлден тылпыу чыгъады. Санъа суукъду, сен башынъы джамчы бла басдырыргъа кюрешесе: санъа суукъду... Атла къырдышда кёлчюкlege кириб тауш эгдиредиле; арбачы сызгырыб джырлайды... Джарыкъды. Мылды. Игиди... Кечеден суугъуракъды. Кюн тийгенлей джылы боллукъду. Шошду.

Джелсизди. Асыры игиден башынъ тегерек айланады. Ариу-
лукъну учу-кыйыры джокъ. Кюн тиеди. Ханс кьуруйду. Джем-
чы тюбюнде иссиди. Суу ичеринъ келир. Болгъан кюндю.
Уугъа барыргъа боллукъду. Тубан къалын болады. Сора бир
кесекге кьарангы болады. Бир кесекден бияггы кюн керюне-
ди. Дагъыда кьарангы болады. Джемчыны тюбюнде мылы
болады. Тубан чачылады. Джарыйды. Джылытады. Кьуруйду.
Джилек нис урады. Къалай игиди! Къалай алапатды! Шошду.
Къымсызды. Атла отлайдыла.

§ 34. Башчысыз айтымлада хапарчылыкъ бла башчылыкъ.

Башчысыз айтымлада хапарчылыкъ-башчылыкъ этген
сезле бир сезлен чыгъадыла. Ала кеслери кеслерине баш-
чылыкъ хапарчылыкъ да этедиле. Аланы кыйырларына
кёбюсюне ючюнчю бетни джангызлыкъ санда хапарчы ал-
машы кьошулады.

Суукъду. Джарыйды. Джаумсурайды. Къыздырады. Бал-
чыкъды. Мылыды. Эртденбладан суукъду. Кечеден эсе джы-
лыдан-джылы бола барады.

Бу тукъум айтымла заманланы ючюсюнде да боладыла.

Суукъ боллукъду. Суукъду. Суукъ болгъанды. Джаумсу-
рарыкъды. Джаум азыракъды.

Башчысыз айтымла дагъыда **боллукъду, керекди, джара-
рыкъ тюлдю, джарарыкъды** деген болушлукъчу сезлени кючю
бла да кьураладыла.

Суукъ боллукъду. Ол хапарны Османгъа айгыргъа джара-
рыкъды. Бу письмону Ахматха иерге керекди. Аман селешир-
ге джарамайды. Ачыуланыргъа джарарыкъ тюлдю.

109 иш. Бу айтымланы окъугъуз, алада башчысыз айтымланы хапар-
чылары тилни кыйсы кесеклеринден кьуралгъанларын анъылагъыз.

Эртден сайын эшикте джылыды, джарыкъды. Терезелени
ачаргъа керекди. Кюндюз эшикге пальтосуз чыгъаргъа бол-
лукъду. Таулагъа алай узакъ тюлдю.

Тёбентин суукъсурады. Тегерекде шошду. Инъир болгъан-
лай юйге кыйтыргъа керекди. Ызыбызгъа кыйтыргъа эрте
керек эди. Тангъа дери хоншуларыбызда къалыргъа керекди.

§ 35. Белгисиз башчылы айтымла.

Белгисиз башчылы айтымла деб башчысын кергюзген
сез кимге джетгенин, кимни кергюзгенин белгили этмеген
айтымлагъа айтадыла. Ол тукъум айтымла кёбюсюне нарт
сезледен боладыла.

Амангъа игилик этсенъ, юйюнъе сау бармазса. Биреуню бёркюн алсанъ, бёркюнъе сакъ бол. Ишлемеген тишлемез.

Бу айтымлада башчы белгили болгъанча кёрюннъенликге, ол кишини да кёрюзмейди. „Биреуню бёркюн алсанъ, бёркюнъе сакъ бол“ десек, аны башчысын сен деген алмаш кёрюзмейди.

Ант этдир. Киши малына сукъланмагъын. Оу, сен ёлмегин. Оу, сен ёлом кёрмегин. Ийнан. Джюр.

Бу айтымла да белгисиз башчылы айтымлагъа саналадыла, не ючюн десенъ, ала алагъа башчы боллукъ сен деген алмаш кёрюзген адамгъа джетмейдиле.

Базарда кёб затла сатадыла. Кёзюнде тереги болгъан чёбю болгъангъа сокъур-сокъур дей эди. Ушамагъан джукъмайды. Кёрген кёргенин этер, кёчген арбасын джегер.

Бу айтымла да белгисиз башчылы айтымлагъа тергеледиле, не ючюн десенъ, ала алагъа башчы боллукъ сёзню кёрюзген затха джетмейдиле.

Поезд кетиб къалды кёреме. Джылы тюл кёреме. Артха къалыб кетди богъай. Кечге къалыб кетди богъай.

Бу айтымлада белгисиз башчылы айтымла да белгисиз башчылы айтымлагъа тергеледиле, не ючюн десенъ, алагъа башчы боллукъ сёз кёрюзген затха аланы джукълары да джетмейди.

110 шш. Бу джырны окъугъуз, анда белгисиз башчылы айтыланы айырыб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

АПСАТЫНЫ ДЖЫРЫ.

Орайда, кюнюм къыйнатхын,
Май къазанланы къайнатхын.
Бизге киик этле чайнатхын.
Джугъутурну чынтылладан джюздюрюн.
Джарыгъанды, джаным джашла, туругъуз.
Аджаллыгъа саут-саба къуругъуз.
Берсин бизге базыкъ боюнлу.
Сени джугъутурунъ къаллай союмду!
Миикде болады джугъутурну къаласы.
Аны къаласы темир эшикли.
Аны баласы алтын бешикли.
Аны бешик бауу алтын билезик.
Алтын билезикле юздюрюн.
Аджаллынъ тюбесин аллыма.
Берир болсанъ, тыя келгин аллыма.
Сындыртхын аур санларын.
Берир эсенъ, къулакъ сайын малларынъ.
Да бер, къурманынъ болайым!

§ 36. Хапарчысыз айтымла.

Башчысыз айтымлада башчы керек болмагъанча, хапарчысыз айтымлада хапарчы керек болмай айтылады. Хапарчысыз айтымла башчы болады, хапарчысы болушлукъчу эгим болуб айтылмай къалады.

Мараучудан джазыкъ джан болмаз. Темир боюнсахасы бойнунда, кюйген гютдюсю къойнунда. Къайынлы къулакъ тар сызгъа. Джугъутурунъ тогъай башлы, токъ кёзлю. Тюшер къолгъа ётюрюксюз, сау сёзлю. *(Эски джырдан)*.

Бу айтымланы биринчисинден къалгъанлары бары да хапарчысыз айтымладыла. Аладз айырылыб джазылгъан сёзле бары да башчыладыла, хапарчылары уа джокъду.

111 иш. Бу джыр кесекленн окъугъуз, аладан хапарчысыз айтымланы айырыб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Таб тюшгенлей юлюшюбюзню алайыкъ.
Керпес этдиргин къошда итлеге.
Бёскюнле джарашыу аркъа джюкlege.
Къошда джашланы къуанчы,
Ныгъышда къартланы джубанчы.
Къулакъ сайын кёб малынъ.
Кёб малынъдан бизге сайлатхын.
Апсатыны сары чачлы къызлары.
Бизге онъ болгъанды басхан ызлары.
Сени джугъутурунъ чунакъ къулакълы.
Сени эчкилеринъ эгиз улакълы.
Эгиз улакъладан тигим эт.
Сени берир кюнюнъ сют кибик.
Бермез кюнюнъде айландыраса ит кибик.

(Эски джырдан).

КЪАЙТАРЫБ ОКЪУУ.

112 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, хар айтымны ахырында скобкалада ол айтымланы атларын къысхартыб белгилей, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Исси кюн чегетде къалай игиди. Чегет ичинде джюрегинъ суйген салкъынлыкъ, талада уа болгъан бары кюнде джылтырайды. Шошду. Анда къумурсхала бла къалгъан джаныуарланы да джюрюб айлангъанларын кёрюрге. Ма къайда эсе да шыбырдайды. Чыгъыб келген зыгыт былтыргъы чириген чапракъланы ёрге кёлтюрюб келеди. Ол аланы кёлтюрюб кюннъе тынъылайды. Анъа къараб не этеди? Къарагъандан не чыгъа-

ды? Джашау. Есюу. Берлакъда наныкъла, джилекле. Бир аякъда наныкъла. Бир аякъда джилекле. Кёб заманны айланырса. Заманны къалай озганын эслемезсе. Суу ичеринъ келсе, суу къатында. Суукъ, ариу суу. Солургъуиъ келсе, тегерегинъ ханс. Наныгъынъ кёб, джилегинъ кёб. Джюрегинъ ачыкъ. Юйге кетерик заман. Ушхуур сакълай. Тамбла энгда бери келир. Тамблагъа мында андан да алапат затла кёрю.

Юйюнъ. Салктын кече. Ай жарытыб. Кёлекгеле ары-бери джюрюй. Джарыр. Суукъсурар. Чыкъланыр. Кёбер. Биягъы агъач. Биягъы къумурсхала. Биягъы джилекле, наныкъла. Биягъы ханс. Биягъы салкынлыкъ. Талалада каска джыр. Солурча кём-кёк джумушакъ ханс. Ариу хауа. Чыпчыкъ джырла. Ариу агъач. Ариу кёк. Къалай игъди джай. Къалай ариуду природа.

- Къайдан келесе?
- Агъачдан.
- Ары нек баргъан эдинъ?
- Солургъа.
- Аякъларындагъыла неледиле?
- Джилекле, наныкъла.
- Нек джыйгъанса?
- Ашаргъа.
- Кимге джыйгъанса?
- Кесиме.

§ 37. Джалгъаннъан бош айтымла.

Бош айтымлада къош айтымладача джалгъаннъан айтымла боладыла. Джалгъаннъан айтымда башчы бла хапарчыдан сора бир неда эки байлаучу сёз болады. Ол байлаучу сёзле джалгъаннъан айтымланы, бош айтымланы къалгъанланы къалгъанларындан айырыб, болджалчы, сылтаучу, сайынлаучу этиб келедиле.

Мен Къарачай шахаргъа *келгенимде*, клубха *бардым*. Мен клубха *баргъынчы*, тенъиме *тубедим*. *Осман* Къарачайгъа *келгени сайын*, клубха барыргъа *сюеди*.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзлени бири башчы болады, бири хапарчы болады, курсив бла джазылгъан сёзлери байлаучу сёзле боладыла. Аны себебли бу айтымла джалгъаннъан бош айтымла боладыла.

Мен Къарачай шахаргъа келгенимде. клубха бардым. Мен Къарачай шахарда клубха бардым.

Бу эки айтымда башчыла бла хапарчыла бирдиле. Аланы келишиулеры да бирчады. Магъаналарына тынъыласанъ'а, ала экиси башхаракъ магъаналаны тутадыла: бирини магъанасы

клубха Къарачай шахаргъа келиб бармакълыкъны кѣргюзеди, бирини магъанасы ўа, Къарачай шахаргъа келиб баргъанынъ бла анда туруб баргъанынъ ачыкъ этмейди.

Ол сеbebли аланы бири джалгъаннъан бош айтым, бири ўа тюз бош айтым боладыла.

Мен Къарачайгъа келгенимде, тенъиме тѳубедим. Мен Къарачайгъа келгенимде, тенъим манъа тѳубеди.

Бу эки айтымны къуралгъанлары бирчады, алай болгъанлыкъгъа, аланы магъана джаны бла бир-бирлеринден уллу башхалыкълары барды. Биринде бир башчы бла (*мен*) бир хапарчы (*тѳубедим*) барды, биринде ўа эки башчы бла (*мен, тенъим*) бир байлаўчу сѣз (*келгенимде*) бир да хапарчы (*тѳубедим*) барды. Биринчи айтымда хапарчы байлаўчу сѣз да башчы бла келишибдиде, экинчи айтымда ал башчы къуру байлаўчу сѣз бла келишибди (*мен ... келгенимде*), экинчи башчы ўа хапарчы бла келишибди (*тенъим тѳубеди*). Алай бла аланы бири джалгъаннъан бош айтым болады (*Мен Къарачайгъа келгенимде, тенъиме тѳубедим*), экинчиси ўа джалгъаннъан джыйымдыкъ айтым болады (*Мен Къарачайгъа келгенимде, тенъим манъа тѳубеди*).

§ 38. Заманчы джалгъаннъан бош айтымла.

Заманчы джалгъаннъан бош айтымла кѣб тюрлю боладыла. Ала „келгенимде, келгенимден сора, келгинчи, келгенли, келгенлей, келгенден алгъа“ дегенча, алай байлаўчу сѣзлени кючю бла къураладыла. Ол сѣзлени экисинден къалгъанлары (*келгинчи, келгенли*), кеслерини башчыларына кѣре, биринчи, экинчи, ючюнчю бетде джанъызлыкъ—кѣблук санда да боладыла.

Осман Москвагъа келгенинде, Мавзолейге баргъан эди. Идрис институтха киргинчи, элде окъугъанды. Хасан элге келгенлей, тенълери бла клубха барды. Мен бери келгенимден алгъа, Пятигорскеге къайтдым. Сен бери келгенинъден сора, элден письмо алдынъ.

Бу айтымла бары да заманчы джалгъаннъан бош айтымла боладыла. Аланы барыны да башчылары, хапарчылары байлаўчу сѣзлери бла келишиўдедиле. Аланы келишиўлери санда, бетде боладыла.

113 иш. Бу айтымланы окъугъуз башчылары биринчи бетни алмашы болгъанланы джанъызлыкъ-кѣблук санда да экинчи бетге да сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, башчылары алай тюрленнъенлери айтымда къайсы сѣзлени тюрлендиргенлерин анъылагъыз. Ол алай не ючюн болады?

Мен элге келгенимде, комсомоллагъа доклад этдим. Сен Москвагъа баргъанынъда, Алийни кѣрдюнъ. Мен Алийни кѣргенимде, бек къуандым. Сен китабны алгъанынъда, мени сукъландырдынъ. Мен школгъа келгенимде, Османни кѣрдюм. Сен элден кетгенинъде, манъа ишлени берген эдинъ.

§ 39. Сылтаўчу джалгъаннъан бош айтым.

Сылтаўчу джалгъаннъан бош айтымла *-эсе, -са, -се, ансы* деген сылтаўчу болушлукъчу кесекчи клени кючю бла къураладыла.

Мен мында къалыб кетдим *ансы*, Харунну кёрлюк эдим. Сен арыгъанса *ансы*, клубха барлыкъ эдинъ. Мусса школгъа кетгенди *ансы*, клубха бармай къалтыкъ тюл эди.

Бу айтымла сылтаўчу джалгъаннъан бош айтымладыла. Не ючюн десенъ, быланы да, болджалчыларыча, хапарчылары бла байлаўчу сёзлери да келишиуде боладыла.

114 иш. Бу тюбюндеги айтымланы окъугъуз да, байлаўчу сёзлерини тюблерин тарти, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, алашы банчы бла келишиудери болгъанын анылатыгъыз.

Сен Москвагъа барсанъ, Мавзолейге бармай къалма. Метрону кёрген эсенъ, заукъ эггенсе. Мусса эл школну бошай эсе, Москвагъа окъургъа кетерикди. Джанъур джаўса табсыз боллукъду. Джуунуб бошагъан эсенъ, къайыкъдан тюш. Алий ишин бошагъан эсе, бери келсин. Эсен къошда эсе, малгъа ни къарар.

§ 40. Сайынлаўчу джалгъаннъан бош айтым.

Сайынлаўчу джалгъаннъан бош айтым *сайын* деген болушлукъчу сёзню кючю бла къуралады.

Махамет Москвадан келгени сайын, алакат хапарла айтады. Джашла аны кёргенлери *сайын*, аллына чыгъадыла, хапар сорадыла. Сен Махаметге тюбегенинъ сайын, бир джанъы зат эшитесе.

Бу айтымла сайынлаўчу джалгъаннъан бош айтымладыла. Быланы хапарчылары айырылыб джазылгъан байлаўчу сёзлери да башчылары бла келишибдиле.

Сайынлаўчу джалгъаннъан бош айтым башчыны иши неге кёре болгъанын анылатады.

„Махамет Москвадан келгени сайын, алакат хапарла айтады“ десек, Махаметни хапарла айтханын, аны хапарла Москвадан келгени сайын айтханын анылайбыз.

§ 41. Джалгъаннъан бош айтымлада тыйгъыч белгиле.

Джалгъаннъан бош айтымланы байлаўчу сёзлеринден сора къуру да *запятой* салынады.

Терек аўгъанында, бутакъларын сындырды. Терек аўгъунчу къуў болгъан эди. Терек аўгъанлы, отун керек болмайды. Махмуд къошдан келгенли, эшикге чыкъмайды. Махмуд бош

болса, чыгъарыкъ болур эди. Идрис институтну бошагъан эсе, инженер болгъанды. Аию дорбундан чыкыгъаны сайын, бир хата этмей къоймайды. Мен шахаргъа баргъаным сайын, паркта барама.

115 иш. Бу айтымланы окъугъуз, аланы керекли тыйгыч белгилерин сала, кеслерин да къаум-къаум эте, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Терекни кесгенибизде от этерге отун табдыкъ. Къошха баргъаным сайын малланы семирб кереме. Хар джыл сайын джашауубуз игиден иги болады. Муссаны атасы трудоденлерине хайыр алгъаны сайын бир джанъы зат алмай къоймайды. Ол былтыр доходун алгъанында къызына бир иги пианино алгъан эди. Къыз пианинону кёргенинде эл бла бир къуанды. Аны пианиносу бар эсе игиди. Эртден сайын мен эртеде къобама. Исса къондан къайытхан эсе клубха бир келсин. Идрис къошха кетген эсе къойчу заманын эсине тюшюрю.

БОШАЙТЫМНЫ КЪАЙТАРЫБ ОКЪУУ.

116 иш. Бу назмуну окъугъуз да, аны айтымларыны сёзлери не тукъум членле болгъанларын анылатыгъыз.

ЮЧ АНА БЛА ЮЧ БАЛА.

Суу алыргъа кёзлеуге
Юч къатын келгендиле,
Джашларын махдай кёзюу,
Ма былай дегендиле.

— Мени джашым,—дегенди
Бирлери къатынланы,—
Къарыулуду, синъирди,
Бир зат къоркъутмайды аны.

Экинчиси айтханды:
„Мени джашым булбулчад,
Бек сеирлик джырлайды,
Халкъ аузуна къарарча“.

Ючюнчю къатын аузун
Джарыб сёз айтмагъанды,
Ала махдансала да,
Ол тынъылаб баргъанды...

Алларына юч джашчыкъ
Келгендиле тигелей,
Бири каскача чынъай,
Бири къычырыб джырлай,
Ючюнчюсю—тынъылай.

Анасын кёрюр кёрмез
Ючюнчюсю чабханды,
Челеклерин да алыб
Ол бойнуна салганды.

(Б. Х.)

117 ш. Бу текстни окъугъуз, анъа ат атагъыз, айтымланы членлерин тинтгиз, кем айтымланы, аталгъан айтымланы, башчысыз айтымланы, халпарчысыз айтымланы табыгъыз.

Мен джырлаучу чыпчыкъланы тутуб айланыр акъыл алдым; мени акъылыма ол хайырлы иш болур деб келиб эди: мен чыпчыкъланы тутарма, къарт амма уа сатар. Ау, къабхан, клетка джарашдырдым да танъ атаргъа башына чыкъдым. Амма корзинкасы бла агъачда артха къалгъан кегетлени джыады.

Мен чыпчыкъчыкъланы тутаргъа бир кесек джазыкъсынама, аланы клеткалагъа джыаргъа келюм бармайды, мен аланы тутхандан эсе, алагъа къараб турургъа сюеме, алай болгъанлыкъгъа, уучу джюрек бла ачха кереклилиги аны хорлайды.

Чыпчыкъла кеслерини хыйлалыкълары бла мени кюллюгюмю келтиредиле: къабханны тёрт джанындан чыпчыкъланы бири иги къарады да ол неге джарагъан зат болгъанын анъылаб, бир джанындан келиб, мюрзеу бюртюкчюкню къоркъуусуз джанындан къабды. Бир-бир чыпчыкъла бек акъыллы къанатлыладыла, алай болгъанлыкъгъа, аланы хар нени да билирге сюген къылыклары къыйынлыкъгъа джетдирмей къоймайды. Гитче къышхы чыпчыкъла сылхырыракъдыла: ала аугъа бары да биргелей келедиле: аланы юслерин джабсанъ, ала бек сеирсинедиле, эм бармакъларынынъ базыкъ бурун аузчуклары бла къабаргъа кюрешедиле. Бир-бир чыпчыкъла аугъа къоркъмай киредиле. Гергеджыз, къалгъанлагъа ушамагъан чыпчыкъ, ауну аллында кючлю къуйругъуна таяныб кёб джатар, узун бурнун ары-бери бурур... Ол чыпчыкъгъа къарасанъ, джюрегини къоркъарыгъы келеди, ол кеси джаныызча, аны киши эселеменча киши сюймегенча, ол да кишини сюймегенча кёрюнеди.

Амма чыпчыкълагъа эки апас алгъанында бек уллу сеир болгъан эди.

— Къара мынъа. Мен сабий джубанч, бош иш болур деб тура эдим. Аны былай болгъанын билирге къайда манъа акъыл.

— Учузуракъ сатханса...

— Кертими айтаса. Базар кюнледе ол чыпчыкълагъа сом таб андан да кёб джыйгъаны бола эди. Ол бизни затла бла къалай кёб хайыр джыаргъа боллугъуна сеирсине эди.

(М. Горький).

§ 42. Бир тукъум членли айтымла.

Айтымны бир башчыны биргесине анъа бойсунуб келген хапарчылары, неда бир хапарчыны биргесине бой салдырыб келген башчылары бир талай болургъа боллукъдула. Хапарчы бла башчыдан сора бир талай, бир соруугъа джуаб, сансыз член болуб келирге да боллукъду. Аллай сансыз членле бары да бир сёзню ачыкълайдыла.

Туманни ичи бла *тюзле, сюрюüle, таула, аузла* кёрюне эдиле. Строительствогъа *плотникле, штукатурла, каменщикле* керекдиле. Джайлыкъда *атла, туарла, къойла, эчкиле* семиредиле. *Къойу, токълусу, къочхары, ирки* да баугъа джыйылгъанды. *Атам, анам, эгечим, къарнашым* да эртдеден партизанла болуб келгендиле.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле бары да бир тукъум башчыладыла: бир болушдадыла, айтымда соруулары бирди. Андан сора хапарчы бла келишиулериде бирчады.

118 иш. Эки бир тукъум башчылары болгъан бир, юч бир тукъум башчылары болгъан эки, тёрт бир тукъум башчылары болгъан юч айтым къураб джазыгъыз.

Джел урду, къууду, чачшы, букъулатды да тохдады. Ат чочуду, тиш турду, чабды, ынъычхады, Харунну джыгъалмады. Айю секирди, тиш турду, ынъычхады, тегерек бурулду, къычырды да ёлдю. Ийнек бузоун ийисгеди, джалады да биргесине джатды.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле айтымны бир тукъум членлеридиле, кеслери да хапарчыладыла, бир соруугъа джуаб боладыла, бары да башчыгъа бирден бойсунадыла.

119 иш. Эки бир тукъум хапарчылары болгъан бир, юч бир тукъум хапарчылары болгъан эки, тёрт бир тукъум хапарчылары болгъан юч айтым къураб джазыгъыз.

Осман базардан къумач, мюрзеу, кийм, патеген, чюй, бояу келтирди. Анам базарда гакгы, эт, джау, бышлакъ сатды. Мен тюкенден *киتاب, тетрад, ручка, перо, мерекеб* алдым. Колхоз къоюн, эчкисин, туарын, атын джай джайлыкъда тутады. Письмо Айшатдан, Кеминатдан, Къасымдан, Керимден да келгенди. Ачха Айшатха, Кеминатха, Къасымгъа Керимге да ийеик.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле айтымны бир тукъум сансыз членлеридиле.

120 иш. Эки бир тукъум сансыз членлери болгъан бир, юч бир тукъум сансыз членлери болгъан эки, тёрт бир тукъум сансыз членлери болгъан юч айтым къураб джазыгъыз.

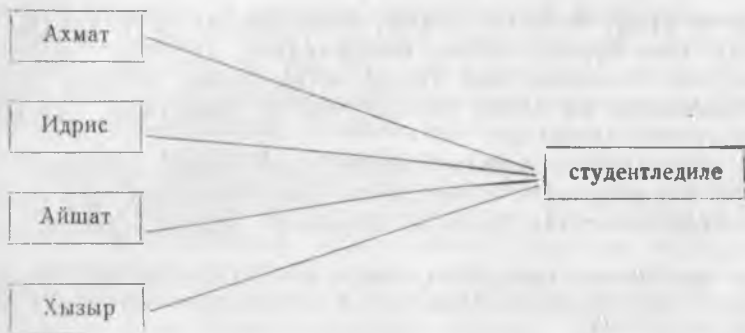
Бир тукъум членли айтымланы схемалары былай боллукъдула:

Бир тукъум членлери башчыла болгъан айтымла.

Сыртлыкъда кюйла, эчкиле, атла, туарла отлай эдиле.

Ахмат, Идрис, Айшат, Хызыр студентледиле.

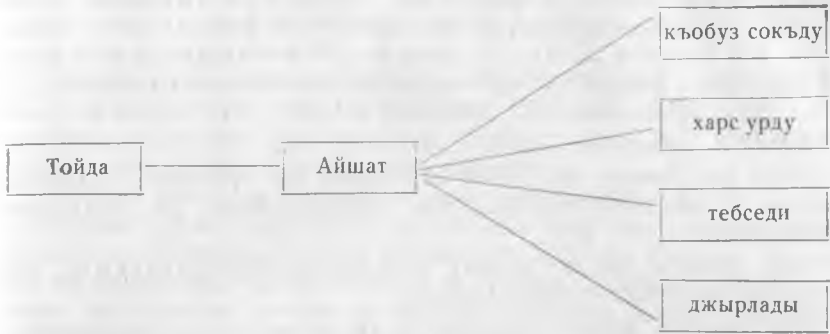

Бир тукъум членлери хапарчыла болгъан айтымла.

Ат чочуду, тиш турду, чабды.

Тойда Айшат кюбуз сокъду, харс урду, тебседи, джырлады.

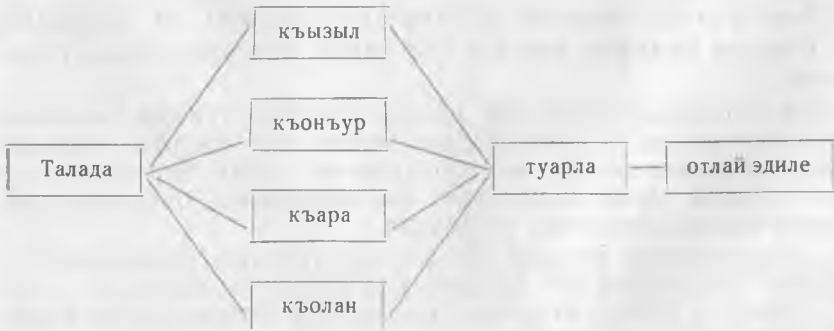

Бир тукъум членлери сансыз членле болгъан айтымла.

Мен китаб, ручка, перо, тетрадь, мерекеб алдым.

Талада къызыл, кѳнѳур, кѳара, кѳолан туарла отлай эдиле.

Айтымда бир соруугъа джуаб болгъан, бир сёзню ачыкълагъан, бир сёзге бойсунгъан сёзлеге айтымны бир тукъум членлери дейдиле. Айтымны бир тукъум членлерини араларында *эм, да, бла* деген байлаулары салыргъа болукъду.

Исса да, Хызыр да, Алий да, Хасан да туугъан кърнашладыла. Алма, кертме, шабал, балий эрик да кегеглеге саналадыла.

Бир тукъум сансыз членле бир-бирине бойсунмайдыла, ала бары да бир сёзге бойсунадыла.

Бир тукъум членле хар къру да тилни бирча кесеклеринден боладыла. Этим бла ат, ат бла сыфат бир тукъум членле болмайдыла. Бир тукъум членле ат ат бла, сыфат сыфат бла, этим этим бла болукъду.

Бир тукъум членлени айгъакълаучу сёзлери да боладыла. Кюшда **бузоулу** ийнекле бла **тайлы** байталла башха турадыла.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан бир тукъум членлени энчи айгъакълаучу сёзлери бир-бирине бир тукъум болмайдыла, не ючюн десенъ, ала бойсунгъан сёзле бир-бирлерине бир тукъум болгъанлыкъгъа бир-бирлерине бойсунмагъан, башха-башха айтылгъан сёзледиле.

Айгъакълаучу сёзлери болгъан бир тукъум членлени кеслерине бойсунгъан бир тукъумлары болургъа болады.

Кавказда **суулу, агъачлы, ташлы, тар ёзенле, бузлу, кърлы, бугъойлу миик таула** бардыла.

Бу айтымда айырылыб джазылгъан сёзле бир тукъум членледиле. Аланы хар бирини аллында келгенле да бир-бирине бир тукъум болуб келедиле.

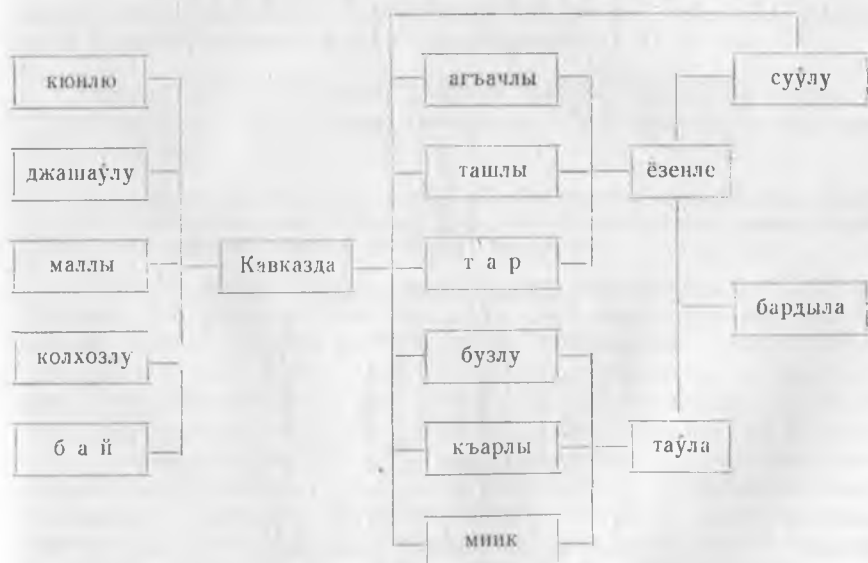
Ёзенле дегенни айгъакълагъан бир тукъумла **суулу, агъачлы, ташлы, тар таула** дегенни айгъакъламайдыла, аны айгъакълагъан бир тукъумлагъа **бузлу, къарлы, бугъойлу, миик** дегенле бир тукъум болмайдыла.

Былай айтымла схемада былай кёрюннюкдюле.

Ёзенле деген бла **таула** деген эки сёз бир тукъум башчыладыла. Ёзенле дегенни айгъакълагъан бир тукъум членле **суулу, агъачлы, тар** дегенледиле, **таула** дегенни айгъакълагъан бир тукъум членле **уа бузлу, къарлы, миик** дегенледиле. Айтым былайлай къалса, **Кавказда** деген бир тукъум болмагъан сансыз членни кесини бир тукъум айгъакълаучусу джокъду. Алай, ол айтымны андан да ары тюрлендирсек, ол айтымны баш члени болмагъанлыгъына, кесин айгъакълагъан аны кесине бойсуннъан бир тукъумлары болургъа боллукъду. Ол тукъум бир тукъум сансыз членни айгъакълагъан бир тукъум членле боллукъдула.

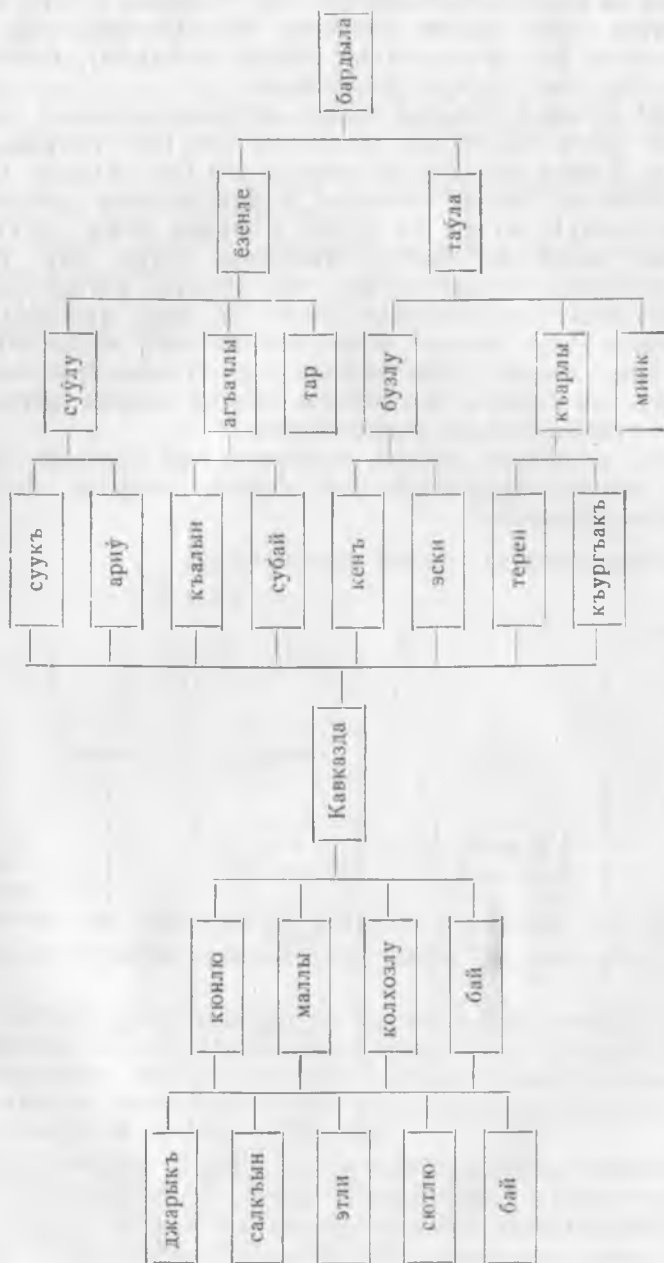
Кюню, джашаулу, маллы, колхозлу, бай Кавказда суулу, агъачлы, ташлы, тар ёзенле бла бузлу, къарлы, бугъойлу миик таула бардыла.

Бу айтым схемада былай кёрюннюкдю.

Бу схемада ахырындагы сёз хапарчыды, аны аллындагы экис бир тукъум башчыладыла, аланы алларындагы тёртюшер сёз башчыланы энчи айгъакълагъан бир тукъум сансыз членле, аланы аллындагы сёз айтымда сансыз член, аны ал-

лындагыланы айгъакълагъан бир тукъум сансыз членле боладыла. Башчылары айгъакълагъан бир тукъумлары кеслерин айгъакълагъан бир тукъумла этерге да боллукъду.

Айгъакълаўчу сёз тюз сыфатдан болса, анъа бойсуннъан, аны айгъакълагъан сёз табылмайды. Бу схемада **миик** деген бла **тар** дегеннъе, сора **бай** дегеннъе айгъакълаўчу бир тукъум сёз табылмайды. Аланы ючюсюне да **бек** дегенни салыргъа боллукъ эди, алай болгъанлыкъгъа, анъа **бек** дегеннъе бир тукъум салынмайды.

Айгъакълаўчу сёз атдан къуралгъан сыфат болса, анъа бир тукъум айгъакълаўчу сёз табаргъа боллукъду, аллай сёз анъа кёбюсюне тюз сыфат боллукъду.

Бу ишни 3-чю столбикде „миик“ деген бла „тар“ дегенде, тёртюнчю столбикни барында да, 6-чы столбикни „бай“ дегенинде бла 7-чи столбикни „сютлю“, „этли“ дегенлеринде эслерге боллукъду. Ол сёзлеге „бек“, „асыры“ дегенча бир эки сёз болмаса, айгъакълаўчу сёз табыллыкъ тюлдю.

121 иш. Бу айтымланы окъугъуз, анда бир тукъум членлени табыб, тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Ол бир тукъум членле айтымда баш членле бла сансыз членле болуб келгенлерин сынагъыз. Ючюнчю айтымны схемаларын салыгъыз.

Хайыркъызыны юйю кюбюрледен, кюбюрчекледен, ящикледен толу эди. Къабыргъалада машокчукъла, хурджунчукъла бла тагъылыб тургъан чёблеу, турма, харбыз, къаб, хаун, быхы, чюгюндюр урлукъла кёб эдиле. Къарт, джаш къызла, ариу, эрши къатынла, мыйыкъсыз, чебгенли, къамалы, къамасыз джашла тойгъа джыйылгъан эдиле.

Хайыркъыз кюбюрлени, кюбюрчеклени, ящиклени ачхандан, джабхандан, хурджунланы башларын тешгенден, къысхандан бошамай эди.

122 иш. Бу текстни окъугъуз да, хар бир тукъум членни юсюне соруун сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, ала айгъакълагъан, аланы кеслерине бойсундургъан сёзиени тюблерин тартыгъыз.

ВЛКСМ бютеу совет джаш тёлюню патриотизмде СССР-ни, кесини Ата джуртун бек суйюуде, аны ючюн джанын-къанын аямай берир акъылда ёсдюреди. Социализм Джуртубузну джанын-къанын аямай къорумакълыкъ, аны кючюн кёлтюрмеклик, аны байлыгы эм аты айтылыуун ёсдюремеклик ВЛКСМ-ни членни уллу борчуду. ВЛКСМ джаш тёлюню джигитликге, къоркъуусузлукъгъа, дисциплинагъа, къызбайлыкъны кёрюб болмамакълыкъгъа, Ата джуртуну джауларын чырт суймезге юретеди. ВЛКСМ джаш тёлюню дезертирликни, предательствону, кесини социализм джуртун алдамакълыкъны, терсликни тамам ачы аманлыкъгъа тергерге юретеди.

123 иш. Бу текстни окъугъуз, аны айтым арында бир тукъумлу членлени табыгъыз, аланы тилни къайсы кесеклеринден болгъанларын анъла-тыгъыз.

Элни тышында бизни ызыбыздан бир узун, арыкъ, сакъал-лы, джамчылы, къамалы адам джетген эди. Харун джарыкъ, накъырдачы, акъыллы, хатерли адам эди. Ол акъырын, узун атлаб джорюу эди.

Кёзююзге чал баш, узун къулакъ, къынъыр бурун, къызыл эрин, къара кёз, кенъ къаш, джарыкъ кёз адамны кёр-гюзююз. Азрет кючлю, ачыкъ, таушлу кюлюучю эди. Азрет алакат кийиниучюдо, ол газет, журнал алады, алай болгъан-лыкъгъа окъумайды.

124 шш. Бу айтымланы окъугъуз да, аланы бир тукъум членли айтым-ла эте, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Агъачда терекле ёседиле. Вузладан бизни джаш тёлубюз тюрлю-тюрлю специалистле болуб чыгъадыла. Колхозлагъа специалистле боладыла.

§ 43. Бир тукъум членли айтымлада байлаулары джорюулары.

Айтымны бир тукъум членлери байлаусуз, байлаулу айтылыргъа джазылыргъа да боладыла.

Исса бла Мусса Москвагъа кетгендиле. Алий тюкенден китаб да, ручка да, тетрадь да, перо да алды. Къанитат клубда джыр джырлады эм къобуз сокъду.

Бир тукъум членлени биргелерине айтылгъан байлаулары магъаналары тюрлю-тюрлю боладыла.

Къураучу байлаула бир тукъум членлени бир-бирлерине байлайдыла.

1. Бла деген къураучу байлау атладан болгъан къуру эки бир тукъум башчы бла эки бир тукъум толтуруучуну бир-бирлерине байлайды.

Осман бла Айшат эгеч бла къарнашдыла. Мен Москвада Хызыр бла Харунну кёрдюм. Лейля бла Катяны Пушкин бла Лермонтовдан суйген писателлери джокъду.

Бу айтымланы биринчисинде *бла* деген байлау эки бир тукъум башчы бла эки бир тукъум хапарчыны бир-бирлерине байлаб келгенди; экинчисинде *бла* деген байлау къуру эки бир тукъум сансыз членлени байлагъанды; ючюнчюсюнде да *бла* деген байлау эки бир тукъум сансыз членле бла эки бир тукъум башчыны бир-бирлерине байлагъанды.

а) *Бла* деген байлау хар къуру да атдан болгъан эки бир тукъум башчы эм сансыз членлени байлайды. Ол байлау айтылгъан джерде олсуз запятой салынады, ол келсе уа запятой къорайды. Осман, Исса бизге келдиле. Осман бла Исса бизге келдиле.

Ол байлау эки бир тукъум сансыз член бла эки бир тукъум атдан болгъан хапарчыны бир-бирлерине байласа, аны аллындагъы бир тукъум членнге ахыр къошулмагъанлай айтылады.

Мен тюкенден учебниклени, картаны алыб келдим. Мен Москвада Харуннга, Хызыргъа тюбедим. Мен тюкенден учебник бла картаны алыб келдим. Мен Москвада Харун бла Хызыргъа тюбедим. Осман бла Айшат эгечдиле, къарнашдыла. Осман бла Айшат эгеч бла къарнашдыла.

б) Къураучу *эм* деген байлау эки, таб андан да кѣб бир тукъум этимден. сыфатдан этилген хапарчы бла бир талай бир тукъум сансыз членни, сыфатланы бир-бирлерине байлайды.

Айшат джырлады эм тебседи. Айшат къобуз сокъду, эм джырлады, эм тебседи, эмда харс урду. Талала акъ, кызыл, сары эм акъ, эм кызыл, эмда кѣксюдюм гокга хансчыкъла битедиле.

Бу айтымланы биринчилеринде *эм* деген байлау эки бир тукъум хапарчыланы араларында аланы бир-бирлерине байлаб келеди; экинчилеринде, тѣрт бир тукъум хапарчыланы хар бирини аллында болуб, аланы бир-бирлерине байлаб келеди.

Былай келсе, эм ахырында *эм* деген байлау ну ызындан *да* байлау келеди, ол да байлау ну байлауу болуб, *эм* дегенлени бир-бирлерине байлаб келеди. *Эм* деген байлау бир кере айтылыб къалса, биргесине да байлау ну айтыу-джазыу тюз тюлдю. Ючюнчю бла тѣртюнчю айтымлада *эм* деген байлау бир тукъум сыфатланы бир-бирлерине байлаб келеди.

в) Къураучу *да* деген байлау бир тукъум членлени экиден кѣблерини къайсысын да байлайды, алай болгъанлыкъгъа, ол бир-бирде байлагъан сѣзлерини араларында, бир-бирде уа байлагъан сѣзлерини ахырларындан келеди.

Махмут да, Хасан да, Катя да джилекге бардыла. Ала анда джилек да, наныкъ да, дугъум да, эрик да джыйдыла. Аслан окъуду да инженер болду. Асхат джырлады да тебседи.

Бу айтымлагъа бир тукъум членлени барында да *да* деген байлау келеди. Ол ал эки айтымда бир тукъум членлени хар биринден сора келеди, арт экисинде уа бир тукъум членлени араларында келеди.

Да деген байлау бир тукъум членлени хар бирини ызындан келсе, аланы орунлары айтымда бош болгъанларын билдиреди. Ол бир тукъум членлени орунларын бир-бирлери бла алмашдыргъанлыкъгъа хата джокъду. Алай болмай, *да* деген байлау бир тукъум членлени экисини арасында келиб къалса,

аланы орунларын алмашдырыргъа болмайды, не ючюн десенъ, ала бир-бири ызындан болгъан ишлени кѣргюзедиле.

Махмут да, Айшат да, Хасан да джилекге бардыла.

Бу айтымда *да* байлау хар бир тукъум членлени ызындан келеди, аланы биз орунларын алмашдыргъанлыгыбызгъа хата болмайды.

Айшат да, Хасан да, Махмут да джилекге бардыла.

Сабий джыгъылды да джылады.

Бу айтымда *да* деген байлау эки бир тукъум членни арасында келеди, аланы орунларын алмашдырыргъа болмайды, не ючюн десенъ, магъаналары тюрлениб кетеди. Сабий джылады да джыгъылды.

Да деген байлау бир тукъум сыфатланы бир-бирлерине байлаб тебресе, аланы биргелерине айтылмай, ала айгъакълагъан атдан сора айтылады. Талада тору, къара, акъ, къолан атла да, къызыл, къонъур, къолан, кѣк, сары ийнекле да отлай эдиле.

Унутмазгъа. **Бла** деген сѣз байлау болуб келгенинден сора да атны ахырындан келиб къуллукъчу сѣз да болады. Мусса бла Идрис отличникледиле. Мусса Идрис бла отуннъа барды.

Бу эки айтымны биринчисинде *бла* эки башчыны байлаб келеди, экинчисинде *ѳа* Мусса отуннъа кимни биргесине баргъанын кѣргюзеди; *бла* сѣз байлау болуб, эки башчыны арасында айтылса, хапарчы кѣблукъ санда айтылады, не ючюн десенъ, башчыла эки боладыла, алай болмай, башчыны ызындан келген атдан сора айтылса, хапарчы джангъызыкъ санда болады, не ючюн десенъ, башчы джангъыз бир болады.

125 иш. Къуллукъчу сѣзлени **бла** дегенини байлау эм байлаулыкъ магъанадан башха магъанада джюрютгенине бир талай айтым къураб джазыгъыз.

Да деген сѣзчюк байлау болуб келгенинден сора да орунлаучу болушну ахыры болуб келеди. Аланы бир-бирлеринден соруулану кючю бла айырыргъа боллукъду. Кимде? неде? дегенча аллай соруулагъа джуаб къураб келсе, кесине да ударение тюшсе, ол орунлаучу болушну ахыры боллукъду, алай болмай, ол соруулагъа джуаб болмаса, ударение да тюшмесе, ол байлау боллукъду. Кимле? Мусса да, Хасан да окъуйдула. Талкъыда—неде? Талкъы да, балта да бауадыла.

Да байлау болуб келсе, башха, ахыр болуб келсе, бирге джазылады.

126 иш. Къураучу байлаулары хар бирине бирер айтым къураб джазыгъыз. Байлаулары хар бирини джюрюген джорукъларын сынаб хапарларын айтыб ангъылатыгъыз.

2. Айырыучу *не* деген байлау бу магъаналада джюриюйдю.

а) *Не* деген байлау бир тукъум членлени аллында келиб, аланы сайлатады.

Не Иссаны, не Идрисни, не Харунну, не Айшатны, не да Алийни бери чакъыр.

Бу айтымда *не* бир тукъум сансыз членлени бирин сайлауыб келеди.

б) *Не* деген байлау огъайлау магъанада келеди. Ол айтылгъан бир тукъум членле кѣргюзген затланы къайсысы болса да хатасы джокъ эди, алай, аланы бири да болмады демекликни туттурады.

Айшат не кюлмеди, не ышармады, не сѣлешмеди, не джуаб этмеди

Не деген байлау хар бир тукъум членни аллында айтылады, сора ол кѣбюсюне эм артда айтылса, биргесине не да байлау, не да *уа* байлау, аны ахырда айтылгъанын кѣргюзюб, байлауу байлауу болуб келеди. Не терезени ач, не эшикни ач. Талада мен не ат, не туар, не къой, не эчки кѣрмедим.

127 иш. Айырыучу *не* деген байлауу джюриген джорукъларыны барына да юлгюге бирер айтым къураб джазыгъыз.

3. Кѣзюулеу *дагъыда* деген байлау атны кѣзюу-кѣзюу болуб баргъанын не да болгъанын кѣргюзеди.

Кюн тийди, ташайды, дагъыда тийди, дагъыда ташайды, дагъыда тийди, дагъыда ташайды.

в) *Дагъыда* деген байлау андан сора „энтда“ деген магъаналаны да чыгъарады.

Мен сизге дагъыда келирме. Дагъыда сен Муссагъа менден салам айт. Дагъыда мен Алийге тубедим. Мен сени дагъыда кѣрген эдим.

128 иш. Байлаудан *дагъыда* деген тюрлюлерини джюриген джорукъларына юлгюге бир талай айтым къураб джазыгъыз.

4. Кѣзюулеген **бир-бир** деген байлау бир затны этген ишлерини бир-бири ызындан болуб баргъанларын, барлыкъларын кѣргюзеди.

Кюн бир тиер эди, бир ташайыр эди. Мусса юйде бир джата, бир къоба, бир джаза, бир окъуй тура эди. Быйыл мен бир Москвагъа, бир Пятигорскеге, бир Нарсангъа, бир Черкесскеге, бир Нальчикге бара ох дедим. Манъа бир письмо, бир телеграмма, бир журнал, бир газет келе туруучуду. Бир элден, бир шахардан къайыта, мен Османнъа бир талай кере тубедим.

Бу айтымлада **бир** деген байлау бир тукъум башчыла, бир тукъум хапарчылары, бир тукъум сансыз членлени бир-бирлерине кезюулетиб байлашдырыб келеди.

129 иш. Кезюулеген байлаулары хар бирине бирер айтым кыраб джазыгъыз.

Унутмазгъа. **Бир** деген сёз байлау магъанада болмай да айтылады.

Бизге бир адам келди. Бу айтымда **бир** деген адамны белгиле адам болмагъанын кёргозеди.

130 иш. Бу айтымлары окъугъуз, алада бир тукъум членлени табыгъыз, аланы бир-бирлерине байлаулары тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Уллу кыялагъа тиедиле да, толкъунла чачыладыла эм шуулдайдыла. Кытынчыкъ, аман кюнлей, къаш-баш тюели неда кыурч ийнелерин джылтырата, аламаг патчахха таш салады. (*Пушкин*).

Къазакъ не ачыкъ талада, не агъачда, не кыоркыуулу кезюуде солургъа унамайды (*Пушкин*).

Ой, аламаг джай, сеирлик джай. Сюйер эдим мен сени, нссинъ да, букъунъ да, ургъуйларынь да, чибинлеринъ да болмаса (*Пушкин*). Бир арбада, бир ат юсюнде, бир джаяу, бир бричкада айлангъандан Хайыркызыз къачан тохдарыкъды? Кёкдё джанъыз бир булут кёрюнеди. Аны да тохдаб тургъаны бла кетиб баргъанын биллигинъ джокъду (*Тургенев*). Шапа уялгъандан атны арлакъгъа элтди да юсюне минди да арбаны ызындан сюрдю. Аны кыой, таб таукъла да бугъуна эдиле буруу тюбюне: бир кыара кёкюрекли, кызыл кыуй-рукълу джигит кычырыучу буруугъа минди да кычырыргъа башлады, алай болгъанлыкъгъа, ол да тезалмады да буруу тюбюне атылды.

131 иш. Бу айтымлары окъугъуз да, точкалары орунларына магъаналарына кёре джарашырыкъ байлаулары сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Москвада зоопаркны кёлюнде Гренландиядан келген дже-ти тюлен джашайды. Ол кёл алай терен тюлюю... кереклисича кенъди. Тюленле сууда ох дейдиле. Ала сууну тюлюю бла... башы бла... сырлары бла... къабыргъалары бла... джюзедиле. Ала кёлню тегерегине айланадыла... сёдегейине, узунуна, кенъине ётедиле. Джюзгенден арыб, тюленле бир-бирде юч-тёрт минутха сууну тюлююнде джукълаб... къаладыла.

Кыыш тюлен суудан бек аз чыгъады: сууда джылыды, тышында... суукъду. Джаз ала кюнде джагаргъа бек сюедиле... бузгъа сойланыб... кёлню джагъасына чыгъыб... кёб джагадыла. Тенъизледе тюленле чабакъ ашайдыла, башы

тенъиз джануарланы ашайдыла, сора бузгъа чыгъыб солуйдула ... биягъы тенъизге ташайдыла да кетедиле.

Тюлен бек сакъ джукълайды: ол джукълаб тургъанлай, тегерегинде болгъан затланы эшите турады ... айюге, мараучугъа аны къатына бармакълыкъ бек къыйынды ...

132 иш. Бу айтымланы окъугъуз, точкаланы орунларына магъаналарына кере, керекли сёзлени сала, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Къураучу байлаула болгъан айтымла.

Бизни тегерек бахчада алма ... терекле. Бизни аллыбызда учсуз, къыйырсыз будай ... сабанла кёрюне эдиле. Къалайгъа къарасанъ да, тегерегинъ нарат терекден толу эди. Кёкде ... ай ... кёрюнмей эдиле.

133 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, точкаланы орунларына керекли байлауланы сала, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Граждан урушда эркишиле ... тышырыула ... болгъандыла. Экскурсиягъа комсомолчула ... пионерле барлыкъдыла. Биз окъууда ... дисциплинада ... отличникле болургъа керекбиз. Кюз артында къарылгъачла ... булбулла югга кетедиле. Мен техника изобретениелеге ... илмуда болгъан затлагъа бек ёчме.

Бу агъачда джанурлу кюз ... къургъакъ джай ... мылды. Бу аппарат бла кюн ариу кюнледе ... кюн аман кюнледе ... сурат алыргъа болады. Мен художественная литератураны ... илму литератураны ... окъургъа бирча сюеме.

§ 44. Бир тукъум членлени айтымлада тыйгъыч белгилери.

1. Айтымны бир тукъум членлери, байлаула бирер къат болмасала, бир-бирлеринден запятой бла айырыладыла.

Орамны трамвайла, авгомобилле, автобуса, троллейбуса оза эдиле.

2. Бир тукъум членлени алларында байлаула болсала, аланы ызларындан запятойла салынадыла.

Сабийни акъылы не улуну, не гитчени, не бош затны, не алапат затны да эслемей къоймайды. Айшат не кюлмей эди, не селешмей эди, не да соруугъа джуаб этмей эди. Мусса тойда харс урду, эм джырлады, эм тебседи.

3. Бла айтылгъан джерле запятой салынмайды.

Хызыр бла Осман къошха кетдиле. Хызыр бла Осман Къаншау бла Аскерни къошха элтдиле.

4. *Да бир кере айтылыб бир тукъум членлени артда айтылгъанларындан сора келсе, аны аллындагы бир тукъумну аллында **запятой салынмайды.***

Мен базардан будай, ун, аякъ киим юс киим да келтирдим. Тойгъа Алийни, Хасанны, Харунну Къаншауну да чакъырдыла.

*Да байлау бир тукъум членлени араларында келсе, ол болгъан джерде **запятой салынмайды.***

Къанитат бу арт джылланы ичинде улуу болду да кетди. Кюн тийди, бу къарны эритди да джылы этди.

*Эм деген байлау бир кере айтылса, ол болгъан джерде **запятой салынмайды.***

Терек ауду эм уалды. Айю кычырыкъ этди эм уучугъа чабды. Мен анъа тубедим эм аны бла киногъа бардым.

Тизиллик бир тукъум членлени алларында аланы магъаналары бары да кирген сёз болса, тизиуню аллына да ***эки точка*** салынады, бир тукъумланы араларында ***запятойла*** салынадыла.

Агъачда тюрлю-тюрлю терекле битедиле: нарат, нызы, къайын, джерк, тал, къарагъач, кюрюч, эмен. Колхозну ашы кёбдю: бышлагъы, джауу, тузлугъу, айраны, сютю. СССР-ге онбеш союз республика киреди, ала ма быладыла: РСФСР, УССР, БССР, Аз. ССР, Уз. ССР, Лит. ССР, Туркм. ССР, Тадж. ССР, Къазах. ССР, Къыргъыз ССР, Груз. ССР, Лат. ССР, Эстон. ССР, Мол. ССР, Арм. ССР. Школда отличникле быладыла: Хасан, Хусюн, Харун, Хызыр, Хусей, Айшат, Келимат, Къанитат.

Тизилген бир тукъум членледен сора аланы магъаналарын тутхан ***была, алай*** деген сёзлени бири болса, бир тукъумладан сора тире салынады.

Эмен, бусакъ, къайын, джерк, тал—была бары да чапракълы терекледиле.

РСФСР, УССР, БССР, Аз. ССР, Узб. ССР, Турк. ССР, Къаз. ССР, Тадж. ССР, Груз. ССР, Арм. ССР, Къыргъ. ССР, Лит. ССР, Эст. ССР, Лат. ССР, Молд. ССР—была бары да СССР-ге киредиле.

134 иш. Бу айтымланы окъугъуз, бир тукъум членлени тублерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, тыйгъыч белгилени алай не ююн салынгъаиларын анылатыгъыз.

Уссурий крайда битим бек аламатды. Ол уллу тереклени, бир-бирлерине чалышыб битген кёкенлени, терен хансны унутуб болурму адам. Аны учу-кыйыры болмагъан тюзлеринде, тауларында, тюзлеринде, ёзенлеринде да аламат затла табыладыла. Мында бир кёк сопканы, бир битимли ёзенни, бир киши ичине кирмеген таланы кёрюрсе. Хауа анда мылыды. Джай анда джюрюген адамны не къаты джанъур джибитир, не къалын тубан джолундан аджашдырыр. Эртденлик ачыкълыкъда тюрлю-тюрлю гокга хансланы ийислери келир: ландышны, лилияланы, чыпчыкъланы ариу джырлагъанлары бла асланланы, къабланланы, айюлени кычырыкълары бир да эсинъден кетмез.

135 иш. Бу текстни окъугъуз, бир тукъум членлени тюблерин тартыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

Буруннуу египет храмла бла пирамидаланы къабыргъалары джазыуладан-иероглифледен толуду. Аланы бир-бирлери тюрлю-тюрлю санагъатчы адамланы кёргозедиле. Мында къолларында тростник перолары бла джазгъычла локъум неда чабакъ сатыучула трубкалары бла мияла кёбдюрюучюле щитлери садакълары кюбелери бла аскерчиле кёрюнедиле. Ол суратлада египетли ремесленникни мастерскою площадда сатыу-алыу эм фараонланы джолгъа чыкъгъанларын кёрюрге боллукъду. Алай болгъанлыкъгъа ол гюрлю-тюрлю суратчыкъладан сора дагъыда башха суратла да бардыла. Ала джыланланы чыпчыкъланы лотосну гокгасыны къамжакъланы суратлары эм тёртмюйюшле да кёрюнедиле. Ол джазыулану магъаналары алимлеге белгили болмай кёб тургъан эди. Аны кьой ол джазмаланы магъаналары египетчилени туудукъларына да белгили тюл эди, не ючюн десень, ала кеслерини буруннуу тиллерин унутуб кьойгъан эдиле. „Ол суратчыкъла кеслери бирер харифми болурла, огъесе бирер сёзю болурла“ деб аамла бек уллу сагъыш эте эдиле. Ол затны не араб не европа алимле киши билалмай эди.

1799 джылда Египетде бир сёз эки кере бир грекча бир египетча джазылгъан эди. Ол сёзню кючю бла французлу египтолог Шампольон ол иероглифлени окъуб тебреген эди.

136 иш. Бу текстни окъугъуз, анда бир тукъум членлени табыгъыз, салынгъан тыйгъыч белгилени анылатыгъыз.

1. Джай кёчгюнчюле джайлыкъллагъа болгъанлары бла бирге кёчедиле: юйдегилери бла, маллары бла, юрталары бла. 2. Пустыняда къуб-къуру саксаул бла чыгъанакълы кёкенле битедиле. 3. Пустыняны битими башха тюрлюдю: кючлюдю, чапракъсызды, кёлекгесизди, алашады. 4. Аллай битимден башха битим пустыняда къуруб къалады: кюйеди, къуруйду, учхунланады. 5. Египетде да, Иидияда да, Мессопотамияда да, Къытайда да—хар джерде адам эртдеден бери плотинала

ишлеб тургъанды. 6. Орта Азияны эки уллу сууу: Сыр-Дарья, Аму-Дарья—Арал тенъизге къюладыла. 7. Биз пустынягъа суу ийсек, анда болгъан зат башха халлы болады: битим тюрленеди, хауа тюрленеди, адамланы джашаулары тюрленеди. 8. Кавказда алапат таула кѣбдюле: бузула, къарлыла, къаялыла, къулакълыла, суулула, алашала, миикле, джатыкъла, тикле.

137 иш. Бу текстни окъугъуз, бир тукъум членлерини тюблерин тарта, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Бир тукъум членле антымла къайсы членле болгъанларын, тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын анылатыгъыз.

Мени атам байлада джалда ишлеб 35 джылны тургъанды. Ол аргда алай аурдукъну кѣлтиралмай саулулгъун тас этиб ачдан ёлгенди. Ол джаш заманында кѣрмеген къыйынлыкъ болмаз эди.

Совет власть мени кирик кѣблени джанъы джашаугъа къайтарды. Мен кесимде иги халилерими ёсдюреме суймеклик тюзлюк джигитлик зарланмаучулукъ бу затла бары да Ата джуртубуз ючюндю.

Мен насыблыма джашауну сюеме джарыкъма. Мен оруннга ашыкъмай джатама къуаныб уянама. Мен айгъа учарма Арктикагъа барырма алапат затла ачарма машина чыгъарырма мени къолумдан келген затланы этерге киши заран болмайды.

Биз кѣббюз. Биз инженерле писателле лѣтчикле журналистле слесарла монтерла машинистле правительствону членлери болуб ишлейбиз.

Чырта не мен, не менича минъле бла адамла кеслерини къалай тургъанлары бла ёсгенлерин унутмазла. Кесими негерлерим кесим ючю да ант этеме.

Кесинги джашларынга не суйсенъ аны этдир аланы къолларындан келмезлик зат джокъду хауада да джер тюбюнде да сууда да стратосферада да ала кѣргюзмезлик джигитлик джокъду.

138 иш. Бу текстни окъугъуз, анда бир тукъум членлени табыгъыз, алада керекли тыйгъыч белгилени сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

1937 джылны 12 февралында Ленини шахарыны урунганлары пионерле бла школьниклеге саугъагъа алапат зат—пионерлени дворецин бергендиле. Ол дворецини ишлерге Ленинградны минъ адамы инженери алыми педагогу учителя ишчиси художниги болушхандыла. Ма дворец хазыр болгъанды да джангы къонакъланы сакълайды. Уллу кючлю эшикле ачыладыла. Сабий тауш къычырыкъ джырлау дворецини коридорларын залларын кабинетлерин толтурады. Болгъан джылтырайды джанады паркет да алапат эшикле да кюзгюле да лампала да. Хар юйде болгъан алапат сеирлик оюмдукъ затны санаб къо-

дунъдан бир да келмез. Аллыгъызда уллу джангъы кёрюнюр. Руководитель включателле болгъан джерде кнопканы басады болгъан кымылдаб джарыб тауш этиб тебрейди. Ма сен портха тюшесе. Буруннуу кемеле эпохаланы барында болгъан кемеле флотну саулай историясы. Темир джоллу кабинетде военный кабинетде химический кабинетде кабинетлени барында да алапат сеирлик акъыллы затла кёбдюле. Андан арлактгъа барсанъ головолмкаланы ребусланы элберлени кабинетлери.

Бу алапат сеирлик дворецде алапат сеирлик затла кёбдюле анатомияны географияны историяны математиканы слесарлыкъ столярлыкъ ишлени кабинетле мастерскойла кинола фолабораторияла была бары да бек алапатды сеирликди акъыллыды.

Айтымгъа член болмагъан сёзле.

Айтымны баш членлери бла сансыз членлеринден сора да сёзле боладыла. Ол сёзле айлануула, кириш сёзле, междометнеле эм *огъай*, *хо* деген сёзле боладыла.

§ 45. Айлануу.

Адам башха адамны кесини сёзюне тынъылатыр ючюна аны атын айтады, неда аны атыны орнуна *алан*, *шохум* дегенча, аллай сёзлени айтады. Ол тукъум сёзлеге грамматикада айлануула дейдиле. Айлануу айтымгъа член болмайды.

Осман, сен нек келмейсе бизге? *Алан*, Хасанны кёрдюнюмю? *Шохум*, джур клубха собраниеге барайыкъ. *Къарнашым*, сен къайда джашайса? *Эгечим*, къобузну бир сокъсанъ'а. *Джашчыкъ*, Ахмат къайры кетгенди? *Бютеу* дуньяны пролетарлары, бирлешигиз!

139 иш. Айлануулары болгъан бир талай айтым къураб джазыгъыз.

Къарачай тилде айлануу атаучу болушда болады. Аны атаучу болушдагъы атдан башхалыгъы къуру урууда болады: атаучу болушдагъы атны уруу арт бёлюмюнде болады, айланууда уа ал бёлюмюнде болады.

Осман, сен къошха тебреймисе? Шохум, атынъ неди? Алан, бюгюн клубда собрание болдугъун эшитгенмисе?

Айлануу болса, айтымны башчысы кёбюсюне айтылмайды. Алай болгъанлыкъгъа, айлануу болгъан айтымны халпарчысы кёбюсюне экинчи бетде болады.

Джашла, джюрюгюз тоб ойнаргъа барайкъ. Къызла, тойгъа къачан тебрейсиз? Джолдашла, собраниени ачылгъангъа тергегиз!

Айланыу къысха эм узун болургъа боллукъду. *Къысха айланыу* деб бир сѣзден болуб къалгъан айланыугъа аталады, *узун айланыу* деб да бир талай сѣзден болгъан айланыугъа аталады.

Къысха айланыулу айтымла:

Алан, не эсе да джукъум келмейди. Хаджи-Умар, сангъа ненча джыл болгъанды? Алий, къайры тас болдунъ?

Узун айланыулу айтымла:

Бютеу дуньяны пролетарлары, бирлешигиз! Колхозланы джигит джашлары, маллагъа иги къарагъыз! Депутат джолдашла, халкъны разы этерча ишлегиз! Солдат тулпарла, бизни къралны чеклерин иги сакълагъыз. Орденли учителле, джетген джетишимлеригизде тохдаб къалмагъыз. Алтынчы классны учениклери, клубха тебреймисиз?

140 иш. Узун эм къысха айланыулары болгъан бир талай айтым къураб джазыгъыз.

§ 46. Айланыулу айтымлада тыйгъыч белгиле.

Айланыу айтымны аллында болса, айтымны къалгъан членлеринден запятой бла неда кѣлтюртюу белги бла айырылады. Запятой бла айланыу бош айгылыб къалса айырылады, кѣлтюртюу белги бла уа айланыуну къычырыб, сеирси-ниб айтсакъ, айырылады. Кѣлтюртюу белгиден сора, алай айырылгъан заманда айтым уллу харифден джазылыб тебрейди.

Шохларым, къалай игиди бизни шохлугъубуз. Джашла, къалай алааматды бизни джашауубуз. Хасан, бери кел, быллай бир сакълатма. Тенъим, Ата джуртубуз ючюн джаныбызны аямайкъ.

Айланыу айтымны ортасында болса, аны эки джанындан да запятойла салынадыла.

Артха къалма, *алан*, артха къалма. Къалай уллуду, *тенъле*, Совет Аскерни кючу. Мен Хасанны, *джаным*, бюгюн кѣргенме. Бизни Ата джуртубузну джауларын, *джигит тенълерим*, биз аямай уатыргъа керекбиз.

Айланыу айтымны ахырында болса, аны аллындан запятой салынады, андан сора уа соруучулугъуна, кѣлтюрюучюлюгюне, хапарлаучулугъуна кѣре соруу, кѣлтюртюу белги неда точка салынады.

Кёзюнде тереги болгъан чёбю болгъанъа сокъур, сокъур дейди, **тенъим**. Биреуню бёркюн алсанъ, бёркюнъе сакъ бол, **къарнашым**.

Айланыуу биргесине *ой, ай, эй* дегенлени бири болса, ол айланыудан запятой бла айырылмайды.

Ой хахай, бери келе кир! Ой мени Ата джуртум, мен къалай бек суйеме! Ай аман, оздурма кесинъи. Къалай игиди ол джуддузулу кече джашау!

141 иш. Бу назмуну окъугъуз да, андан айланыуланы тюблерин тарта, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Къылкъыарым, джандан суйген къурч къылычым,
Сени бла биргеди, шохум, мени антым.

Джандан татлы, харамлыкъсыз, халал тенъим,

Эм ышаннъылы, алдаулукъсуз нёгерим,

Хар кюн сайын сылаб, сыйпаб, джау сюртеме,

Къучакълайма, ийнакълайма, эркелетеме,

Сени суукъ темиринъи убба этеме.

Сен туугъанса Урал тауланы ётюр кёкюрегинде,

Уллу Уралны магнит темири,

Сени биширгенди таушлу Донбассны от джюрегинден

Къазылыб алыннъан къара таш кёмюрю. (М. О.)

142 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, айланыула айтымланы башчылары болурча эте, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Юлгюле: Алий, ол китабны бери келтир. Алий ол китабны бери келтирди.

Хасан, агны къалайда кютериксе? Осман, университетни къачан бошарыкъса? Айшат, школну бошадынъмы? Идрис, тирге шок атаргъа юренирге бардынъмы? Къаншау, собрание боллукъмуду?

143 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, башчыларын айланыулагъа бура, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Къапитат Идрисни тирде кёрдю. Шерифат институтну экинчи джыл бошарыкъды. Мёлек тойда бек ариу тебсейди. Хусей дерсин иги билдими? Керим къошдан къачан келгенди? Катя Москвагъа къачан кетерикди? Харун Москвагъа тебреймиди? Хызыр трудоденлерине къаллай бир хайыр алды?

§ 47. Кириш сёзле бла айтымла.

Сёлешген адам кесини сёзюне къалай къарагъанын кёрюзген, айтымны члени болмагъан сёзлеге *кириш сёзле* дейдиле.

Бюгюн кюпортагъа, *эида*, биз элге джетерик болурбуз. Тюнене ол адам, *кертиси да*, алапат доклад этди. *Джашла айт-*

ханња кёре, таулада уллу кяр джауғанды. *Насыбха*, бюгюн бек иги болду. *Ким билсин*, сени муратынъ керти болургъа да болур. *Не этеик*, кюн аман болду да дженьил келелмедик. Ол иш, *сёзсюз*, толургъа керекли. *Бир ишексиз*, Магомет кёшха чыгъыб кетгенди. *Мени акъылым бла*, сабанња чыгъар заман болғанды. *Мен умут этген бла*, быйыл мюрзеу иги битерикди. *Къысха сёз*, Айшат быйыл университетге кирирге керекди. *Сора*, Хасан юйге кетгенди. Хасан Хызырны кърнашыды, *есе да*, экиси да Муссаны джашларыдыла. *Алай бла*, Бийнегер къая ранња бегигенди. *Биринчиси*, биз колхозда иги ишлерге керекбиз. *Экинчиси*, къралыбызны къроруларгъа юренирге керекбиз, *ючюнчюсю*, бир-бирибизни сюерге керекбиз.

Бу айтымлада айырылыб джазылған сёзле кириш сёзле боладыла. Ала селешген адамны къуанчын, умутун, акъылын, билгенин, сокъураннъанын кёргюзедиле. Кириш сёзледен сора киришген айтымла да боладыла.

Мен ийнанама, ол элчи сабийлени кёре турған аланы бек сюер (*Некрасов*). Ермолайны кючлю силкиннъенинден (*ол кёлде ёлген бабушну алыргъа кюреше эди*) бизни къарыусуз къайыкъчыгъыбыз бир джанлы болду, суу ичине кирди ла, батды. Савва деген сюрюучюню (*ол бийлени къойларын кюте эди*) билмей турғанлай, къойчукъларын ёлтюрюб тебреген эдиле (*Крылов*). *Мен айтханча*, мени атам ол заманда элде джашай эди. Хызыр поездге кълғанлыкъгъа, *ол аны бек ариу биле эди*, тохдамай вокзалгъа чабды. Ол сағатда, *тюзюн айтсам*, мен бек илгеннъен эдим. Бир джолда (*ол иш болған заман ожай эди*) мен кёшха чыгъыб барғанлайыма, аллыма бир уллу айю чыкъған эди. Мен бюгюн элге (*ол тойчу къызлары болған хоншу элибизни биле болурса*) барыб тойда тебседим. Бизни ишибиз, *биз аны толтурмай амалыбыз джокъду*, бизден бек кёб затла излер. Бюгюн (*тамбла кюн бузулургъа болур*) дырын джыйылыб бошалыргъа керекди.

Бу айтымлада айырылыб джазылған айтымла кириш айтымладыла.

144 иш. Кириш сёзлери болған эки, кириш айтымлары болған да эки айтым къураб джазыгъыз.

§ 48. Кириш сёзлю эм айтымлы айтымлада тыйгъыч белгиле.

Кириш сёзле бла кириш айтымла айтымны кълған сёзлеринден запятойла бла айырыладыла.

Сен, адамла айтханња кёре, бюгюн Москвагъа кетесе сора. Сёзсюз, сен, джигит джаш кёреме. Ишексиз, бёрю агъачда

букъгъанды. Кертиси бла да бюгюн тойгъа бир барайыкъ. Насыбха, бюгюн кюн джолоуѳчуну джолуна джарарыкъ кюндю.

Узун кириш сѣз къаум кириш айтымланы эки жанларын-дан не скобкала, не да тиреле салыныб айырыладыла.

Бир джолда Хызыр (джай болур эди дейме) уѳгъа барама деб, агъачда аджашхан эди да, кючден-бутдан табхан эдик. Бизни суйген партиябыз (аны саулай дуньяны урунган халкъы суйеди) бизни бек алапат джашауѳгъа тюбетди. Къаллай алапат адамды—айтхан сѣзюн толтурады. Былтыр—унутурукъ тюлма—Мусса манъа бир алапат китабны окъугъан эди. Биз былтыр (биз ол заманда практикада эдик) элде бек кѣб затлагъа юреннѣен эдик.

145 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, кириш сѣзлерини тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Арбачы тѣрт джанына къараргъа къалды да, сора анъа айланыб умутун айтды. Кертиси бла да, мен кѣню кыйырында дуббурчукъгъа ушагъан бир булутчукъну кѣрдюм. Мен умут этгеннѣе кѣре, биз комендантдан джарашыб чыкъгъан эдик. Ол, кѣрюннѣенча, бизни къабханларыбызгъа тюшюб айланган къарт бѣрю болур. Алай бла да мени умутум бузулду. Дунья сѣзюне кѣре, темирчи Архип сау эди, аны къой ѳрген салгъанланы бири ол болгъаннъа ушай эди. (*Пушкин*).

146 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, кириш сѣзлени тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къартчыкъла экиси да эски адетлеге кѣре бир-бирлерине ашны теджей эдиле. Къонакъ бир ыйыкъ чакълы бир юден бир юге бара айлана эди. Ол алай бла заманын бек джарыкъ иеди. Къазакъла Оленинни эслеб къарамай эдиле, не ючюн десенъ, ол биринчиси тютюн иче эди экинчиси ол кече къазакъланы кеслерини башха ишлери бар эди.

Мени акъылым бла ол вопрос орунсуз сорулгъан вопрос эди да мен анъа джуаб этмеген эдим. Тюз айтсакъ Хасан кесини терслигин анълагъан эди.

Айхай Мусса кишини таныргъа унаса ѳа.

147 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, алада кириш айтымланы тюблерин тарта, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Сени мен билеме мен айтханнъа ийнанмайса. Бопре туѳгъан джуртунда парикмахер болгъан эди андан сора Пруссияда солдат болгъан эди. андан сора да учитель болур ючюн ол сѣзю ѳа магъанасын иги билмей эди Россиягъа келген эди. Ол кеси айтханча ташалы душман тюл эди эсе да орусча

айтсакъ арактычыкъ уртларгъа огъайлы тюл эди. Бизни ата-быз ат бла тонну кесини аркъасындан санъа берирге джибергенди къанджыгъасында кёрпе тон къысылыб эди. Афанасий Соколов аны чам аты Хлопуша эди келген эди. Айхай деди Хлопуша мен да гюнахлыма эм бу къол былайда ол кесини соекли къолун джумдурукъ эте эм тюклю билегин ачды эм бу къолу адам къан тёкгени ючюн терсди (*Пушкин*). Анъылаймыса юйню артына баргъанма да айхай арбазны артында сарайны къатында тохдагъанма (*Островский*). Айтханыбызча къарнашым Солтан къызы алдаб бери чыгъарыр аны къалай чыгъаргъаны ўа аны кесини ишиди нохда баўну сыйлылыгъы да ишни болумуна кёре болур (*Кацев*).

§ 49. Айырылгъан сёзле.

Айтымны членлерини бирин ачыкълаб, аны ызындан айтылыб келген сёзлеге *айырылгъан членле* дейдиле.

Айырылгъан членле айтымны башчысыны ызындан келедиле.

Биз, комсомолчула, Ленинни джазгъанларын билирге борчлубуз.

Хамид, студент, митингде ариу сёз айтды. Хасан, ол къарт адам, джашына бек къуанды. Айшат, ол къобузчу къыз, бюгюн бизге къобуз согъарыкъды.

Айырылгъан членле айтымны сансыз членлерини биргелерине да айтыладыла. Айырылыб джазылгъан сёзле айтылгъан членледиле.

Мен Иссагъа, студентге, письмо джаздым. Хасан, къойчу, багъылыб тургъан къойну кесди. Хызыр Османдан, Хасанланы Османдан, письмо алды. Алийде, Ибрагимланы Алийде, бир алаамат китаб барды. Ол, огъурсуз, боран кюсейди, боранда тынчлыкъ болгъанча (*Лермонтов*). Ёле тургъан ол кесини ротасын хорлагъаны бла хорламагъанын билирге излей эди. Алда баргъан командир, ол команда береди, ызындан баргъан джашла, ала ол айтханны этедиле, аны джашы, атасына шашмай ушагъан джаш, атланы джеге эди. Ол гугурук, бюгюн буруудан къычыргъан, бумуду?

§ 50. Айырылгъан сёзледе тыйгъыч белгиле.

Айырылгъан сёзле айтымны аллында болсала, ахырларындан, ортасында болсала, эки джанларындан да, артында болсала, алларындан запятойла бла айырыладыла.

Анда, тюзледе, сабан сюрюб тебрегендиле. Мында, таулада, алкъын суукъду.

Къарнашыма, Хасаннъа, письмо джазгъанма. Огъары джаныбыздан, тау ну башындан, къулакъ юзюлген эшитилди. Къайда эсе да, сол джаныбыздан, шокла атылдыла. Къарт, ол кѣб болмай ауруб къобхан къарт, орамда алаamat хапарла айта бара эди.

148 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, айырылгъан сѣзлеге керекли тийгъыч белгиленни сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Атасындан коммунистден Хасан иги халилеге юреннѣенди. Ол Ахмат Москвадан тюенене школну бошаб келди. Биз колхозчула бек алаamat джашайбыз. Сиз ишчиле бизге тракторла комбайнала сеялкала этесиз. Николай Островский ол кѣзлери сокъур болгъан санлары къымылдамагъан хаман да джатыб тургъан писатель „Как закалялась сталь“ деген китаб бла дуньяны сеирсиндирген эди. Арбачы кеси бир арыкъ адам арбагъа кесича бир арыкъ атны джегерге кюреше тура эди.

§ 51. Айтымлада *огъай, хо* деген сѣзле.

Огъайламагъанлыкъны кѣргюзтген, холамакълыкъны билдирген эки сѣз айтымда сау айтымны магъанасын чыгъарадыла.

Сен киногъа барамыса? Хо. Сени биргенѣ Айшат киногъа барамыды? Огъай.

Огъай, хо деген сѣзлени биргелерине кѣбюсюне аланы магъаналарын ачыкълагъан сѣзле болуучандыла.

Сен бюгюн киногъамы бараса?—Огъай, мен бюгюн театр гъа барлыкъма. Идрис сени бламы барады?—Огъай, Идрис бюгюн бош тюлдю. Тауда къармы джаугъанды?—Хо, уллу къар джаугъанды.—Малла тынчмыдыла?—Хо, хаталары джокъду.

Огъай, хо деген сѣзле айтымда *запной* бла айырыладыла.

Огъай мен ол ишни алай джарты къоймазма. Хо, къошха кетсенъ да хата джокъду. Огъай, бизни Ата джуртубузгъа къатыллыкъ кърал табылмаз. Да хо, ала аны дженъил унутмазла.

149 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, керекли тийгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Огъай сен бюгюн мында къал. Хо хатасы джокъду, турады. Огъай Асланмырза терслигине джетдими. Хо ѣтюрюкню къуйругъу бир тутум дейдиле. Огъай къолан ат акъ атны озду да. Хо аны озарыкъды деб кимни акъылында бар эди.

§ 52. Междометиели айтымла.

Междометиеле адамны сеирсиннъенин, къуаннъанын, арыгъанын, илгеннъенин кѣргюзедиле.

Ой, ол адам къалай иги адамды. Хой-хой-хой, ол ат не джюзюучюдо. Ох, арыдым, тейри. Ой, арыдым, тейри. Ой, джарлы, къайдан чыкъдынъ?

Междометие айтымны члени болмайды: ол айтымдан запятой бла айырылады, неда бек кючлю айтылгъан заманда кѣлтюртюу белги да салынады.

Оу, джанымы алыб къоя эдинъ да. Хой-хой-хой! Ол ат не чабыу этеди. Хой-хой-хой! Ол лыжачылары тюшюб келиулерине бир къара!

КЪОШ АЙТЫМ.

§ 53. Къош айтым.

Кеслерини энчи башчылары—хапарчылары болгъан неда болургъа боллукъ бир талай айтымны бир-бирлерине къошулгъанлары бла къуралгъан айтымгъа *къош айтым* дейдиле.

Эртденбладан беричин тохдамай джанъур джаууб ачылгъанды да, чегет баурда джалан къаялары кюн къыздырыб тютюнлетеди.

Мѣлехан къаты ишлей тургъанлай, джашчыкъны джылагъан таушу узакъда къозу макъыргъан тауш келгенча, къулагъына келди.

Тышындан келген адам мында таш кюбюрге тюшгенча болады, ѳзен уллу ѳзен болмагъанлай, тѣрт джаны уллу таулады.

Сюрюучю, уакъ, асыры алгъа чабхан малны тауш эте да ызына тья, чапракълы бир чунъургъа джетгенинде, кюн тауладан иги чыгъыб малны адамны да сыртын, аркъасын иги къыздыра эди.

Бу айтымла бары да къош айтымладыла. Аланы хар бири эки неда юч айтым бир-бирлерине къошулуб къуралгъандыла.

Биринчи айтым эки айтымдан къуралгъанды. Быланы бири *Эртденбладан бери тохдамай джанъур джаууб ачылгъанды да* дегенди, экинчиси *чегет баурда джалан къаялары кюн къыздырыб тютюнлетеди*. Бу эки айтым бир-бирлерине да деген байлау ну кючю бла къошулгъандыла.

Экинчи айтым юч бош айтымдан къуралгъанды. Аланы биринчиси *Мѣлехан къаты ишлей тургъанлай*, экинчиси *узакъда къозу макъыргъан тауш келгенча*, ючюнчюсю *джашчыкъны джылагъан таушу... къулагъына келди* дегенледиле.

Бу айтымны кѳурагъан бош айтымла бир-бирлерине ал эки айтымны хапарчыларына кѳошулгъан *-лай, -ча* деген суффикслени кючлери бла кѳуралгъандыла.

150 иш. Бу айтымланы окѳугъуз, ала ненчашар бош айтымдан кѳуралгъанларын сынагъыз.

Агъач ис бекден-бек келе эди, мылыракъ, джылы, тылпыу ура эди, тѳгерекден ургъуйла чабыб джаныбыздан эте эдиле. Кечени кѳарантылыгъы джукъадан-джукъа бола эди, танъны джарыкълыгъы ўа къландан-кълан бола эди.

Кюн бек алапат эди, алай'а иссилик бир да сынмай эди.

Атла да терек тюбю салкъланлада бир-бири боюнларын кълый эдиле, туарла чибинлеб барыб мыллыкларын суўгъа-суўгъа ата эдиле.

Каскала ханса джырларын аямай джырлай эдиле. Суў ташдан-ташха секире алагъа эжиў эте эди, терекле симсиреб ол ариў джыргъа тынълый эдиле.

Кюнортадан озуб иссилик таркълыйгъанында, туарла суўдан чыкълдыла, атла терек салкъланланы ташладыла, сюрюўчуле джуўунуб бошадыла, каска джыр да тохдады.

151 иш. Бу хапар юзюкню окѳугъуз да анда кѳош айтымланы айырыб тетраларыгъызгъа джазыгъыз.

— Джашасын хариб бу джашчыкъ, ансы бу бек уллу онълу адам болмаса, бурнуму джырдыррма. Кѳремисиз, сабий башы бла кълумубуздан да ол тири джорюйдю.

Чегет кѳулакългъа киргенден сора таушуму адам эшитеди деб да тартынмай, Ахмат Баталны сыртындан кългълыб кюлдю:

— Бурнуну джырдырсанъ, ыйлыкълмай мен сени бла тойгъа бармазма, сюйген кълзынъ да сангъа кълараса, сюйген огълый, кече тюшюмде кѳреме деб кѳоркълар, андан эсе саў бурун тешиклеринъ бла кълсанъ, бурун кѳрингъи тыяргъа да ол игиди, — дегенинде, Бийнѳгер да ангъа кѳошулуб кюлдю.

Кѳлю бла айтхан затына нѳгерлерини чам этиб кюлгенлери джюрегине аур тийиб, Батал бир кесекни сѳлешмей барыб, джел уруб булутну кѳулакълдан чыгъларгъланча, кѳлю кълалгъланы кетиб, тохдаб айтды:

— Аланла, ол джарлы Бадимат бусагълатда не эте тура болур, биз былай кълыйгълсын этиб айлангъланыбызны джюреги биле эсе, кълуана болур, — деб нѳгерлери да ангъа джуаб этгинчи атлаб тебрегенлей, алгъла узайыб баргълан Ибрагим ызны чабыб кълыйтыб ичин ургъландан солуўун алалмай кѳолун кълаяла таба тутуб айтды:

— Ма ол кълаядан эки кере от джарыкъл чыгълыб джукъланды, бир ишексиз Къланамат алайдады, — деб хапарын айтыр-айтмаз нѳгерле барысы да Ибрагим кѳргюзген кълая таба тебретдиле.
(X. A.)

Къарачай тилде къош айтымла эки тюрлю боладыла:

1. Тенъджарашхан къош айтымла.

1. Бойсуннъан къош айтымла.

Бир заманны ичинде, бир джерде бола тургъан бир талай ишни кѣргюзюр ючюн бир-бирлерине къошулгъан эки неда андан кѣб айтымгъа *тенъджарашхан къош айтым* дейдиле.

Джайгъы джанъур джауа келиб тохдагъанды, кюнню таякълары кызыдырыб хансны къурутадыла, гугук да кимни эсе да джашар джылларын санайды.

Тау башлада къарны кюнню ал таякълары кызартхандыла, сууну юсюн тубанчыкъ басыбды, таушу шуу-шуу эте тереңненни кючлебди.

Сууну онъ джанында элчикни юйлерини оджакълары тютюнлейдиле, сол джанында джолчукъ бла анда-мында къалгъан адамла юйлерине ашыгъыб келедиле.

Бу айтымла бары да тенъджарашхан къош айтымладыла. Аланы ал экиси ючюшер айтымдан, ючюнчюсю да эки айтымдан къуралгъандыла. Ал эки айтым бир заманны ичинде бола тургъан ишлени кѣргюзедиле, ючюнчюсю да бир-бирине джукъ ишлени кѣргюзеди.

Магъаналарына кѣре бир-бирлерин туудуруб, бири бирине себебли болгъан ишлени билдириб, бири бирине бойсунуб келген бир талай айтымдан къуралгъан къош айтымгъа *бойсуннъан къош айтым* дейдиле.

Сен кѣргенни биз да кѣргенбиз. Къар джауа, отунчула элге джыйылгъан эдиле. Джанъур джауады ансы, Осман къошха кетерик эди. Кѣк кюкюрегени сайын, Айшатны джаны чыгъаргъа джете эди. Къар джауагъаны тохдагъанлай, джолоучула джолгъа чыкъдыла.

152 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Алгъын тенъджарашхан, сора бойсуннъан къош айтымланы айырыб башха-башха тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Халкъ джынылыб бир ауздан солуса, ол солууу къарыулу джел болады.

Халкъ джыйылыб аягъын бирден къакъса, джер гюрюлдеб, тебренирча болады. (*Къ. Х.*)

Джюзген окъ тийсе келиб, джерге аудурса мени,

Баурум бла сюркелиб, къорууларма чеклени. (*Х. О.*)

Кюн кысылыб батаргъа тауланы басды салктын.

Уллу къуанч хапаргъа джыйылгъанды кыыз-къатын. (*Х. О.*)

Джараларынъ бителдиле, къуатынъ келди, бу тынчлыкъны, бу насыбны партия берди. (*Б. Х.*)

Ай тийгенди къач кечени джарытыб, джюрегими бир тюр-

люле джарсытыб: окъла джюзедиле къулакъланы санъсытыб, тёрт джанымда уахды—ёлюм чачыб.

Танъ атды, аяз ура тауладан, булутсузду кюн да бююн.

Кюз джетди, иш къатыды колхозда, бош иймейди ким да кюнюн. (Х. О.)

Ит аманъа игиге да чабады, иш адамны адамлыгъын табады (Б. Х.)

Эки кишдик шорбатла джагъалаша келиб, бир-бирлерине къайырылыб джылагъан маталлы узун къычырыкъ этедиле. Кёкге ала кииз джайылгъанча джулдузла къотарылыб чыкъгъандыла, бир-бирде джулдуз ызындан узун акъ тамгъа къоюб кёкню джарыта ташаяды. Орамлада адам аягъы тыныб, таймай суу ну шуулдагъаны, узакъ тийреде тына билмеген итни юргени болмаса, эл шыкъыргсыз болгъанды. (А. Х.)

153 иш. Бу айтымланы окъугъуз, алгъын тенъджарашхан къош айтымланы, сора бойсунгъан къош айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Атла эртде хазыр эдиле, алай болгъанлыкъгъа мен сакълаул къарт бла аны къызчыгъын къоюб кеталмай эдим. Бар талай джыл озгъандан сора, мен ол джерге келдим. Мен къарт сакълаулну къызын эсиме тюшюрдюм, аны джангъыдан кёрлюгом келди. Къарт манъа ачы хапар айтды, ол хапар мени джюрегиме бек къыйнады.

Ол офицер хар минут сайын суу тилеб Дуня да кеси этген лимондан кружканы толтуруб келтириб тургъан эди. Дуния офицерни къатына олтурду, мен'а арбаны артына къоцудум, мени алайдан тюртдюле, арбачы атлагъа сыбыртхыны джетдирди, арба кёзден ташайыб кетди. Танышлары къартны тарыгъыргъа юретген эдиле, алай болгъанлыкъгъа къарт къолун силкген эди да къойгъан эди. (Пушкин).

154 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз. Бош айтымла бла къош айтымланы айырыб джазыгъыз.

Почтаны аллында ат арба къарала эди. Атла тынч, къымсыз сюелиб эдиле. Атланы бири не эсе да, аякъларын кёзюу солута, башын тынъысыз силке эди. Джюкю арба къара тамгъача кёрюне эди, аны къатында эки къаралдым да джюрюй эди: студент чемоданы бла сора арбачы. Почталъон арбаны джюгюн къолю бла тийиб кёрдю да аны юсюне улуу бычагъын атды да кеси да арбаны артына къонду Арбачы вожжаланы бир къолуна алды да атлагъа къамчини джетдирди. Арба джызылдады да тебреди. Къонзураучукъла зынъырдадыла. Арбачы атлагъа къамчини дагъыдз джетдирди. Шахарчыкъ къымсыз джукълай эди. Кенъ орамны эки джанымда юйчюкле бла терекле къарала эдиле, бир деб бир джарыкъ этген кёрюней эди.

ТЕНЪДЖАРАШХАН КЪОШ АЙТЫМЛА.

§ 54. Байлаулу тенъджарашхан къош айтымла.

Бош айтымладан тенъджарашхан къош айтымла байлау ну кючю бла да, байлау суз да кюраладыла.

Бош айтымладан тенъджарашхан къош айтымла кюрагъан байлаула быладыла: *да, не, неда, алайсыз, бир-бир, алай, алай'а, уа.*

Байлаулада *да, бир-бир* байлаула.

Бир тенъджарашхан къош айтымдагъы бош айтымла бир-биринден чыкъмай, бир заманны ичинде бола тургъан затланы—ишлени билдиредиле.

Чакъгъан бали тереклени бутакълары тереземден къарайдыла, джел да бир-бирде аланы акъ чапракъчыкъларындан столуму толтурады. Джарыкъ агъач кеси къаралды, нызы да кырау ичинден кегереди, суучукъ да буз тюбюнден джылтырайды. Джанъур джауа эди, джел ачы улуй эди, узакъ часовой да кычыра эди. Джел терекчиклени башларын сылайды, суу чайкъалгъан таушла эшитиледиле.

Бу тукъум айтымлада байлау экинчи айтымны башчысындан сора келеди, кеси да башха джазылады.

Берю улуду, ит да анъа джуаб этди. Осман отун джарды, Исса да суу алды. Айшат къобуз согъа эди, къалгъан кызылада да харс уруб кезюу-кезюу тебсей эдиле. Бир джел ура эди, бир суу шуулдай эди, бир чыпчыкъ джырлай эди, бир болгъан бары кымсыз болуб тохдай эди.

Байлаулада *да* байлау тенъджарашхан айтымны бош айтымларыны хар бирини башчыларындан сора айтылыб да келеди.

Мен да джырладым, Осман да джырлады. Джел да урду, кюн да тийди, джанъур да джауду, биз да тохдамай барыб къошха тынч эсен джетдик. **Звонок** да болду, учитель да классха кирди, танъ да атды, биз да Москвагъа джетдик.

Байлаулада *не, неда, не да, алайсыз* байлаула.

Не, неда, не да, алайсыз деген байлаула бир магъананы тутадыла. Кеслери да не тенъджарашхан къош айтымны бош айтымларыны араларында, неда аланы хар бирини аллында джазылыб айтылыб келедиле.

Грузовик бюгюн хазыр болургъа керекди, алайсыз он арба

хазырларгъа тюшер. Не биз ишибизни болджалына бошарбыз, не да ол ишни башхала бошарла. Суу ну юсю кымылдады. Ол не чабакъ джюзгенден болду, не да джел уруб тебреди. Не эшик джызылдады, не да орамдан бир тунакы тауш келди. Хызыр ийнек саусун, Алий атлагъа къарасын, не да Алий атлагъа къарасын, Хызыр ийнек саусун. Не биз ол бригаданы озарбыз да кызыл байракъны алырбыз, не ол бригада бизни озар да кызыл байракъсыз квалырбыз.

Эки бош айтымланы арасында келген *алайсыз, не, неда* деген байлаула не да аланы экисини да алларында келген *не, неда* деген бойлаула *алай болмаса* деген магъананы тутардыла.

Къаршчылау алай болгъанлыкъга, алая, болса да, уа байлаула.

Бу байлаулары (*алая, алай болгъанлыкъга, болса да, уа*) кючю бла айтымланы магъаналары бла бир-бирлерине къаршчы болгъан тенъджарашхан кюш айтымла этиледиле.

Востокдан танъ джарыб башлагъан эди, алай болгъанлыкъга, джулдузла алкъын атмагъан эдиле. Джюклер и аур туююл эди, алай болгъанлыкъга Дуадакъ кекге тарта эди, Айры чабакъ ызына сюркеле эди, Чабакъ'а суугъа кемерге кюреше эди. (*Крылов*).

Кезлерибиз джарыкъ чыкъгъан юй излерге кюреше эди, алай болгъанлыкъга, орамны хар чалдышы бизни алдай эди. Джашла бары да джыйылыб тойгъа бардыла, алай тебсерге кезюу джетмеди. Хасан тенъизде бек аламат джюздю, алай эришген негери аны озду. Танъ атыб бара эди, алай кишини эсине джукъу келмей эди. Ишлемеклик къарын асыратыр, эринчеклиг'а джашау ну ташлатыр. Тахсачыла элни тёрт джанын тинтедиле, алай болса да джау табылмайды. Анам киим тиге эди, эгечим'а анъа газет окъуй эди.

155 иш. Бу айтымланы окъугъуз. башчыла бла хапарчылары тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джызыгъыз. тенъджарашхан кюш айтымлада байлаулары тюблерин тартыгъыз да аланы магъаналары не болгъанын айтыгъыз.

Джер юсюнден къар эриб кетмеген эди, алай болгъанлыкъга, джаныбыз джаз дженъил джетеригин кюсей эди. Джер суукъду, эриген къар бла балчыкъ кыатышханды, алай болгъанлыкъга, болгъан джарыкъды, кюанчылды. Эртденликден башлаб тубан эди, алай кюн кышлыкъ болургъа джарыкъ кюн тийди, аны таякълары булчукълары кёбюб тебреген тереклени джылытды. Хар ким кюн турушха чыкъгъан эди. Элни тёрт джанындан бир кюлген таушла, бир кюбуз согъулуула, бир ат кишнегенле, туар ёкюргенле эшитиле эдиле.

156 *иш*. Бу айтымланы окъугъуз, точкаланы орунларына керекли байлауларын сала, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Учу шкогун алды да уугъа чыкъды ... аллына джукъ чыкъмады. Бир талай кюн кетди ... джазыкъ Дубровскийни саулуугъу иги болмады. Кертиди, сандракъ этиуо тохтагъан эди ... аурууно аллында болгъан кючю къайтмай эди. Тубан къалындан къалын болуб бара эди ... юлени башлары алкъын кёрюне эдиле, таула ... узакъдан эслене эдиле. Горизонтда бир джарыкъ кёрюндю, ол ... уллу сахарны джарыгъыды ... ай тийиб келеди. Чалкъычыла салкъын джелни кюсей эдиле, ол ... бир уругъа унамай эди. Джел ура эди, терезеле ... дыгъар-дугъур деб къабыргъагъа тие эдиле. Хар минут сайын чана ауа эди. Осман аны къобара эди.

§ 55. Байлаулу тенъджарашхан къош айтымлада тыйгъыч белгиле.

Тенъ джарашхан къош айтымны ичине кирген бош айтымла бир-бирлеринден хар кзуру да запятойла бла айырыладыла.

Бир-бирде келде чабакъ чынъар, кел джагъасындагъы чымыртала чыкъырдарла. Анда-мында тюрю-тюрю таушла чыгъыб тебрерле, салкъын джелчик да уруб хансны ары-бери чайкъаб башлар. Ат аякъларын джерге тиреб тохтады, Исса да аны джанындан къадалды. Кёк къаралыб тебреди, алай ол къаралыу тубан басхандан тюл, инъир болуб тебрегенден эди. Танъ джарыгъы бир да кёрюнмей эди, алай болгъанлыкъгъа, танъ атар заман джетгенча кёрюне эди. Асыры къаранъыдан дженъил барыргъа не джол кёрюнмей эди, не да джанъурдан къысылыр джер табылмай эди. Артлагъы танкала кёзюбюзден ташайдыла, алай болгъанлыкъгъа, таушлары къулакъларыбыздан кетмегенлей кёб турду. Совет Аскерни парадыны асыры аламатлыгъындан Осман арыгъанын унутду. Алай'а эслемей бир башха адамны имбашына таянды. Танъ да атды, кюн да тийди, Къаншау'а ызына къайтмады. Шкок да атылды, къачыб баргъан къоян да къаргъа сойланды.

Байлаулу тенъджарашхан къош айтымда аны бош айтымларын барын да бирге айгъакълагъан сёзле болсала, ол бош айтымларыны араларында запятой салынмайды.

Бизни къралда джанъы сахарла туадыла уллу заводла да ишленедиле. Колхоз джерледе чалкъычыла чалкъы чаладыла дырынчыла да дырын джыядыла. Капиталист къраллада ишчиле ишсиз къаладыла интеллигенция да сыйсыз болады.

Тенъджарашхан кѡш айтымны экинчи бош айтымы биринчисинден анылатынса, неда аныа туура кѡаршчы болса, запятой тюл сызчыкъ (—) салынады.

Сѣзде сызчыкъ болгъан джерде адамны ауазы кѡарыусузуракъ болады.

Эмиликчи эмиликге кѡамчини джетдире эди, эмилик да чочуй эди. Эшик кѡагъылды—мен да эшикге чыкъдым—джукъ да табылмады. Дуньяны тѣгерегине айланыргъа умут эте эдим—алай джюзден бирин да кѣралмадым.

Кѡуралгъан айтымда *неда* деген байлау эки бош айтымны арасында бир кере айтылыб, джазылыб кѡалса, аны аллында запятой салынады, *неда* деб да бирге джазылады.

Ахмат отун джарсын, неда Ахмат атлагъа кѡарасын. Хызыр отун джарсын.

Бюгюн да Айшат келир, неда биз шахардан кетербиз.

Сакълай-сакълай бездик, бизге не Айшат келмеди, неда Азрет письмо джазмады.

Тенъджарашхан кѡш айтымда бош айтымланы араларында *алай болгъанлыкъгъа* деген байлау эки джанындан да запятой салыныб келеди, аны орнуна *алай, алай'а* деген байлаулары бири келсе, запятой бир джанындан, аллындан салынады.

Бюгюн джанъур джауду, алай болгъанлыкъгъа, дженъил тохдады да уллу хайыры болмады. Кѡанамат кѡараныда Ёрге-энишге айланды, алай болгъанлыкъгъа, андан джукъ чыкъмады. Идрис Маджитни джыгъаргъа кюрешди, алая ол андан кѡарыусуз болду да, Маджит аны джыкъды.

Байлаулу тенъджарашхан кѡш айтымны бош айтымларыны кеслерини ичлеринде запятойла болсала, аны араларында джазылгъан *алая, алай болгъанлыкъгъа* деген байлаулары алларында точка бла запятой (;) салынады.

Собраниеде сѣлеширге чыкъгъанла кѣб сѣлеше эдиле, кѣб критиковать эте эдиле, кеслерини ишлери осал барыуна разы болмагъанларын билдире эдиле, докладны кѡарыусуз этилгенин эслете эдиле; алай болгъанлыкъгъа, аланы джанъыз бири докладны иги джерлерини юсюнден джукъ айтмай эди, мындан ары ишни кѡалай тюзетиллигини юсюнден джукъ сагъынмай эди. Хусей атха ариу айтды, сылады, сыйпады; алай болгъанлыкъгъа, ат кѡабаргъа мараб тургъан болмаса, Хусейни юсюне минерге кѡоймай эди.

157 иш. Бу айтымланы окъугъуз, байлаулары алларында запятойлары не ючюн салынганлары бла салынмагъанларын анылатыгъыз.

Бир бирде джелчик кьоба эди, сабыр шууулдауда талада ары-бери уча эди. Терекле мыдахланыб симсирей эдиле эм джел ургъаны бла бирге юслеринден уакъ тамчыланы бюрке эдиле.

Аур бугъоула юзююрле, тюремеле оюлурла, тенълик да сизни аллыгъызгъа чыгъар, тенълеригиз да сизге саут-саба берирле. (Пушкин).

Мындан мен кереме кзулакъ юзюлюулени башланнъанларын эм секиртме сууланы акъгъанларын. (Пушкин).

Биз адамдан толу орам бла тебретик. Бир халкъ элте бизни кеси къатыш, бир кесибиз аны ызындан бара эдик. Орамлада автомобилле ары-бери бара эдиле, трамвайла да аладан арта къалмай эдиле. Автомобилле ары-бери уча эдиле эм кеслерини ызларындан бензин иис этдире эдиле.

Биз класс кюрешни бардырабыз, бизни муратыбыз, классланы кзурутууду.

Бизге азбар билиу керек тюлдо, алай'а бизге окъугъанланы болгъан затланы анъылатыу бла акъылларын ёсдюрюу керекди.

Биз квалгъан халкъланы тонауда эркинликни сакъламайбыз, биз кесибизни пролетар революциябызны сакълайбыз эм артына дери сакъларыкъбыз, ишлемеклик бирлешдиреди, энчилик тутуу'а халкъны бир-биринден айырады.

158 иш. Бу айтымланы окъугъуз, алгъын бир тукъум членлери болгъан бош айтымланы, сора тенъджарашхан кшош айтымланы зйырыб керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Ала алай селеше тургъунчу Андрей Гаврилович тас болду ол затны киши эслемеди. Троекуров олсагъатдан аны ызындан джетерге эм ызына алыб келирге буюрду. Бир талай кюн арадан кетди алай болгъанлыкъгъа джаулукъ тохдамады.

Андрей Гаврилович Покровское деген элге келирге унамай эди. Ансыз Кирил Петрович эриге эди эригиуу уа аман сёзлеге бурулуб тышына чыгъа эди. Кирил Петрович ишни кваллай болгъаныны юсунден губернаторгъа уллу кьагъыт джазды. Андан эригиб тургъан адамгъа джанъы иш табылды.

Дубровскийни алыныб квалгъаны анъа бек ачы тийди алай болгъанлыкъгъа джаулукъ дагъыда тохдамады.

Кёб бармай, ол Андрей Гавриловични юйчюгюн кёрдю аны джюреги да башха тюрю болду. Ала джашагъан джерледе хапар чыкъды адамла да квайгъылы болдула. (Пушкин.)

159 иш. Бу бош айтымладан да, алай болгъанлыкъгъа, алай'а, а—уа деген байлауланы кючлери бла тенъджарашхан кшош айтымла кзурагъыз.

Джанъур тохдаусуз джауа эди. Джел чыртда тохдамай эди. Джел ура эди. Терекле чайквала эдиле. Болгъанны барын да бир гитче булутчукъну келекгеси джабыб эди. Дунья

шош джазгъы джанъурчукъну сакълай эди. Суукъчукъла къобхан эдиле. Джолла киши джюрюялмазча болгъан эдиле. Узакъда тюз отча джанады. Суучукъ кюнден джылтырайды. Кюн багаргъа джетген эди. Иссилик сынмагъан эди. Кюн булутланы артына бара эди. Къызылдым тубан ёзенлеге джайыла бара эди. Кюн тие эди. Болгъан бары джарый эди.

160 иш. Бу хапарчыкъны окъугъуз да, тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Ючюнчю кюнде Хусей бир суугъа джетди ол аны аллында кенъ джайылыб бара эди кюн батыб тебреген эди кекню да къызылдым джерлери сууда кёрюне эди онъ джаны бла сол джанында къалын агъач кючлеб эди Хусей джардан суу джагъасына тюшдю тёрт джанына къарады алайда болгъан бары шош къымсыз эди аякъларыны къатында суукъ суу ары-бери чайкъала эди кекде не эсе да бир тукъум бир къанатлыла къайры эсе да учуб бара эдиле джюреги сагъышлы болуб Хусей суу ызыны энишге тебреди алай болгъанлыкъгъа киши кёрюнмей эди не да бир деб бир тауш эшитилмей эди.

161 иш. Бу айтымланы окъугъуз, аладан тенъджарашхан къош айтымла къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Юлгюге. Кюз джетгени бла чапракъла саргъалдыла. Кюз джетди, чапракъла да саргъалдыла.

Инъир болгъаны бла чалкъычыла элге къайытдыла. Кюн батханы была батмакъдан ургъуйла къобдула. Кюз джетгенликге, терекле кеклей тура эдиле. Концерт бошалгъанлай, школьникле даур-суююр эте орамгъа къутулдула. Каникулла джетгенлей, сабийле шкодан чачыллыкъдыла.

162 иш. Бу сёзлени башчыла этиб, тенъджарашхан къош айтымла къураб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Поезд, пассажирле. Кюн орта, джолоучу. Боран, терекле. Джел, ханс. Джылкъычы, джылкъы. Къойчу, къойла. Колхозчу, сабан. Самолёт, кек.

163 иш. Бу темалагъа кёре кесигиз тенъджарашхан къош айтымла этиб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Юлгюле: дерс башланды, звонок болду, ученикле да паргалагъа олтурдула.

Ишни башлангъаны. Кемени тенъизге чыкъгъаны. Самолётну учуб тебрегени. Каникулла болуб тебрегенлери. Кинону башлангъаны. Джаумну башлангъаны. Дерсден сора.

164 иш Кесигиз хапарчыкъ джазыгъыз да, бош айтымланы тюблерин бирер, тенъджарашхан къош айтымланы тюблерин экишер сызчыкъ бла

тартыгъыз. Тенъджарашхан кѡш айтымланы ичлеринде бош айтымланы ханарчыларың, башчыларың табыгъыз, тюз бла терс джазгъаныгъызны сынагъыз.

§ 56. Байлаусуз тенъджарашхан кѡш айтымла.

Бош айтымны бир тукъум членлерича, кѡуралгъан кѡш айтымны бош айтымлары байлаусуз кѡшулургъа боллукъдула. Сѣзде ол тукъум кѡшулуу сѣлешген адамны аўазына, интонациясына кѣре анъылашынады, джазыуда *уа* запятойланы, сызлыкъны, эки точканы затны кючлери бла анъылашынады.

Кѡураучу байлаула (*да, бир-бир*) боллукъ джердеде адамны аўазы акъырыныракъ болады, кѡшулдукъ айтымла кеслери да бирчаракъ айтымладыла.

Тенъджарашхан айтымлада бир-бирлерине кѡаршчы сѣзленни тартыулары кючлорек айтыладыла, сора байлау боллукъ джерде *уа* адамны аўазы тохдаб алай башланады.

Кюн кыздыра эди, ийнекле чибинлей эдиле, сюрюучюле терек салкъынлада олтуруб азыкъ ашай эдиле. Кѡарт кѡатын уруша эди, кызчыкъ кюле эди. Идрис чабакъ тута эди, Муса терек салкъында джукълай эди. Паровозла кызчыра эдиле, вигонланы джарашдыручуланы, сѣпшиклени кызчырыб сѣлешген таушлары келе эди; стрелочникни сыбызгъысыны таушу чыгъа эди. Кѣк кюкюрей эди, джанѡур джауа эди, ырхы суула шуулдай эдиле. Отуннѡа барыгъа умут этдим, джанѡур кѡймады. От этерге умутлу болдум, суу отунла джанаргъа унамадыла.

§ 57. Байлаусуз тенъджарашхан кѡш айтымлада тыйгъыч белгиле.

Кѡураучу *да, бир-бир* деген байлаула бла байланлыкъ бош айтымла тенъджарашхан кѡш айтымны ичинде, байлаулары болса болмаса *да, бир-бирлеринден* запятой бла айырыладыла.

Кѣкен терекге чыпчыкъчыкъла кѡонадыла, кюн таякъла кѣкен терекни чапракъларында ойнайдыла, чыпчыкъчыкъла анѡа бек кѡуанадыла, алакат джырчыкъларың джырлайдыла.

Тоб окъла чачыладыла, шкок окъла джюуоулдейдиле, пулемѣтла тыкъырдайдыла. Кюн тюзле артына батады, узакъда ханс саргъалады, тутмакъланы бугъоулары зыкъырдайдыла.
(Толстой А.)

Инѡирде тынымласанѡ макъа хурулдар, чыпчыкъ джырлар, сюрюучю сызгъырыр, аг кишиер, ийнек ѣкюрюр.

Бу огъары айтылгъанча, алай айтымланы ичинде бир тукъум членлери болса, ала да бир-бирлеринден запятойла бла айырылсала, тенъджарашхан кѡш айтымны ичинде бош ай-

тымла бир-бирлеринден точка бла запятой (;) салыныб айырыладыла.

Июлну шош кюнлеринде хар нени да бети джумушакъды, джарыкъды, ачыкъды, аланы хар барында да тынчлыкъны, токълукъну тамгъасы кёрюнеди.

Суу джагъасы мырдыда макъала кычырадыла; эслетмей джолну бир джанындан бирси джанына джаз таукъ ётеди; кёкен терекни тюбюнден къоян секиреди.

Терекле чапракъланыб башлагъандыла, анда-мында да кёгермеген зат джокълуду; агъач кыйырларында фиалкала табыладыла, акъсылдым кёк гокга хансладан балчибинле бал джыя тебрегендиде.

Байлауъсуз тенъджарашхан къош айтымны бош айтымларына сызлыкъ (—) бош айтымла кёргюзген иш дженъил болгъанын билдирген заманда, неда аланы маъаналары бир-бирлерине бек къаршчы болса салынады.

Бышлакъ тюшдю—хыйлачы тюлкюню къараб да кёрсенъ'а. (Крылов). Уучу шкокну тебен аягъындан тартды—шкок чарлады, дагъыда тартды—шкок атылды. Къуш учады кёкге—джылан кысылады джерге. Шкок атылды—тауш эшигилди, дагъыда эшигилди. Осман Хасаннъа тобну атды—Хасан туталмады, Хасан атды—Осман тутду.

Алай болгъанлыкъгъа, алай болса да, алай'а, алай, уа, а деген байлаула салынныкъ джерге байлауъсуз тенъджарашхан къш айтымлада запятой бла сызлыкъ салынады.

Кюн алкъын батмагъан эди, алай болгъанлыкъгъа, суукъ болуб тебреген эди. Кюн алкъын батмагъан эди,—суукъ болуб тебреген эди. Кюн кышлыкъ болгъан эди, —чалкъычыла ашаргъа келмей эдиле. Умар Алийни джетерге кюрешген эди,—Алий кесин Умаргъа джетдирмеген эди. Къонъур ёгюз къадалыб отлай эди,—къара ёгюз джатыб кюйшене эди. Чалкъы чалгъан Муссагъа кыйын тие эди,—Мусса аны кишиге билдирмей чала эди.

165 иш. Бу айтымланы окъугъуз, алада тыйгъыч белгиле алай не ючюн салыннъанларын анылатыгъыз.

Эки сабанны арасы тар джолчукъ бла баргъан къалай игиди. Будай чёбле шош-шош бетинъе тиерле, гокга хансла аякъларынъа чырмалырла, джигер аг джюрюшлю барыр.

Полкла тизгинлерин джыйдыла; кёкен тереклени тюблеринде сгрелокла бугъундула; тоб окъла чачыладыла; шкок окъла сызгъырадыла; суукъ сюнъюле кёрюнедиле. Поезд дженъил кетди, аны джарыгъы кёб турмай кёзден ташайды, бир минут чакълы бирден аны таушу эшитилмей эди. Игнат шкокну тебен аягъындан тартды—шкок чарлады, дагъыда тартды—

дагъыда чарлады. Игнат ючюнчю кере тартды—сора ичинден от чыкъды, бу-бу деген тауш эшитилди. Джарны кыйырларында эмен терекле бите эдиле; къара суучукъну къатында къысха кёк ханс битеди; кюнню таякълары аны кюмюшленнъен мылылыгъына ёмюрде да джеталмайдыла. Кёк кюкюреген тохдады, къаты джанур арыб синъди, кёкле джарыйдыла, къара булутчукъланы араларында кёк кёрюнеди. Джай хазырлайды—къыш ашайды.

166 иш. Бу назму кесек бла хапар юзюкню окъугъуз, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз

Эсимдедиле Кремльни башнялары джазгъыда
Чагъа эдиле джарла башы кёкле алтынлай.
Суула да кёгере эдиле терен прудлада
Бутакъла да силкине эдиле омакъ садлада
Халкъла да къарнашлана элле тюзюнлей
Оркестрле ойнай эдиле Москвада
Къуанч джырла джырлануу да къайнай эд
Биринчи май аскерле парады да шуулдай эд.

(Джамбул).

Акъсылдым кёк джарыды кёгерди джулдузла бираз эслене джылтырар эдиле бир думп болур эдиле джер мылы болгъанды чапракъла терлегендиле анда-мында тюрю таушла эшитиле тебретиле, джукъа аязчыкъ да айланыргъа ары-бери кетиб тебрети.

Бусагъатчыкъда чыкъгъанды сентябрны арыгъан кюнню аны акъ кюн таякълары булутлада бир джукъланадыла бир кюмюшча джылтырай манъа тёгюледиле джер тюбюнде алкъын къар асламыракъды ары кюнню джарыгъы джетиб бошамагъанды аны ичинден акъсылдым тубан чыгъады джарны тик зыгъырлы къабыргъасы къаралдымды къымжады бир къабыргъасында уа джатыгъыракъ джанында уа ханс битеди къызыллы сарылы кёклю терекле кёрюнедиле чуакъ аяз джарытады джаричине быргъайды. *(М. Горький).*

Арбазгъа чыгъаса... анда-мында къаралдым кёкде джулдузла бугъунчакъ ойнайдыла мылы джелчик бир-бирде шош толкъунлу джетеди кечегини шыбырты эшитилели хауагъа джууннъан терекле аз-аз шуулдайдыла.

Боран улуй эди джанур шуулдай эди
Къарангъыда шыбылала джана эдиле
Кёк да тохдаусуз кюкюрей эди
Джелле да агъачла да бир-бирлери бла уруша эдиле.

167 иш. Бу темаланы бирини юсюнден хапар джазыгъыз, ол хапарда байлаулу, байлаусуз тенджарашхан къош айтымла болурча этигиз.

1. Кюнню тийгени. Кюзю агъач.
2. Таула. Тау суула. Къулакъ юзюлген.
3. Джанъур джаугъан. Буз джаугъан.

БОЙСУННЪАН КЪОШ АЙТЫМЛА.

§ 58. Бойсуннъан къош айтымны баш айтымы бла бойсуннъан айтымы.

Бойсуннъан айтым эки кесекден къуралады. Аланы бири бош бири да бойсуннъан айтым болады. Баш айтым деб, къош айтымны баш магъанасын чыгъаргъан кесегине айтадыла, бойсуннъан айтым деб да баш магъананы чыгъарыр ючюн болуш-лукъгъа келген айтымгъа айтадыла.

Джанъур джауа, джолоучула элге джетдиле.

Бу бойсуннъан къош айтымда баш магъананы тутхан „джолоучула элге джетдиле“ деген айтымды, аны себебли бу баш айтым болады; бойсуннъан магъананы тутхан „джанъур джауа“ деген айтымды, аны себебли бу айтым да бойсуннъан айтым болады.

Баш айтым кеси саулай сёзлери бла бирге не соруугъа да джуаб этмейди, бойсуннъан айтым'а айтымны членлери этген сорууланы къайсысына болса да джуаб этеди. „Джанъур джауа, джолоучула элге джетдиле“ десек, бош айтымы, не юрешсенъ да, соруугъа джуаб этмейди, бойсуннъан кесеги *уа къачан?* деген соруугъа джуаб этеди, джолоучула элге къачан джетдиле?—Джанъур джауа.

168 иш. Бу айтымланы окъугъуз, аланы бойсуннъан айтымларыны тюблерин тарга джазыгъыз, не соруулагъа джуаб этгенлерин тетрадарыгъыз да юслерине джазыгъыз.

Мёлехан къаты ишлей тургъанлай, джашчыкъны джылагъан таушу, узакъда къозу макъыргъан тауш келгенча къулагъына келди.

Къалай-алай болса да, джашла тойгъа, балчибинле гокга хансха басыннъанча, басынадыла.

Нёгери „барашка“ сёзю сагъыннъанлай, Апанас кёзчюклерин джумуб, джаякъларын дженъил къымылдатды.

Ол ашарыкъдан хапар айтхан сайын, Апанасны джаякълары дженъил къымылдаб, аягъы джер тутмай тебреди.

§ 59. Бойсуннъан къош айтымланы къаумлары.

Таулада эртденнъиси суукъ болуб, экинчи кюн тийиб къыздырса, малны адамны да джукъусу келиб, джерге баур бериб къалкъыргъа бек сюеди.

Бир заманда кьойчу джел таушха уяннъанында, кьойла юркуюб, узайыб кетиб бара тура эдиле. (А. Х.)

Къарачай тилни бойсуннъан кьош айтымлары эки джорукъ бла къураладыла: бир кьауму да, ансы, нечик десень, не ючюн десень, эсе деген бойсундуруучу байлаулары кючю бла, экинчи кьауму уа байлау кьагышмагъанлай.

Кюн тийди да, чыкъ кьуруду. Къар джаууду эсе, аушла бителген болурла. Биз бюгюн экскурсиягъа барлыкъбыз, нек десень, планыбызда экскурсиягъа барыу джазылыб турады. Къар джауады ансы, бюгюн хоншу элибизни окъуучуларына тюеб кьайтыргъа боллукъ эди.

Бу айтымла бары да бойсундуруучу байлаулары кючлери бла къуралгъандыла. Ол байлаула кьурашдыргъан айтымлары бир кьаумун бир кьаумуна бойсундуруб келедиле.

Кюн тийгенинде, биз шахаргъа джетген эдик. Къар джауу-гъаны тохдагъанлай, джолоучула джолгъа чыкъгъан эдиле. Къарангы болургъа окъуучула экскурсиядан кьайтхан эдиле. Кек кюкюрегени сайын кьарт илгене эди.

Бу айтымла бары да джалгъаныб къуралгъандыла. Аланы кьурагъан бош айтымлары араларында байлау табыллыкъ тийюлдю.

„Кюн тийгенинде“ деген айтым кесини хапарчысыны кючю бла „биз шахаргъа джетген эдик“ деген айтымгъа джалгъан-нъанды. Къалгъан джалгъаннъан кьош айтымла мунуча къуралгъандыла.

169 иш. Бу айтымлары окъугъуз да алгъын байлаулары кючю бла сора байлаусуз джалгъаныб къуралгъан кьош айтымлары айырыб джазыгъыз.

Зыкгыл кенчеги энишге тюше да аны тарта, бир кьолу бла да бурунчугъун дженъине сюрте, Ибрахим дерсен юйюне джоруб келди.

Анъа джуаб этерге анасыны заманы джокъ эди, нек десень, кимни эсе да кьой терилерин джалгъа алыб, ирагъач бла ийлей тура эди.

Таш айтхан, гугурук кьычыргъан керти эсе, атанъ бюгюн-бюгече келеди деб турама.

Атанъ келгинчи, кьурмач, джырна бла кечинмесек, мюргеуочюгюбюз таусулады, тирменнъе элтирге къалмагъанды.

Мёлехан босагъада ёре сюелиб сакълагъандыкыгъа, нар-тюхден тойгъан гугурукгу бир да кьычырып кёллю болмай, таукъ бёлегин да ызындан тизиб, бюсюрёусюз багуш кьазаргъа кетди.

Темуркьа Къыяматха джыл джалгъа джарашыб кетгенли, джыл бла эки ай озгъан эди. Ол кетгенли, Мёлехан аны джалындан, бир челек айран бла бир кьакъ кьабыргъа бол-маса, джукъ кёрмегенди.

Тур иги джаш кибик, келегинъи теш, бир джамайым ансы, юсюнден тюшюб къалады. (А. Х.)

Къарачай тилни бойсуннъан къош айтымлары бу огъары айтылгъаннга кёре эки уллу къаумгъа юлешинедиле:

1. Байланнъан къош айтым.
2. Джалгъаннъан къош айтым.

§ 60. Байланнъан къош айтым.

Бош айтымлары бир-бирлерине бойсундуруучу байлауланы кючю бла къошулуб къуралгъан къош айтымгъа *байланнъан къош айтым* дейдиле.

Байланнъан къош айтымла, магъаналарына кёре, бир талай тюрлю боладыла, ишни сылтауун, аны недеи чыкыгъанын, нени себеби бла болгъанын, неден сора болгъанын билдириб келедиле.

Байланнъан къош айтымны бош айтымларыны бир къауму баш айтым, бир къауму бойсуннъан айтым болады.

Бойсуннъан айтымланы бир къаумлары, магъаналарына кёре, баш айтымны аллында, бир къаумлары баш айтымдан сора, бир къаумлары ўа айтымны артында аллында да келедиле.

Бойсуннъан къош айтымла *не ючюн десенъ, ансы, эсе, да* деген байлауланы кючлери бла къураладыла.

§ 61. Къурауучу да байлау ну кючю бла къуралгъан бойсуннъан къош айтымла.

Кюн тийди да, къар эриди. Къар джаўду да, суукъ болду. Джанъур джаўду да, балчыкъ болду. Кёк джашнады да, Айшат тегерегинде негерлерин эследи.

Бу байланнъан къош айтымла да байлау ну кючю бла къураладыла. Аланы байлауладан сора айтылгъанлары баш айтымладыла, аны аллында айтылгъанлары ўа бойсуннъан айтымладыла, не ючюн десенъ, селешген адамгъа байлаудан сора келген баш болады, аны аллында айтылгъан-джазылгъан бош айтымланы магъаналары ўа баш айтымла нени себеби бла болгъанларын кёргозюб келедиле, ала баш айтымлагъа къуллукъ этедиле. Бу тукъум айтымланы бош айтымларыны орунларын тюрлендирсек, магъаналары терсеиб кетеди.

Кюн тийди да, къар эриди; къар эриди да, күн тийди.

Джанъур джаўду да, балчыкъ болду; балчыкъ болду да, джанъур джаўду.

Кюн хар күн сайын да тиеди, ол къар эригени ючюн тиймейди; джанъур балчыкъ болгъаны ючюн джаўмайды.

Къураучу да байлауну кючю бла тенъджарашхан кюш айтым къуралады, алай ол да байлауну кючю бла къуралгъан бойсуннъан кюш айтымдан да байлауну айтымда орнуна кёре айырылады: да байлау кюш айтымны бош айтымларыны араларында келсе, бойсуннъан кюш айтым болады, алай болмай кюш айтымны бош айтымларыны башчыларындан сора келсе. тенъджарашхан кюш айтым болады.

Бойсуннъан кюш	Тенъджарашхан кюш ай-
айтымла:	тымла:
Кюн тийди да, къар эриди.	Кюн да тийди, къар да
Джанъур джауду да, бал-	эриди.
чыкъ болду.	Джанъур да джауду, бал-
Шкок атылды да, къоян	чыкъ да болду.
сойланды.	Шкок да атылды, къоян да
Танъ атды да, мен кюш-	сойланды.
ха кетдим.	Танъ да атды, мен да кюш-
	ха кетдим.

170 иш. Бу тюбдеги сёзледен къураучу да байлауну кючю бла бойсуннъан кюш айтымла къураб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къыш — суукъ. Джай — джылы. Джай — ханс. Кюз — сабанла. Кюз — чапракъла. Осман — малла. Иги къочхарла — заводлу тёлю. Колхозла — джашау. Совет власть — школла. Октябрь революция — эркилик. Къулакъ — эл. Айшат — врач.

171 иш. Бу тюбюндеги сёзледен бирер бойсуннъан кюш айтым, сора аны туурасында бирер да тенъджарашхан кюш айтым къурагъыз, байлауларыны орунларын эсlegungиз, бойсуннъан кюш айтымланы тюблерин тартыгъыз.

Юлгюге. Къар джауду да, айю дорбунуна кирди — къар да джауду, айю да дорбунуна кирди.

Шкок — джугъутур. Бёрю — иг. Къыш — айю. Джаз — айю. Къар — айю. Къар — чанала. Къар — биз. Буз — биз. Школла — ученикле. Терезе — джел. От — юй. Биз — колхозубуз. Биз — джюрегибиз.

§ 62. Сылтаучу байланнъан кюш айтымла.

Не ючюн десень деген байлауну кючю бла этилген байланнъан айтымла хар къуру да бир ишни не себебли этилгенин билдиредиле. Бу тукъум айтымлада баш айтым бойсуннъан айтымгъа дери болады, байлауну аллында келеди. Баш айтымны байлаудан сора келтиреме десень, бойсуннъан кюш айтымны магъанасы терсеиб кетеди.

Мен бюгюн инъирде институтха бардым, не ючюн десень, студентлени комсомол собраниелери бар эди. Бюгюн къулакъ

юзюлген тауш келди, не ючюн десенъ, джаз болгъанды. Алий атха миналмады, не ючюн десенъ, ат эмилик ат эди. Колхозла джай малларын джайлыкълагъа чыгъарадыла, не ючюн десенъ, джайлыкълада отлау иги болады. Колхозчула трудоденлерине кѣб хайыр алдыла, не ючюн десенъ, колхоз бай колхозду.

Бизни къралда адамла алапат джашайдыла, не ючюн десенъ, власть аланы кеслерини кьолларындады. Мен лѣтчик болукъма, не ючюн десенъ, лѣтчикле урунъан халкъны джашауун сакъларгъа бек кереклидиле.

172 иш. Бу тюрбюндеги сѣзлден не ючюн десенъ деген байлауун кючю бла байланъан кьош айтымла кьурѣб, тетрадарыгъызгъа джаз-ыгъыз.

Юлгюге. Балчыкъ болду, не ючюн десенъ, джанъур джауду.

Балчыкъ — джанъур. Къоян — уучу. Джарыкъ — ай. Джылы — джаз. Чалкъычыла — кюз. Байдымат — сегиз джыл. Биз — Совет власть. Биз — Сагъит.

Не ючюн десенъ деген байлаулу байланъан кьош айтымланы баш айтымлары байлаудан алгъа келеди, *да* деген байланъан кьош айтымлада баш айтым байлаудан сора келеди. Байланиъан кьош айтымланы орунларын тюрлендирирге керек болса, аланы байлауларын да алмашдырыргъа керекди: да деген байлауун орнуна *не ючюн десенъ* деген байлаууну, *не ючюн десенъ* деген байлаууну орнуна да, да деген байлаууну салыргъа керекди.

Окъ тийди да, къоян сойланды; къоян сойланды, не ючюн десенъ, окъ тийди. Ат чочуду да, Хасан джыгъылды; Хасан джыгъылды, не ючюн десенъ, ат чочуду. Айю дорбундан чыкъды, не ючюн десенъ, джылы болду; джылы болду да, айю дорбундан чыкъды. Ученикле классха джыйылдыла, не ючюн десенъ, перемена бошалды; перемена бошалды да, ученикле классха джыйылдыла. Сафият джырлайды, не ючюн десенъ, джашауу кьуанчлыды; джашауу кьуанчлыды да, Сафият джырлайды.

173 иш. Бу айтымланы окъугъуз, сора *не ючюн десенъ* деген байлаулу бойсунъан кьош айтымланы *да* деген байлаулу бойсунъан кьош айтымлагъа, *да* деген байлаулу бойсунъан кьош айтымланы да *не ючюн десенъ* деген байлаулу бойсунъан кьош айтымлагъа буре, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Колхозникле иги ишлейдиле да, трудоденлерине кѣб хайыр чыкъды. Джанъур джауъган эди да джолла бузулгъан эдиле. Инженерле улуу ташны динамит бла чачдырдыла, не ючюн десенъ, улуу таш джолгъа табсыз тюшген эди.

Стакандан суу тѣгюлмеди, не ючюн десенъ, Хасан стакан ауъгунчу тутду. Биз окъургъа керекбиз, не ючюн десенъ,

окъумагъан сокъурду. Биз иги ишлерге керекбиз, не ючюн десенъ, ишлеменен ашамайды. Сагъитге орден берилгенди, не ючюн десенъ, Сагъит иги ишлейди.

§ 63. Сылтаучу *ансы* байлаулу байланнъан къош айтымла.

Не ючюн десенъ дегенча, къарачай тилде дагъыда бир сылтаучу байлау барды, ол да *ансы* дегенди.

Ансы деген байлау байланнъан къош айтымны бош айтымларыны араларында, бир-бирде ахырларында да келеди.

Къар джауду ансы, бюгюн уугъа барлыкъ эдим. Бюгюн уугъа барлыкъ эдим, къар джауду ансы. Исса манъа тубемеди ансы, мен къб хапар айтырыкъ эдим. Заманыбыз джокъду ансы, экскурсиягъа барлыкъ эдик. Аягъым ауруйду ансы, чабыб Идрисни озарыкъ эдим. Харун ташны терк эсledi ансы, ол анъа тиерик эди. Ит Муссагъа тиерик тюл эди, Мусса аны къозуду ансы.

Мен ол джанъы китабны табмайма ансы, ол меннъе бир иги джарарыкъ эди. Джолла иги болгъандыла ансы, биз элге былай дженъил джеталлыкъ тюл эдик. Мусса Москвагъа барады ансы, бюгюн биз шахмат ойнарыкъ эдик. Джылым джетмейди ансы, мен быйыл лётчиклик окъурукъ эдим.

174 иш. Кесигиз *ансы* деген байлаулу кючу бла бешишер бойсуннъан къош айтым къураб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

§ 64. Таянчакъ байланнъан къош айтымла.

Боллукъ ишни бир башха ишге таяныб келгенин кёргюзген байланнъан къош айтымлагъа таянчакъ *байланнъан къош айтымла* дейдиле.

Джанъур джаумагъан эди эсе, къошда кюн иги болгъан болур.

Малла джайлыкъгъа чыкъгъан эдиле эсе, тузну Мусса ары терк элтсин.

Ат табылды эсе, Исса аны бери терк табдырсын. Къонъурау къагъылса, окъуучула класслагъа чаба эдиле. Клубда радиону джарашдыргъан эдигиз эсе, джанъы хапарланы дженъил эшите турлукъбуз.

175 иш. Бу айтымланы окъугъуз, байлауларына кёре къаум-къаум тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, баш айтымларыны тюблерин тартыгъыз.

Ол бек къуанчлы эди, не ючюн десенъ, трудоденлерине къб хайыр чыкъгъан эди. Базарда адамма деген толу эди, не ючюн десенъ, празник эди. Мен къаранъыда кюнден-бутдан

бара эдим, не ючюн десенъ, кѣзлерим чыракъ джарыкъдан кече къаранъыгъа джарашмагъан эдиле. Аны саулугъу алай иги тюл эди да, кишиге болушургъа къарыуундан келмей эди Островский Николайны саулугъу аман эди ансы, ол энтда кѣб затла джазарыкъ эди.

Островский ёлюб кетди ансы, кѣб ашхы китабла джазар эди. Арбаны чархы сынды да, кечге къалыб кетдик. Суу къобуб кѣчюу къыйын болду ансы, эндиге эл тюбюне джертик эдик. Къобхан суу таркъайды эсе, кѣчюу тынч болгъан болур. Атны налы джокъду ансы, Осман инъирге элге барыб келлик эди. Аэроплан къошла къатына къонду да, биз анъа бек сеир болдукъ. Терек къуу болду да, садовник аудурду. Ибрагим къошха кетди, не ючюн десенъ, анда колхоз малчылагъа школ ачылгъанды. Кеч болгъанды ансы, энтда бир кесек ишлерик эдик.

§ 65. Байлаусуз байланнъан къош айтымла.

Байланнъан къош айтымла байлаусуз айтылыргъа джазылыргъа да боллукъдула.

Байлаусуз байланнъан къош айтым сѣлешюде адамны ауазына, интонациясына кѣре, анъылашынады, джазыуда уа тюрлю - тюрлю тыйгъыч белгилени кючу бла болады. Къураучу *да* байлау бла этиллик болуб, ол болмай айтылгъан байланнъан къош айтымланы бош айтымлары бирчаракъ айтыладыла, аланы араларында *да* байлау боллукъ джерде, сѣлешген адамны ауазы бир кесекчикге тохдайды.

Кюн тийди да, къар эриди. Кюн тийди — къар эриди. Ай тийди — джарыкъ болду. Кюн батды — къаранъы болду. Суукъ аяз тохдады — къырау тюшдю.

Къураучу *не ючюн десенъ* деген байлауну кючу бла къуралгъан байланнъан къош айтымла олсуз айтылсала, аны баш айтымы бир тюрлю, бойсуннъан айтымы да бир тюрлю айтыладыла: баш айтымны хапарчысы, бойсуннъан айтымны да башчысы кючлюрек айтылады, экисини араларында уа сѣлешген адамны ауазы бир кесекчикге тохдайды.

Мен Азретге письмо джазалмадым: къагъыт джокъ эди, Джылкъычы эмиликини туталмады: аркъан джокъ эди. Шок атылмады: ичинде патрону джокъ эди. Айю дорбундан чыкъмагъанды: алкъын суукъ сынмагъанды. Къойла къырккылыргъа керекдиле: къырккылыр заманлары джетгенди. Сабан орулургъа керекди: орулур заман джетгенди.

§ 66. Байланнъан къош айтымлада тыйгъыч белгиле.

Къураучу *да* деген байлауну кючу бла къуралгъан байланнъан къош айтымны бош айтымларыны араларында запятой байлаудан сора салынады.

Джылы болду да, къар эриди. Кюн батды да, салкъын болду.

Къураучу *да* деген байлауну кючу бла къураллыкъ бойсуннъан къош айтымда *да* байлау болмай къалса, запятой салынады.

Джылы болду, къар эриди. Кюн батды, салкъын болду. Къара ат акъ атны ызындан чабды, акъ артха къалды.

Суукъ болду, суула буз тубюне бугъундула. Шкок атылды, къоян сойланды. Бёрю кюйлагъа чабды, ит бёрюге чабды. Кюн батды, къарангы болду.

Къураучу *не ючюн десенъ* деген байлау байланнъан къош айтымны бош айтымларын бир-бирлеринё байлаб келсе, запятой аны эки джанындан салынады.

Биз чеклерибизни джауладан къаты сакълайбыз, не ючюн десенъ, ала бизни насыблы джашауубузну бузаргъа умут этгенлерин кюймайдыла.

Биз Совет Аскерни бек сюебиз, не ючюн десенъ, ол бизни къралны сакълайды.

Къураучу *не ючюн десенъ* деген байлаусуз джазылгъан байланнъан къош айтымны бош айтымларыны араларында эки точка (:) салынады, не ючюн десенъ, эки точкадан сора джазылгъан бойсуннъан бош айтым байланнъан къош айтымны магъанасын ачыкълаб келеди.

Биз башха къралла бла уруш этерге суймейбиз: бизде джангы коммунист джашау къуралады. Бизге чабхан джау-ну биз аярыкъ тюлбюз: бизни джауларыбыз къоркъмагъандан къоркъадыла. Бизге чабхан джау джер юсюнден думп болур: бизни Совет Аскерлерибизден кючлю аскер джокъду.

Байланнъан къош айтымда *ансы* деген байлау къош айтымны арасында, аны бош айтымларын бир-бирлерине байлаб келсе, запятой андан сора салынады, алай болмай къош айтымны ахырында келсе, аны аллындагы бош айтым бла аны да аллында баш айтымны араларында келеди.

Джанъур джауду ансы, бюгюн дырын джыярыкъ эдик. Бюгюн дырын джыярыкъ эдик, джанъур джауду ансы. Дерсинги иги эт ансы, учитель аман оценка салыр. Ит аны джетерик эди, тюлкую уясына къутуллуб кетди ансы. Ат ычхынуб кетерик эди, Исса аны заманында тутду ансы.

Таянчакъ эсе байлауну кючю бла кзуралган байлан-
ган кшош айтымлада бош айтымланы араларында эсе де-
ген байлаудан сора хар кзуру да запятой салынады.

Ат тутулду эсе, бери келтир. Малла джайлыкыгъа заманын-
да чыкыган эдиле эсе, иги боллукъду. Джанзур джаугъан
тохдады эсе, джолла кеберик болурла. Дырын кзуруду эсе,
джыаргъа керекди.

Таянчакъ эсе деген бла ансы деген байлаула, квалган
байлаулача, айтымланы биргелерине джазылмай квалмайдыла,
не ючюн десенъ, ала джазылмасала, айтымланы магъаналары
башха тюрлю болуб кетеди.

Джанзур джауду ансы, бюгюн дырын джыарыкъ эдик.
Джанзур джауду. Бюгюн дырын джыарыкъ эдик. Былай ай-
тылса, ол айтымны бойсунган кшош айтымлыгы бузулуб,
бош айтымлары кеслери башха болуб квалладыла.

176 иш. Бу айтымла бла хапар юзюкню окъугъуз, анда тыйгыч бел-
гиле алай нек салынганларын анылатыгыыз.

Руководитель аланы иги сеирсиндиргенди да, политкру-
жокну членлери кружокга бары да джыйыладыла. СССР-де
бек кёб миллион китаб чыгъады: бизни кралны урунганла-
ры кёбню билирге, кёбге юренирге сюедице. Бизни кралы-
бызда культуралы революция бек мардасыз иги кзурала-
ды, не ючюн десенъ, социализм кзурулушха бек кереклиле
окъуулары болган адамла боладыла. Джангы шахтала эски
шахталача боллукъ тюлдюле: шахтала деменъили, таб иш-
ленедице, кеслери да джангы аламан керекле бла саутлана-
дыла. Ыйыкны алында Мусса юйде джокъ эди: аны дирек-
тор командировкагъа ийген эди. Къарт кюлсе, тюлкю тыйын
тон кийе эди, аны кесини кылыгы да тюлкюню кылыгы-
ча эди. Дюгерли арбачы атланы тохдамай кзуа эди, не
ючюн десенъ, инъирге Къойшаур аушну башына чыгъаргъа
керек эди. Биз терек кёлекгеде олтура эдик, — терек кёлек-
геде да исси эди: аур, исси эди, хауа уюб квалганча кёрю-
не эди: кызыб турган бетлерибиз салкын аяз кюсей эди-
ле, алай болганлыкыгъа аяз да эшитилмей эди; кюн кём-кёк
кёкден аяусуз кызыдыра эди. Туура бизни аллыбызда, сууну
ол джанында, аман ханс кючлеген сабан саргъала эди, аны
бир джугуу кымылдамай эди. Андан энишгерекге барыб бир
ат тобукларына дери суугъа кириб эди; суу атны куйругун
ары бери силке эди; бир-бирде суугъа салыныб турган чапакъ-
ланы салкынына бир уллу чабакъ чыгъар эди: сууну юсю
кёмюк болур эди да, чабакъ ызына ташайыр эди; саргал-
ган ханса каскала джырлай эдиле; бёденеле эриниб джыр-
лай эдиле; къартчыгъала тюзлени башына учуб айлана эдиле,
биз да тура эдик олтуруб, иссиден амалсыз болуб.

177 иш. Бу хапар юзюктени окъугъуз да, тыйгъыч белгилерин джарашдырыб сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

...Ушхуурну заманында туюнош башланды къарнашла стол юсю бла бир-бирлерине къадалдыла адам къоркъарча аланы тиллери эдиле аталары къашыкъ бла столну-столну къагъыб кюрешиди... Билдирмей Михаил къарнашыны бетине урду ол къычырыкъдан алды да Михаилгъа илинди экиси да хырылдадыла аман айтышдыла да юй туюкне тёнъердиле. Сабийлекъычырыкъ этиб джыладыла буаз эгечлери Наталья да къычырыкъ-къычырыкъ этди анам аны къучагъына къысды да экиси да къайры эсе да кетдиле хуртда бетли джарыкъ-джюрекли Евгения сабийлени аш юйден тышына ашырды шиндикле дыгъар-дугъур этиб аўдула, подмастерье кенъ джауорун къалакълы цыганок Михаилны сыртына минди. Григорий Иванович мастер'а уллу сакъаллы кюйген бетли къарт джукъ кёрмеген алыннъан кёзлерин джандырыб джанджаулукъ бла Михаилны къолларын байлады. (*Горький*).

178 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз, керекли тыйгъыч белгилерин джарашдырыб сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Ол мангъа табсыз кёрюючю эди мангъа къалгъанладан иги кёрюючю кишиге белгили болмагъан Михаилов Саша эди ол мыдах кёзлю ариу ышарыучу тынч джашчыкъ эди кесини сабыр басымлы анасына да шашмай ушай эди аны аузу эрши тишледен толу эди ала ауздан тышына-тышына чыгъыб эдиле баш кириулериндегилери уа къат-къат ёте эдиле тишлерини алай битмекликлери аны бек джубата эди не заманда къарасанъ да джашчыкъ бармакъларын аузундан чыгъармай эди ичине битген тишлерин алыргъа сымарлагъанча къымылдатыб кёре эди тииб кёрюрге сюйгенча башчыгъын узатыб аузчугъун ачыб кёргюзе эди. (*Горький*).

ДЖАЛГЪАННЪАН КЪОШ АЙТЫМ.

§ 67. Джалгъаннъан къош айтым.

Къош айтымны эки кесегинде да энчи башчылары болуб, сора баш айтымда хапарчы да болуб, ол биринде уа хапарчы боллукъ сёз аны формасында болмай башха формалы болуб келген къош айтымлагъа джалгъаннъан къош айтымла дейдиле, не ючюн десенъ, тенъджарашхан не байланнъан къош айтымдача джалгъаннъан къош айтымлада хар бир кесеги кеси толу бош айгым болуб келмейди.

Джалгъаннъан къош айтымны баш айтымындан къалгъанлары кеслери айтымлыкъ эталмайдыла: аланы магъаналары хар къуру да джалгъаннъан къош айтымны баш айтымына

джалгъаныб чыгъады. Аны себебли аллай кѳош айтымлагъа джалгъаннъан кѳош айтымла дейдиле: аланы баш магъаналарын чыгъаргъан айтымларына баш айтымла, джалгъан магъаналарын чыгъаргъанларына да джалгъаннъан айтымла дейдиле.

Чкалов нѳгерлери бла Север полюсну юсю бла Америкагъа учханында, дунья бек сеир болгъан эди. Громов нѳгерлери бла узакъ учууну рекордун салгъанында, ол бизни джауларыбызгъа бек ачыу тийген эди.

Бу айтымланы **дунья бек сеир болгъан эди; ол бизни джауларыбызгъа бек ачыу тийген эди** дегенлери экиси да эки джалгъаннъан кѳош айтымны баш айтымларыдыла, быланы кѳош айтымдан чыгъарыб кеслерин башха джазсакъ да, бек толу айтымла боллукъдула, аланы хар бирини кесини энчи башчысы, энчи толу хапарчысы барды, аладан къалгъанлары уа джалгъаннъан айтымладыла, аланы хар бирини кесини энчи башчысы болгъанлыкъгъа, хапарчы боллукъ сѳзлери толу тюдюле: ала кеслерини магъаналарын баш айтымлагъа джалгъар ючюн формаларын тюрендириб келедиле.

Джалгъаннъан кѳош айтымланы джалгъаннъан айтымларыны хапарчы сѳзлерини аты байлаучу сѳз болады.

Мен шахаргъа келгенимде, он сагъат болгъан эди. Мен Идрисни кѳргенимде, ийнанмазлыгъым келген эди.

Бу айтымлала **келгенимде, кѳргенимде** дегенча сѳзле байлаучу сѳзле боладыла: ала джалгъаннъан айтымны хапарчылары болуб кеслерин да баш айтымгъа джалгъаб келедиле.

179 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Аланы баш айтымлары бла джалгъаннъан айтымларын табыб тюблерин тарта, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Терек аугъанында, бутакълары уалгъан эдиле. Чалкъы дупбукъ болгъанында, Осман аны таблагъан эди. Харун Москвадан къайтханында, анасы анъа кѳб хапарла соргъан эди.

Шкок атылгъанлай, бабуш джерге тюшдю. Сен бери къайтханлайынъа, мен санъа бир алаамат затны кѳргюзюрме. Хамит элге къайтханлай, дерс башланлыкъды. Айшат айюню кѳргенлей, джюреги чыгъаргъа джетген эди.

Октябрь революция болгъанлы, уруннъан халкълагъа джанъы джашау гъа кенъ джол ачылгъанды. Биз джанъы джашау гъа чыкъгъанлы, кѳб сеирлик ишле болгъандыла. Айшат Москвагъа кетгенли, бир джыл озду.

Осман интернатха киргинчи элде аны Хызыр окъутхан эди. Айшат Москвагъа кетгинчи, мен анъа тюбеген эдим. Учу шкогун джарашдыргъынчы, къоян секирди да агъачха кирди да кетди.

Идрис кѳошха кетген заманда мен аны къатын сакълаб тургъан эдим. Джырчы джыралагъан заманда залда даурла тохдагъан эдиле.

180 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Аланы джаягъаннъан айтымларын тюблерин тарта, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Кюн тиерге арбачыла тардан ётген эдиле. Сен аны эшитирге хапар элге джайылгъан эди. Атлы джамчысын киерге джанъур тохтагъан эди. Ислам шокну бир кере атаргъа Хызыр юч кере да ата эди.

Минер ат, Осман къошха кетерни аллы бла, табылгъан эди. Къулакъ, джанъур джауарны аллы бла, юзюлген эди. Суу, къулакъ юзюлюрню аллы бла, къобхан эди.

Суу, къулакъ юзюлгенден сора, къобхан эди. Ат, Хызыр къошха кетгенден сора, табылгъан эди. Алий школгъа, атасы кетгенден сора, чыкъгъан эди.

181 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Аланы джалгъаннъан айтымларын башчылары бла хапарчыларыны тюблерин тарта джазыгъыз.

Базарчы элге, танъ атхандан сора, къайытхан эди. Тау элге иги джолла этилгенден бери, алагъа кёб автомобилле джюрюйдюле. Хусей аллыма, мен тюкеннге бара тургъанлай, чыкъды. Назир къошха бара тургъанлай, айю чыкъгъан эди. Мен китаб окъуй тургъанлай, эсиме Пушкинни къалай джашагъаны тюшдю.

Осман къойланы излерге чыкъса, къойла табылды. Айку дорбунуна кирсе, къыш джетгенин бил. Автомобиль келсе, бююн кетербиз. Мен накъырда этгенликге, сен мыдах болма. Къар джауа, джолоучула элге келдиле.

§ 68. Джалгъаннъан къош айтымланы юлешиниулери.

Джалгъаннъан къош айтымла магъаналарына кере кеслерини джалгъаннъан кесеклерин бир талай къаумгъа юлешедиле. Быллай бойсуннъан айтымланы джалгъанлары бон айтымны членлерини сорууларына джауап этедиле. Аны себебли бойсунуб келген джалгъаннъан айтымла бу къаумлагъа юлешинедиле:

1. Башчылыкъ этген джалгъаннъан айтым.
2. Хапарчылыкъ этген джалгъаннъан айтым.
3. Толтуруучулукъ этген джалгъаннъан айтым.
4. Айгъакълаучулукъ этген джалгъаннъан айтым.
5. Болумлукъ этген джалгъаннъан айтымла ичлеринде бу къаумлары бла:
 - а) Заман болумлукъ этген джалгъаннъан айтым;
 - б) Орун болумлукъ этген джалгъаннъан айтым;
 - в) Хал болумлукъ этген джалгъаннъан айтым.
6. Таянчакъ джалгъаннъан айтым.

7. Сансыз джалгъаннъан айтым.
8. Тенълешдирген джалгъаннъан айтым.
9. Сайынлаучу джалгъаннъан айтым.

§ 69. Башчылыкъ джалгъаннъан айтымла.

Бош айтымны башчысыны сорууна джуаб этген джалгъаннъан айтымгъа *башчылыкъ джалгъаннъан айтым* дейдиле.

Къайгысы джокъ къуру суудан семиреди.

Бу айтымны айырылыб джазылгъан кесеги башчылыкъ этген джалгъаннъан айтым болады, нек десенъ, ол джалгъаннъан айтымчыкъ башчыны сорууна джуаб этеди, аны орнун тутады.

Къуру суудан ким семиреди? Къайгысы джокъ. Бу айтымны **къайгысы джокъ** деген кесеги кеси бир айтым болады. Ол айтымны башчысы **къайгысы** хапарчысы да **джокъ** деген сёзледиле, **джокъ** деген хапарчы кесини хапарчы къошагъын (*джокъду*) баш айтымны хапарчысына — семиреди деген сёзге къошулур ючюн тас этгенди.

Татлы тилли къозу эки ананы эмер. Акъылы бар халкъгъа джарар. Къулакъ юзюлгени бизге белгили эди. Бу айтымла бары да башчылыкъ этген джалгъаннъан айтымлары болгъан джалгъаннъан къош айтымладыла. Аланы баш айтымларыны хапарчыларына башчылыкъ этиб келгенле кеслери грамматикалыкъ къуралыуларына кёре толу айтымла боладыла.

182 иш. Бу айтымланы джалгъаннъан айтымларын табыгъыз, аланы джалгъаннъан айтымланы къайсыларындан болгъанларын айтыгъыз, тюблени тарта джазыгъыз.

Юйю болгъан юйюне кетди, юйю болмагъан къонакъгъа кетди.

Къулакъ юзюлгени джел этиб джетди. Тёгерекни суу къобхан алгъан эди. Кючлю джел ургъаны къулагъымдан энгда кетмегенди. Къыйынлыкъда джюреги къагы насыбды. Къуанчлыкъда джюреги ачыкъ къуаныр.

§ 70. Хапарчылыкъ джалгъаннъан айтымла.

Бош айтымны хапарчысыны сорууна джуаб этиб келген джалгъаннъан айтымлагъа *хапарчылыкъ этген джалгъаннъан айтымла* дейдиле.

Бу мени къолумдагъы китаб сен тюнене окъугъанды. Бу айтымны айырылыб джазылгъан кесеги хапарчылыкъ этген джалгъаннъан айтымды. „Сен тюнене окъугъанды“ деген айтым „бу мени къолумдагъы китаб“ дегение хапарчылыкъ этиб келеди.

Эки ананы эмгенни тили татлыды. Юзюлген бизге бел-гили болган кзулакды. Ол адам актылы халктыга джарды.

183 иш. Бу айтымланы окъугуз да, аланы джалгъаннан айтымлары кыйсы ксаумдан болганларын айырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Бу адам биз письмо джазганды. Бу джигит биз хапарын эшитгенди. Мен сен кече шошлукда джырлаганнан тын-ылаганма.

Бу джашчык Асхат суудан алганды.

184 иш. Бу айтымланы окъугуз. Аланы не тукъум болганларын сынагъыз. Соруулагъа салыб керююз. Башчылык этгенлерин бир, хапарчылык этген айтымларын а эки сызык бла тарта джазыгъыз.

Бу китаблада сен окъуган мен колумда тутханды.

Хасан миниб чабдырган Идрис чабдырганды.

Таулада шок атылган кек кюкюрегенчады.

Таулада кзулак юзюлген тоб атылганчады.

Башчылык неда хапарчылык этген джалгъаннан ай-тымла хапарчыларындан не да башчыларындан запятой бла айырылмайдыла.

§ 71. Толтуруучу джалгъаннан айтымла.

Толтуруучу джалгъаннан айтымны байлаучу сёзю тамамлаучу, бериучу, орунлаучу, башлаучу болушлада бо-лады, аланы сорууларына джуаб этеди.

Толтуруучу джалгъаннан айтымны байлаучу сёзю би-ринчи, ююнчю бетде джангызлык-кеблук санда да бо-лады.

Толтуруучу джалгъаннан айтым хар кзуру да болуш-лагъа биргесине айтылган этимлеге кере киреди. Тамам-лаучу болушда болса, аны биргесине хар кзуру да кечюу-чю этим келеди.

Бери мен келгеними Муссагъа Хызыр айтхан эди. Джыр-чы мен болганымы сен кыйдан билесе? Иги сен окъугъа-нынъ мен кбден бери да биле эдим. Москвагъа Алий кет-генин Ибрагим эшитгенди. Ол шок атылганны Хасан эшит-медими?

Бу айтымла бары толтуруучу джалгъаннан айтымлары болган джалгъаннан кшош айтымладыла. Толтуруу-чу джалгъаннан айтымланы байлау сёзлери (келгеними, болганымы, окъугъанымы, кетгенин, атылганны) бары да тамамлаучу болушдадыла, аланы экиси биринчи бетдеди (келгеними, болганымы), бири экинчи бетдеди (окъугъа-

нжъты), бири ючюнчю бетдеди (кетгенин), бары да биргелей джанъызлыкъ сандадыла.

185 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Алада джалгъаннъан айтымланы табыгъыз, ала къайсы соруулагъа джуаб этгенлерин сынагъыз. Тюберин тарта тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къулакъ юзюлгенни ызы таулада джай да кегмейди.

Агъач кырылгъанланы шындыкладан, ташла джанындан ёрге-ёрге чончайыб тургъан тамырладан билирге боллукъду.

Огъары элден къобуз согъулгъанны эшитирге бола эди.

Къобуз согъулгъаннъа уллу гитче да тынъылай эди.

Инъир алада сдауат къозу-къой макъыргъандан тола эди.

Сыртлыкълада дюрюле чалкы чалыныб бошагъанын кёрюзе эдиле.

Тау элдеде хар къуру да суу шуулдагъанны, чыпчыкъ джырлагъанны, таулада шкок атылгъанны эшитгенлей тураса.

186 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Аланы джалгъаннъан айтымлары къайсы болушланы формаларына болгъанларын эслей джазыгъыз.

Агъачда бёрю улугъан эшитиле эди. Бёрю улугъанны гитче Исхакъчыкъ да эшитген эди, алай ол къоркъгъанны не болгъанын алкъын билмей эди.

Сдауатда итле бёрю улугъаннъа къулакъларын салыб тынъылай эдиле.

Суукъда агъач бёрю улугъандан толгъан эди.

187 иш. Бу джалгъаннъан айтымланы байлаучу сёзлерин керекли кесеклерин джетдириб джазыгъыз.

Мен окъугъан... Хасан да окъугъан эди.

Китабладан Мусса окъугъан... мен запискачыкъ салгъан эдим.

Китаблада Мусса окъугъан... Исса запискачыкъны табхан эди.

Кече суукъда джел улугъан... башха тауш эшитилмей эди.

Толтуруучу джалгъаннъан айтымла бла баш айтымланы араларында запятой салынмайды.

Кёблукъ санда да иш джанъызлыкъ сандача болады. Алай кёблукъ сан тюрю болгъаны себебли, анда магъана джаны бла башхалыкъ болады.

Бери биз келгенибизни Айшат къайдан эшитген болур эди? Студентле сиз болгъаныгъызны мен къараб кёргенлей таныдым. Москвагъа ала тебегенлерин мен бусагъатда эшитгенме.

Бу айтымланы толтуруучу джалгъаннъан айтымларыны магъаналары бизни, сизни, неда аланы этген ишлерин кѣргюзюб келеди. Кѣблюк санны башха тюрюю этиб айтсакъ, ол айтымда этилген ишни кѣргюзмей, бизни, сизни, неда аланы ол ишни этген адамларын кѣргюзюб келликдиле.

Бизни бери келгенлерибизни сен къайда кѣрдюнъ. Сизни Москвагъа кетгенлерибизни мен джолда кѣрдюм. Аланы ат тута айланнъанларыны ызларына къайтханларын Йсса эслеген эди.

Бу тукъум магъанада *бизни, сизни, аланы* деген алмашларыны орунларында *мени, сени, аны* деген алмашла салыныб келселе да, алай боллукъду.

Мени школда окъугъанларымы оценкалары бек игиледи-ле. Сени иги ишлегенинъи колхозда бек сюедице.

Былай айтсала, байлау сѣзле *мени, сени, бизни, сизни, къарнашларыбызны, джуукъларыбызны, тенълерибизни* деген сѣзлени алмашдырыб, алмашлыкъ магъанада айтыладыла.

Муну тышында толтуруучу джалгъаннъан айтымла баш айтымланы араларына тюшюб да келедиле.

Мен ненча сагъат болгъанын билмейме. Бѣрю, аллында ит бугъунуб тургъанын эслемей, юсюне чыгыб къалгъан эди. Идрис Айшатны тюнене „отлично“ алгъанын энди эшите айланады. Къанитат Сакинатны лѣтчиклик окъугъанын Исмайлдан эшитгенди.

Толтуруучу джалгъаннъан айтымны къурагъан байлау сѣз бериучю болушда да болады.

Мен къулакъ салыб чыпчыкъ джырлагъаннъа тынъыладым. Уучу агъачда бѣрю улугъаннъа тартыб барды. Къойчу къартлыгъында джыр джырлаб тебрегенине бир да сеирсинме: бусагъатда джырламагъан бек азды. Мени иги окъугъаныма атам бек разы болду. Сени колхозда стахановчу болгъанынъа мен бек къуанама.

Толтуруучу джалгъаннъан айтымны къурагъан байлау сѣз орунлаучу болушда да болады.

Къобуз согъулгъаннъа Аскерни эси кетди.

Толтуруучу джалгъаннъан айтымны къурагъан байлаучу сѣзю орунлаучу болушда да болады.

Ол шкок атылгъанда бир къайгъы барды. Джырны джырлагъанымда уруннъан халкъны насыблы джашауу кѣрюнеди.

Толтуруучу джалгъаннъан айтымны къуралгъан байлаучу сѣзю башлаучу болушда да болады.

Мусса джырлагъандан санъа не хайыр. Азрет джыр джазгъандан литературагъа уллу ёсюм тюшеди. Колхозла бай болгъандан колхозчула иги джашайдыла. Колхозчула иги ишлегенден колхозла бай боладыла. Арба асыры акъырын

баргъан бла кюн асыры бек кызыдыргъандан арбачыны джукъусу келе эди. Шок, тоб атылгъандан, самолёт гюрюл-дегенден, джер кьалтырагъандан дунья толгъан эди.

Толтуруучу джалгъаннъан айтымла бир талай болмасала, бош айтымдан запятой бла айырылмайдыла. Аланы бир-бирлеринден запятой бла айырыргъа болмайды, не ючюн десенъ, ала хапарчыны магъанасын толтуруб, тамамлаб келедиле.

188 иш. Бу төбен айтымланы окъугъуз, толтуруучу джалгъаннъан айтымларыны байлау сёзлери алагъа банчылыкъ этген сёзлени тюлерин тарта, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Эм ахырында Асхат джол башчы терс джанына баргъанын эсledi. Джолда Асхатха не болгъанын манъа нёгери айтхан эди. Ахмат асыры кёб окъугъандан кёзлери ауруйду. Аны алай къалай болгъанын сагъыш этеме да анъылаъл-майма.

Мен кечени не заманы болгъанын билмей эдим. Мен аны терс тюз айтханын билирге сюеме.

Толтуруучу джалгъаннъан айтымла баш айтымны арасында келедиле, баш айтымны башчысы толтуруучу джалгъаннъан айтымны аллында, хапарчысы аны ахырында келеди.

Мен ненча сагъат болгъанын билмей эдим. Къасым Алийни Москвагъа кетгенин билмей эди.

Толтуруучу джалгъаннъан айтымланы байлау сёзлери орунлаучу болушлада болсала, баш айтымны башчысы аланы ызларындан келеди.

189 иш. Бу айтымланы окъугъуз да аланы толтуруучу джалгъаннъан айтымларыны тюлерин тарта джазыгъыз.

Джырчы джырлагъанда насыблы джашау эслене эди. Тоб атылгъандан джер кьалтырады.

Сёлешген заманда джалгъаннъан айтым баш айтымны аллына тартылады ортасында да эсленеди.

Мен билмейме ненча сагъат болгъанын. Мен сагъат ненча болгъанын билмейме. Сагъат ненча болгъанын мен билмейме.

§ 72. Айгъакълаучу джалгъаннъан айтымла.

Джалгъаннъан кёш айтымны айгъакълаучу членни сорууна джуаб этген кесегине *айгъакълаучу джалгъаннъан айтым* дейдиле.

Айгъакълаучу джалгъаннъан айтым баш айтымны атдан болгъан членлерини бирин айгъакълаб келеди.

Хамзат джырлагъан джыр ариу джыр кёре эдим. Биз тюенене эшитгеч тауш кзулакъ юзюлген тауш эди. Кюнлюмде къозу макъыргъан таушла чыгъа эдиле.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъан кесеклери айгъакълаучу джалгъаннъан айтымладыла, ала сыфатдан неда атдан болгъан айгъакълаучу сёзлеча, *къалай? къайсы? неллай?* деген соруулагъа джуаб этедиле.

Джыр ариу джыр кёре эдим. Къайсы джыр? **Хамзат джырлагъан джыр.** „Хамзат джырлагъан“ дегенни кесини башчысы барды. Ол башчы „Хамзат“ деген энчи атды. Бу башчыгъа хапарчы боллукъ сёз „джырлагъан“ дегенди, алай бу сёзню хапарчы болгъандан башха да бир джумушу барды. Ол да „джыр“ деген сёзню айгъакъламакълыкъды. „Джырлагъан“ деген сёзню хапарчы алмашы болуб сёз „джазгъанды“ деб болса ол сёз „джыр“ деген сёзню айгъакълаяллыкъ тюлдю, аны себепи ол сёз кесини башчысы бла бирге хапарчы алмаш болмай, „джыр“ деген сёзню айгъакълаучу джалгъаннъан айтым болуб келеди.

190 иш. Бу айтымланы айгъакълаучу джалгъаннъан айтымларын табыб тюблерин тарта, джазыгъыз.

Тушман салгъан джараланы сау этдинъ (О. К.)

Тёб-тёгерегин къар алгъан орус элде туугъан эди. (К. К.)

Джай агъачда нарат иис ургъан джерде туугъан эди.

Къар басхан тюзледе бир деб бир джан кёрюнмей эди.

Джол туристле баргъан тар ёзенни ичи бла бара эди.

Кзулакъ юзюлген таушла кзуру да эшитиле туруучу эдиле.

Бизни джырчыларыбыз джазгъан назмула орус тилде да чыгъадыла.

§ 73. Болумчу джалгъаннъан айтымла.

Къош айтымны ичинде *къачан? нечик? къайда?* дегенча болумчу соруулагъа джуаб этген джалгъаннъан айтымлагъа *болумчу джалгъаннъан айтымла* дейдиле.

Къар джауа биз юйге джетдик. Мен сен айтханча этдим. Мусса сен ишлеген джерде ишлейди.

Кзуралыуларына, магъана башхалыкъларына кёре, болумчу джалгъаннъан айтымла кёб тюрлю боладыла.

§ 74. Заманчы джалгъаннъан айтымла.

Заманчы джалгъаннъан айтымла баш айтымны магъанасы не заманда болгъанын билдиредиле Ала ол заманны тюрлю-тюрлю билдиредиле: бир-бирлеринде баш айтым кёргюзтген ишни биргесине, андан алгъа, артха, ол иш этилиб бошаргъа этилгенин кёргюзедиле.

Заманчы джалгъаннъан айтымланы байлау сёзлери хар кзуру да этим сыфатдан боладыла. Ала биринчи, экинчи, ючюнчю бетде, джанъызлыкъ, кёблюк санда да боладыла, джалгъаннъан айтым кёргюзген иш болургъа, не болгъанын билдирген заманчы джалгъаннъан айтымланы байлау сёзлери бериучю болушда боладыла.

Биз ташлы сыртха джетерге, Мусса ызыбыздан чабыб джетди. Сиз китабны окъуб **бошаргъа**, биз джуундукъ. Ала атлагъа **минерге**, джанъур джетди. Мен джамчыны юсюме **къабларгъа**, къар джаугъаны тохдады. Сен шкок **атаргъа**, джугъутур къаядан секириб кетди. Ол атына джер **салыргъа**, къалгъанла кёпюрден ёгюб кетдиле. Эл ишге **чыгъаргъа**, Сеит окъургъа Москвагъа кетген эди.

Бу айтымладан айырылыб джазылгъан сёзле байлау сёзледиле, кеслери да боллукъ заманны бериучю болушдагы формаларындадыла. Бу тукъум заманчы джалгъаннъан айтымланы башчылары биринчи, экинчи, ючюнчю бетни алмашлары бола тургъанлай, байлау сёз бир форма этимни белгисиз формасы болады. Сёлешген адамны ауазына, интонациясына кёре, бу тукъум заманчы джалгъаннъан айтымла баш айтымны аллындан, ортасындан да, бир-бирде ызындан да келедиле.

Маджит эчкилени кютерге чыгъарыргъа, Хасан элден келген эди. Хасан, Маджит эчкилени кютерге чыгъарыргъа, элден келген эди. Джырчы джырларгъа хазыр болургъа, бригаданы членлери джыйылгъан эдиле. Бригаданы членлери, джырчы джырларгъа хазыр болургъа, джыйылгъан эдиле. Бригаданы членлери джыйылгъан эдиле, джырчы джырларгъа хазыр болургъа.

191 иш. Бу тебеннъи этимледен боллукъ заманны сёзлеукюн кзурагъыз да тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Чаб. Ойна. Джырла. Сёлеш. Къыркъ. Джар. Ал. Сал. Букъ. Кий. Тогъу.

Заманчы джалгъаннъан айтымла озгъан заманны этим сыфаты биринчи, экинчи, ючюнчю бетледе джанъызлыкъ, кёблюк санлада, орунлаучу болушда болуб да кзураладыла. Ол тукъум байлаучу сёзле джалгъаннъан айтым кёргюзген иш этилиб, болуб бошагъандан сора, не болгъанын, не этилгенин кёргюзеди, баш айтым кёргюзген иш не тукъум ишден сора болгъанын билдиреди. Заманны кёргюзюб кюйгъан болмаса, быллай айтымла джалгъаннъан айтым бла баш айтымны бир-бирлеринден магъаналарыны чыкыгъанларын алай кёргюзмейди.

Мен Москвагъа **келгенимде**, халкъ Биринчи май демонстрациягъа джыйылыб тура эди. Сен мангъа **тюбегенинге**, къолунгъа китабынъ джокъ эди. Ол атха **миннъенинде**, джам-

чысын унутханы эсине тюшдю. Джаз болгъанында, айю дорбунундан чыкъгъан эди.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле байлаучу сёзледиле, озгъан заманны этим сыфатындандыла, кеслери да биринчи, экинчи, ючюнчю бетни джанъызыкъ санында орунлаучу болушдадыла. Биз атла бла суудан ётгеникте, иги къараны болгъан эди. Сиз каникуллагъа келгенигизде, къарт анагъыз бек къуангъан эди. Ала орамгъа чыкъгъанларында, къызла ызларындан къарагъан эдиле. Осман бла Идрис джагъалашханларында, Осман Идрисни джыкъгъан эди.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле байлаучу сёзледиле, озгъан заманны этим сыфатындан этилгендиле, болушдадыла. Биринчи бетде байлаучу сёзню кёблюк саны эки тюрлю болады: бири „ётгеникте, баргъаныкъда, кёргеникте, салгъаныкъда“ деб болады, бири уа „ётгенибизде, баргъаныбызда, кёргенибизде, салгъаныбызда“ деб болады. Эки тюрлюсю да бир магъананы тутадыла, алай да, алай да тюздю.

Бу огъары джазылгъанча, — алай джалгъаннъан къош айтымланы джалгъаннъан айтымлары баш айтымны алтында, ортасында, таб артында да келеди.

Терек аугъанында, бутакълары сыннъан эдиле. Бутакълары терек аугъанында, сыннъан эдиле. Бутакълары сыннъан эдиле, терек аугъанында.

Баш айтым алгъа тюшюб, джалгъаннъан айтым артха тюшсе, баш айтымны башчысы къалгъанладан айырылыб айтылады.

Шкок атылгъан эди, мен бери киргенимде. Къар джауа эди, мен джолгъа чыкъгъанымда. Осман джыкъгъан эди, Идрис бла Осман джагъалашханларында.

192 иш. Бу тюбюндеги сёзледен биринчи, экинчи, ючюнчю бетледе джанъызыкъ, кёблюк санлада орунлаучу болушда болгъан байлаучу сёзле, алачан сора ала бла да айтымла къураб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Ю л г ю г е. Ач — паспорт. Мен китабны ачханымда, паспорт анда тура эди.

Ал — суу. Кел — он сагъат. Бар — къараны. Айт — ат. Ур — ат. Кюл — нёгерлерим.

Заманчы джалгъаннъан айтымланы башлаучу болушда бетледе да болгъан байлаучу сёзню кючю бла къуралгъанлары да барды. Алай ол тукъум байлаучу сёзле, орунлаучу болушдагъылача кеслери болуб къалмайдыла — аланы кеслерини дагъыда бирер такъмакълары барды. Ол такъмакъла бери, сора деген сёзле боладыла.

Мусса Москвадан келгенден бери, Ленинградха да барыб келди. Мен Ахматны кѳргенимден бери, юч джыл болду. Сен манъа китабны бергенинъден бери, эки сагъат да болмайды. Биз сизге къонакъгъа келгенибизден бери, бир ыйыкъ болду.

Джанъур джаууб тохдагъандан сора, суукъ тутду. Собраниеге джашла джыйылгъандан сора, къызла келдиле. Къобуз согъулуб тебрегенден сора, Сакинат тебсерге чыкъды.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сѳзле джалгъаннъан къош айтымланы къураб келедиле, кеслери да бетледе болгъан болмагъан этим сыфатланы озгъан заманларыны формалары башлаучу болушха кириб биргелерине да бери, сора деген сѳзлени тагъыб айтылады. Быллай байлаучу сѳзлеге джыйымдыкъ байлаучу сѳзле дейдиле.

Джыйымдыкъ байлаучу сѳзлени кючю бла къуралгъан джалгъаннъан къош айтымланы, магъаналарына кѳре, къош байлаучу сѳзлери башлаучу болушда боллукъ тюлдюле, алааны орунларына сѳзлени къыйырларына -ли, -лу, -лю, -лы, -лей, -лай, -лайына, -лейине деген къошакъла къошулгъан этим сыфатла келликдиле. Ол къошакъланы -лайына, -лейине дегенлеринде бетлени суффикслери болургъа боллукъдула.

Мусса Москвадан келгенден бери, Ленинградха барыб да келгенди. Мусса Москвадан келгенли, Ленинградха барыб да келгенди. Октябрь революция болгъандан бери, 41 джылдан озуб келеди. Октябрь революция болгъанлы, 41 джылдан озуб келеди. Мен Ахматны кѳргенден бери, юч джыл болду. Мен Ахматны кѳргенли, юч джыл болду. Къобуз согъулгъанлай, Сакинат тебсерге чыкъды. Собраниеге джашла джыйылгъанлай, къызла келдиле. Собраниеге джашла джыйылгъанлай, къызла келдиле. Мен санъа тюбегенден сора, Алий къатыма келди. Мен санъа тюбегенлейиме, Алий къатыма келди.

Бу тукъум айтымланы къош байлаучу сѳзлери бери деген сѳзню кючю бла къошулса, аны аллында байлаучу сѳзню къыйырына кѳре -лы, -лю, -ли дегенле къошулуб бери деген сѳзню къоратыб айтыладыла, джазыладыла.

Биз бери келгенден бери, беш джыл болады. Биз бери келгенли, беш джыл болады. Осман институтну бошагъандан бери, бизни школну иши иги болгъанды. Осман институтну бошагъанлы, бизни школну иши иги болгъанды. Туугъан школгъа джюрюб тебрегенден бери, юч ай джетди. Туугъан школгъа джюрюб тебрегенли, юч ай джетди.

Къош байлаучу сѳзледе сора деген сѳзчюк болгъан айтымланы къыйырларына -лай, -лайына, -лей, -лейине деген къошакъла къошулгъан этим сыфатла бла айтыргъа, джазаргъа боллукъду. Ол къошакъла биринчи, экинчи, ючюнчю бетни суффикслери бла да боладыла.

Мен Азретни кѳргенден сора, Хасан алай кѳрюндю. Мен Азретни кѳргенлейиме, Хасан кѳрюндю. Биз бери келгенден сора, джанъур джаууб башлады. Биз бери келгенлейикге, джанъур джаууб башлады. Биз бери келгенлейибизге, джанъур джаууб башлады. Сиз атланы чабырыб кетгенден сора, автомобиль джетди. Сиз атланы чабдырыб кетгенлейигизге, автомобиль джетди.

Кетгенден бери деген кѳош байлаучу сѳзню кетгенли деген байлаучу сѳз бла алышындыргъанлыкъга, айтымны магъанасы не аз да тюрленмейди, алай болмай, кетгенден сора деген кѳош байлаучу сѳзню кетгенлей, кетгенлейине дегенлени бири бла алышындырсакъ, айтымны магъанасы бир кесек башха тюрлю болады. Ол башхалыкъ кѳуру байлаучу сѳзню ызындан келген баш айтымны иши ол сагъатдан этилиб тебрегени бла бир кесек туруб этилиб тебрегенинде болады.

Кѳобуз согъулуб тебрегенден сора, Сакинат тебсерге чыкъды. Кѳобуз согъулуб тебрегенлей, Сакинат тебсерге чыкъды. Сиз атланы чабышдырыб келгенден сора, автомобиль джетди.

„Кѳобуз согъулуб тебрегенден сора, Сакинат тебсерге чыкъды“,— десек, Сакинатны тебсерге кѳобуз согъулуб тебрегенден сора кѳб аз туруб чыкъгъаны ачыкъ тюлдю, „кѳобуз согъула тебрегенлей, Сакинат тебсерге чыкъды“ десек'а, кѳобузну согъулгъаны бла Сакинатны тебсерге чыкъгъаны бир болуб къалады.

193 иш. Бу айтымланы окъугъуз да -лы, -лу деген кѳошакъчыкъланы кѳошуб, кѳош байлаучу сѳзлени бош байлаучу сѳзлеге бура, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Мен сахарда джашагъандан бери, он джыл болады. Совет власть болгъандан бери, урунганла окъуудан уллу юлюшлерин аладыла. Совет Конституция чыкъгъандан бери, бизни къралны адамларыны джашаулары андан да иги болгъанды. Бизни элде школ ачылгъандан бери, онбеш джыл болду. Бизни элде школ ачылгъандан бери, аны кѳб сабий окъуб бошагъанды.

Мен институтну бошагъандан бери, джети джыл болду. Кеси тилибизде окъуб, джазыб башлагъандан бери, къара танымагъан адам джокъду. Элде джашагъан адамла къара таныб башлагъандан бери, кишиге заявленине джаздырыргъа керекли болмайдыла. Колхоз санатория ишлегенден бери, Сарыбий санаториягъа юч кере баргъанды.

194 иш. Бу тюбюндеги айтымланы окъугъуз да, байлаучу сѳзлеге -лай, -лайын, -лей, -лейин деген кѳошакъланы кѳошуб байлаучу сѳзлеге бура, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Джанъур джаууб тохдагъандан сора, мен джолгъа чыкъдым Кюн тийгенден сора, чыкъ кебди. Кюн батхандан сора, ай кёрюндю. Танъ атхандан сора, арбачыла джолгъа чыкъдыла. Шкоок атылгъандан сора, тютюню кёрюндю.

195 иш. Бу тубюндеги айтымланы окъугъуз да, юлгюдеча, биринчи бетдеги байлауучу сёзлери болгъанланы экинчи бетге, экинчи бетде болгъанланы биринчи бетге, сора биринчи бетде болгъанланы ючюнчю бетге, экинчи бетдегилени да бетсиз этиб, тетрадаларыгъызгъа джазыгъыз.

Мен школгъа баргъанлайыма, учитель джанъы китабны библиотекадан алыб манъа берликди. Биз экскурсиягъа баргъанлайыбызгъа, учитель бизге тюрлю-тюрлю джануарланы юсюнден алаMAT хапар айтырыкъды. Сен ол китабны окъугъанлайынъа, кёзюнюе бек алаMAT затла кёрюнюрле. Ала ишлеб тебрегенлей, колхоз малчыла билимлерин андан да бек ёсдюрюкдюле. Сиз выставкагъа джетгенлейигизге, аллыгъызгъа таныгъан автомобиллеригиз чыгъарла. Мариям бла Айшат базардан келгенлей, сабийлери алларына чыкъдыла. Асхат командировкадан келгенлейине, хоншулары хапар сора келди.

Былай джалгъаннъан къош айтымланы джалгъаннъан айтымлары баш айтымларыны алларында, артларында, орталарында да джазыладыла. Ол тизгинле аланы алай болгъанлары сёлешген адамны ауазына, интонациясына кёре болады.

Терек аугъанлай, бутакълары сындыла. Бутакълары, терек аугъанлай, сындыла. Бутакълары сындыла, терек аугъанлай. Звонок болгъанлай, сабийле классха джыйылдыла. Сабийле, звонок болгъанлай классха джыйылдыла. Империалист уруш бошалыргъа, граждан уруш башланыр. Граждан уруш, империалист уруш бошалгъанлай, башланыр. Граждан уруш башланыр, империалист уруш бошалгъанлай.

Джалгъаннъан айтым баш айтымдан сора джазылса, терс кёрюнеди, не ючюн десенъ, аны не ауаз бла, интонация бла окъуб теберге юренмесенъ, къыйын тиеди, алай болгъанлыкъгъа, тилде, сёлешген заманда алай джюрюйдю.

Джалгъаннъан айтым баш айтымны аллында болса, аны ауазы, интонациясы былай болады:

Звонок болгъанлай, сабийле классха джыйылдыла.

Джалгъаннъан айтымны айтыб тебрегенлей, сёлешген адамны ауазы бирчаракъ келе келеди да, байлау сёзю ахырына джетерге кёлтюрюледиде да юзюледиде, сора ол юзюлген джерден баш айтымны ахырына дери ауаз, интонация, сёнъенден сёнъе, энишгеден энишге тюшюб, точкагъа джетерге тохдаб къалады.

Империалист уруш тохдагъанлай, граждан уруш башланды.

Джалгъаннъан айтым баш айтымны ортасында болса, сѣлешген адамны ауазы, интонациясы былай болады:

Дырынчыла, танъ атханлай, дырын джыйыб тебредиле.

Джалгъаннъан айтым баш айтымны ортасында болса, аны аллында сѣзле бирча айтыладыла, сора джалгъаннъан айтымны аллында сѣзде ауаз миикден башлаб, энишге тюше келиб, байлау сѣзге джетгенлей, ёрге кѣлтюрюлюб, аны кыйырына джетерге юзюледи да баш айтымны джалгъаннъан айтымдан сора келгенлерине джете, энишгеден энишге бола, ахырына тохдаб къалады.

Ит, бѣрю къойлагъа мыллыгын атханлай, бойнундан тутду.

Джалгъаннъан айтым баш айтымдан сора келсе, сѣлешген адамны ауазы, интонациясы, былай болады:

Сабилле классха джыйылдыла, звонок болгъанлай.

Джалгъаннъан айтым баш айтымдан сора келсе, сѣлешген адамны ауазы, интонациясы, баш айтымны аллындан кѣлтюрюле келиб, хапарчыны ахырына джетерге сѣнъюб тохдайды, джалгъаннъан айтымны аллында миикден башлана келиб, энишге тюшюб, байлаучу сѣз бошалыргъа ёрге кѣлтюрюлюб юзюледи.

Граждан уруш башланыр, империаласт уруш бошалгъанлай.

Джалгъаннъан айтым баш айтымдан сора кѣбюсюне джырда, назмуда, лозунгда, соруучу айтымлада келеди. Ол себебли тюз хапар джазгъан заманда тюзю джалгъаннъан айтым баш айтымны аллында, оргасында келеди.

196 иш. Бу тюбюндеги айтымланы окъугъуз, сора джалгъаннъан айтымлары аллында болгъанланы орталарына, акырларына сала, орталарына, ахырларына болгъанланы да алларына сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Тюзледе, танъ атханлай, кюн тийди. Кюн батханлай, къаранъ болады. Эсен, сегиз сагъат болгъанлай, собраниени ачды. Собрание ачылгъанлай, доклад башланды. Доклад бошалгъанлай, сѣлешюле тебредиле. Сѣлешю бошалгъанлай, резолюция голосоват этилди. Чыпчыкъла джырлаб тебредиле, джылы болуб тебрегенлей. Булутчукъла агъардыла, кюн къыздыргъанлай. Таула, тюзле кѣгердиле, май джетгенлей. Суула бузларын эритдиле, суукъ сыннъанлай. Сабийле, каникулла болгъанлай, лагерге кетерикдиле. Инъир болуб тебрегенлей, дунья паркга солургъа барады. Солуу кюн джетгенлей, мен китабларымы да алыб суу ызына барама. Совет Аскер аны уруб аллыкъды, джау бизни чекге чабханлай. Саулай совет

халкъ къобарыкъды, Ата джуртну джауладан къорууларгъа керек болгъанлай. Совет халкъны хорларыкъ киши болмаз, джаула бла урушха джетгенлей.

Джалгъангъан къош айтымланы бош айтымлары кѣргюзгенинден сора болгъан затны кѣргюзген заманчы джалгъангъан айтымлары болгъанлары да барды. Ала да тюрю-тюрю байлаучу сѣзлени кючу бла къураладыла.

Мен Москвадан къайтырдан алгъа, Идрис мангъа тубеген эди. Саният къобуз согъуб тебегенден алгъа, Муслий дерслерин эгиб бошагъан эди. Махмудлары, колхозла къуралгъандан алгъа, бары да джалчыла эдиле. Экинчи дерс башлангъандан алгъа, биз физкультзарядка этерикбиз. Джанъур джаугъандан алгъа, мен юйге джетдим.

Байлаучу сѣзлерини ахырлары *-чю, -чи, -чу, -чы* болгъан джалгъангъан айтымла хар къуру да кеслери кѣргюзген ишге дери не боллугъун, неда не болгъанын кѣргюзюрге баш айтымгъа болушадыла. „Джанъур джаугъунчу, дырын джыйылды“ десек, дырын джанъургъа дери джыйылгъанын кѣргюзтебиз.

Байлаучу сѣзлерини ахырлары *-ли, -лу, -лю, -лы* болуб келген джалгъангъан айтымла уа иш джалгъангъан айтымны ишинден сора болгъанын, неда боллугъун кѣргюзюрге баш айтымгъа болушадыла.

„Он сагъат болгъанлы, сагъат джарым озду“—десек, сагъат джарым он сагъат болгъандан сора озады. Октябрь революция болгъунчу, къыйын джашай эдик.

Октябрь революция болгъанлы, иги джашайбыз. Хомухла, джанъур джаугъунчу, дырын джыялмадыла, джанъур джаугъанлы, дырын джыяргъа табсыз болады: дырын мылды.

Къыйырына *-чу, -чы, -чю, -чи* къошулгъан байлау сѣзле къыйырларына *-лы, -лу, -ли, -лю* къошулгъанлагъа къаршчы магъана чыгъарадыла.

197 иш. Бу тубюндеги айтымланы окъугъуз да, алагъа къаршчы магъаналары болгъан табыб биргелерине джарашдыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Биз, колхозла къуралгъанлы, иги джашайбыз. Биз школда окъуу башлангъынчы, джукъ билмей эдик. Биз, иги джашау болгъанлы, иги джырланы джырлайбыз. Биз иги джырла джырлаб тебегенли, джашауубуз джарыкъдан джарыкъды. Тань атхынчы, къарангъы эди.

Келгинчи, келгенли деген байлаучу сѣзлеча, бир-бирлерине къаршчы келгенден алгъа, келгенден бери деген байлаучу сѣзлери болгъан джалгъангъан айтымла да боладыла. Келгинчи, келгенли деген байлаучу сѣзле уа бетде санда да тюрленедиле.

Асхат школгъа киргенден бери, быйыл он джыл болады. Асхат школгъа киргенден алгъа, анъа детсадда харифлени танытхан эдиле. Мен Москвагъа барыб къайтханымдан бери, Москва хар къуру да кёзюме кёрюнъенлей турады. Сен окъуй, джаза билгенинъден бери, атанъ, ананъ къуандыла. Сиз институтда окъугъаныгъыздан бери, юч джыл болады.

Келгенден бери дегенча аллай байлаучу сёзлени келгенли дегенча аллай байлаучу сёз бла алмашдырыб джазаргъа, айтыргъа боллукъду.

Асхат школгъа киргенден бери, быйыл он джыл болады. Асхат школгъа киргенли, быйыл он джыл болады.

Келгенден алгъа дегенча, аллай байлаучу сёзлени келгинчи, келгеннъе дери дегенча, аллай байлаучу сёзле бла алмашдырыб джазаргъа боллукъду.

Асхат школгъа киргенден алгъа, анъа детсадда харифлени танытхан эдиле. Асхат школгъа киргеннъе дери, анъа детсадда харифлени танытхан эдиле. Суу къобарындан алгъа, къулакъла юзюлдюле, бузла эриб тебретиле. Суу къобхунчу, къулакъла юзюлдюле, бузла эридиле. Суу къобханнъа дери, къулакъла юзюлдюле.

198 иш. Бу тюбондеги айтымланы окъутъуз, магъаналарын тюрендирметенлей, байлаучу сёзлерин, аланы алмашдырыргъа джараулу байлаучу сёзле табыб алмашдыра, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Совет Конституция чыкъгъандан бери, кёб алапат ишле болгъандыла. СССР-ни Верховный Совети айырылгъанлы, кёб болмайды. Кюн тийгенден алгъа, восток джанындан джарыб тебрети. Кюн тийгенден сора, чыкъ къуруду. Терезе ачылгъынчы, юйню хауасы аур эди. Терезе ачылгъандан бери, юйню хауасы ариу болгъанды. Шокну таушу чыкъгъынчы, тютюню чыгъа эди. Джанъур джауардан алгъа, джел этди. Ай батхандан алгъа, биз элге джетдик. Уучу шкогун джарашдыргъынчы, тютюню чыгъа эди. Уучу шкогун джарашдыргъынчы, джугъутур думп болду. Адамла джашагъандан бери, Совет Конституциядан сеирлик зат болмагъанды. Джанъы кюн тийгени, джашау башха тюрю айныйды. Джашау башха тюрю айныб тебрегенден бери, кёб сеир адамла чыгъадыла. Октябрь революциягъа дери, аллай адамла джукъгъа саналамай тургъандыла.

Бир къаум заманчы джалгъаннъан айтымла не баш айтымны магъанасы этилиб тебрегинчи болгъан затны, не ол этилиб бошагъандан сора болгъан затны кёрюзедиле.

Бир къаум заманчы джалгъаннъан айтымланы баш айтым этиб, баш айтымланы да заманчы джалгъаннъан этиб айтыргъа, джазаргъа да болады.

Кюн тийгинчи, мен элден чыкъдым. Мен элден чыгъаргъа, кюн тийди. Мен элден чыкъгъанлай, кюн тийди. Кюн тийген-

лей, мен элден чыккыдым. Мен шахаргъа джетгенимде, сегиз сагъат болгъан эди. Сегиз сагъат **болгъанында**, мен шахаргъа джетген эдим. Суу **къобхунчу**, къулакъ юзюлдю. Къулакъ юзюлгюнчю, суу **къобмады**. Атха джер **салыннъынчы**, Ахмат элге тебремеди. Ахмат элге **тебрегинчи**, атха джер салынмады.

199 иш. Бу тюбюндеги айтымланы окъугъуз, заманчы джалгъаннъан айтымларын баш айтым, баш айтымларын заманчы джалгъаннъан айтым эте, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къобуз согъулгъунчу, Сакинат тебсерге чыкъмады. Къобуз согъулуб тебрегенинде, харс къагъылды. Терезе ачылгъанында, хауа иги болду. Дерс башланыргъа, сегиз сагъат болду. Кинода сеанс башланыргъа, звонок болду. Ашарыкъ бишгенинде, къонакъла юйге джыйылдыла. Къонакъла джыйылыргъа алгъышчы келди.

Лейтенант команда бергенинде, солдатла стройгъа джыйылдыла.

Заманчы джалгъаннъан айтымланы байлаучу сёзлери сёзлеу болса, джалгъаннъан айтым кёргюзген иш бола тургъанлай, баш айтымны иши болуб къалгъанын кёргюзген къош айтым болады.

Мен къошдан **келе туруб**, аллыма айю чыккыды. Терек **ауа туруб**, бутакълары сынды. Ат **чабыб бара**, наллары тюшдюле. **Джапъур джауа**, элге келин келтирдиле. Семен биченнъе **бара туруб**, сенекни унутуб келгени эсине тюшдю.

Бу айтымлада айырылыб джазылгъан сёзле байлаучу сёзледиле, кеслери да сёзлеуледен къуралгъандыла. Ала къош, бош болургъа да боладыла. Бир байлаучу магъананы тутхан эки не андан да кёб сёз болса, анъа къош байлаучу сёз дейдиле.

200 иш. Бу сёзлеуле байлаучу сёзле болурча, джалгъаннъан къош айтымла къурай, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Кете барыб, келе туруб, ишлей туруб, биле келиб, айта туруб, сагъыш эте келиб.

§ 75. Орунлаучу джалгъаннъан айтымла.

Баш айтымны иши къайда, не тукъум джерде болгъанын кёргюзген джалгъаннъан айтымлагъа **орунлаучу джалгъаннъан айтымла** дейдиле.

Исса Идрис окъугъан университетде окъуйду. Хамзат Харун джашагъан колхозда джашайды. Джумушакъ тюклюню уясы ол биз кёрген терекдеди.

Айырылыб джазылгъан джалгъаннъан айтымла орунлаучу джалгъаннъан айтымладыла, ала баш айтымны иши (анда ачыкъ айтылгъан иш) къайда болгъанын кѣргюзедиле.

201 иш. Бу айтымланы окъугъуз. Алада орунлаучу джалгъаннъан айтымланы табыгъыз, аланы тюблерин тарта джазыгъыз, ала не соруулагъа джауб этгенлерин айтыгъыз

Пионерле джай каникулланы заманында уллу урушла болгъан джерлеге барыб айландыла. Ала анда солдатла джюрюген джолла бла айланыб келдиле. Биз джашагъан элден сиз джашагъан элге узакъ тюлдю. Кюн чыкъгъан джаны кызыарыб тебрегенди.

202 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз. Анда бойсуннъан бла джалгъаннъан къош айтымланы айырыб джазыгъыз. Аланы хар бирин къайсы тюрлюледен болгъанын айырыгъыз.

Кѣбден бери джанъур болмай, кюн бетле юйлени башлары замансыз саргъалыб тебрегендиле. Кѣк, тау кѣллеча кѣгериб тургъан болмаса, кѣз джетген джерде бир булут кѣрюнмейди. Эшик аллында кюнден къачыб джатма тюбюне кирген эшекни чибинле юсюне басыныб, дыгалас этдиредиле. Тохдамай къуйругъу джетген джерден силкиб кысдаргъа кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа сыртындан учуб келиб къарын тюбюне кюноуб басынсала, чибинлени тохдамагъанларына сеирсиннъенча, башын силке, амалсыз болса, эки аягъы бла джерни кѣзюу къагъады.

Бир батхан таз бла эски джууулгъан кир сууну арбазгъа тѣгюб, Мѣлехан, сен не заманда да алайса деб, кеси-кеси бла сѣлеше, дженъил огъуна ызына юйге кирди.

Отджагъада Темуркъа бир мырышхы агъачны аякъ этеме деб ичин къаза, Таулан да аны онъ джанында олтуруб бычагъын къара билеуге билей, Темуркъа башын ърге кѣлтюрюб Тауланнъа айланыб айтды:

— Сен да бизни кибик, бир джарлыса, кесинъ да узакъ адамыбыз тюлсе, сау къалгъын, бизге бир тюз сют эт. Бу къатын юйюбюзде гырджынлыгъыбыз болмагъанлай, Ибрагим элге айлансын да хауле болсун дейди, менъа сен аны афенди, къады, эталлыгъынъ джокъду, кимге болса да бир адамгъа джарашдырайыкъ да малгъа барсын деб алай айтама.

Эски джюн ышымланы къурутургъа джая, Мѣлехан бети кызыарыб айтды:

— Мени юйюмде бир джанъыз балам къалгъанды да, ълсем да кесим кюреширимке, аны биреуню къолуна атыб, джашлай чыныкъдырлыкъ тюлме, сиз джалгъа айлана ъмюрюгюз кетиб барады, андан келген хайырны мен кѣрмегенме, окъуса, ол да къалгъанлача, суукъгъа, ачха къалмай, башын...

— Кѣбдю, эшитгенме, сени акъылынгъа къалгъанында, кызы сабийинъи къачхынчы этиб тураса,—деб Темуркъа керти кѣлю

бла кыызара тебрегенинде, Мёлехан киши адам турганлай юйде даур этмейик деб, кесин джарашдыргыа кюрешиб тохдады. (А. Х.)

§ 76. Таянчакъ джалгъаннъан айтымла.

Джалгъаннъан кыош айтымны баш айтымы кёргюзген иш не болумда боллугъун кёргюзген джалгъаннъан айтым-гыа *таянчакъ джалгъаннъан айтым* дейдиле.

Таянчакъ джалгъаннъан айтым *-есе, -са, -се* деген кыошакъланы кючю бла кыуралады.

Джанъур *джаумаса*, ханс битмез. Амангъа игилик *этсенъ*, юйюнъе сау бармаса. Москвагъа *барсанъ*, эсинъе кёб затла тюшерле. Заман *болгъан эсе*, собрание башлансын. Джанъур *тохдагъан эсе*, балчыкъ кыурур. Айшат *келген эсе*, анъа хапар сорургъа керекди.

Айырылыб джазылгъан сёзле таянчакъ байлаучу сёзледиле, аланы биргелерине айтылгъан кыаум сёз да аны бла бирге таянчакъ джалгъаннъан айтым боладыла. Джалгъаннъан таянчакъ айтымла кеслерини баш айтымларыны ишлери не болумда боллукъларын билдиредиле.

203 иш. Бу айтымланы окыгъуз да, таянчакъ джалгъаннъан айтымларыны тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Биз окыуугъа-воспитаниеге ийнанмаз эдик, ол затла бары да кыуру школада болуб, кыайнагъан джашаудан айырылыб болсала. (*Ленин.*)

Ол кюнден башлаб ашарыкъ табаргъа керек болса, Левинсон джукъгъа кыарамай эди. Чалдыш джанындан аллына бир адам чыкъмаса, Метелица танъа дери аджашыб айланныкъ эди. (*Фадеев.*)

Болум аланы джашауларыни тюрлендирсе, аланы джанлары джарсырыкъ эди.

Тамланы кюнлери бюгюннъе бирси кюнлери да тамлагъа ушаш болмаса, аланы джюреклерин эрикмеклик ашар эди.

Олтуруб турса, ол бек тынч олтура эди, джукъ этерик болса уа, кереклиси чакълы бир кыашын-башын тюер эди. (*Гончаров.*)

204 иш. Бу джарты айтымланы окыгъуз да, точкаланы орунларына керекли сёзлени неда кыошакъланы джарашдыра, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Суусун затха атылгъан затны сына . . . , ол кеси тышына тёкдюрген суусун затны аурлугъу чакълы бир аурлукъ тас этеди. Кюрешиб джукъланмай . . . , ёртен болгъанны барын мукъут этеди. Джюзе билме . . . , батыб кетерге тынч болады.

Бешге алтыны кьош ... онбир болады. Джолла иги ... , арбачыла заманларына кьайтырла. Джаз джете ... , малланы колхозну джайлыкъларына кьысдаргъа керекди. Ишчи кьол джете ... , юй дженгил огъуна ишлениб бошалыр. Миик къаядан энишге кѣб къара ... , башынъ тѣгерек айланады. Суу дженгил бара ... , ѳталмазгъа болурса. Къар акъырын эри ... джерге кѣб мылы синъер. Джолгъа усда болмай кече джюрю ... , адам аджашыргъа болур. Юй табыла ... , быйыл джанты школ ачарыкълбыз. Бюгюн экскурсия бола ... , биз бек къуанныкълбыз. Музей ачыла ... , бизни анъа къарамай мадарыбыз джокъду.

Эсе деген сѣзню кючу бла къуралгъан байлаучу сѣзню кыйырына джалгъаннъан кьош айтымлада бетни кѣргюзген суффиксчик кьошулмаиды: ол *эсе* деген сѣзню кыйырына кьошулады.

Сен тойгъа бармай эсенъ, Алий барсын. Аман ученик дерсин этмей эсе, учитель осал оценка салмай не этсин.

Сиз маллагъа иги къарай эсегиз, ала сизге кѣб хайыр берирле. Биз дерслерибизни иги биле эзек, учитель бизге иги багъа салады.

205 иш. Бу хапарчыкълны окъугъуз да, точкаланы орунларына керекли кьошакъларын сала, тетрадларыгълызгъа джазыгълыз.

ЭКИ ДЖЫРЧЫ.

Эртде Къарачайда эки джырчы болгъанды. Аланы бирини чам аты „Багъыр улу“ бирини чам аты да „Къалай улу“ болгъанды. Ала бир-бирлерини хапарын эшите турса ... да, бир-бирлерин танымагъандыла.

Бир джолда ала бир-бирлерине тубегендиле да, „Багъыр улу“ „Къалай улуна“.

— Сен кимсе?—деб соргъанды.

Анъа „Къалай улу“.

— Сен багъыр эсе ... , мен къалайма.

Сен къалай эсе ... , мен алайма,—деб джуаб этгенди.

§ 77. Сансыз джалгъаннъан айтымла.

Джалгъаннъан кьош айтымны баш айтымны кѣргюзген иш джалгъаннъан айтым кѣргюзген ишге сан этиб къарамай этилгени, неда этиллигин кѣргюзген *джалгъаннъан кьош айтымла* дейдиле.

Сансыз джалгъаннъан айтымланы байлаучу сѣзлерине къарамай неда -ликге, -лыкългъа деген кьошакълчыкъллагъа бошалыб тургъанлай, аланы биргелерине къарамай деген сѣз айтылыб джазылыб да келедиле.

Кюн кеч болгъанлыкъгъа, сагъат эртдеди. Ит чабханлыкъгъа, усда бѣрю къоркъмайды.

Бу айырылыб джазылгъан кесеклери, сансыз джалгъаннъан кесеклери, сансыз джалгъаннъан айтымладыла; аланы байлаучу сѣзлерини кыйырларына -лыкъгъа, -ликге деген кшошакъла кшошулгъандыла. Сансыз джалгъаннъан айтымла биринчи, экинчи, ючючю бетледе кѣблюк джанъызлыкъ санлада да болургъа боладыла.

Кюн кеч кѣрюннъенлигине, сагъат эртдеди. Джанзур джаугъанлыкъгъа, кѣонакъ атына миниб кетди. Биз тилегенлигибизге, Идрис унамады. Сиз ариу айтханлыгъыгъызгъа, самыр чабарыкъды. Мен арыгъанча кѣрюннъенлигиме, хатам джокъду. Сен манъа тынъылагъанлыгъынъа, джюрегинъ башха джердеди. Ол тарыгъыб айланнъанлыгъына джашауу бек игиди.

Къарамай деген сѣзню кючю бла кшош байлаучу сѣзню сансыз джалгъаннъан айтымла:

Кюндюз кеси болгъанына къарамай, Мусса ишин этиб бошады. Къар джаугъанына къарамай, Осман дерслерин иги хазырлады.

Бу айтымланы айырылыб джазылгъанлары сансыз джалгъаннъан айтымладыла: аланы байлаучу сѣзлери „къарамай“ деген сѣзню кючю бла кшуралгъандыла, кеслери да кшош байлаучу сѣзледиле.

Кыйырларына бетледе да тюрлениб -лыкъгъа, -ликге деген кшошакъла кшошулгъанлай, биргелерине къарамай деген сѣз келиб айтылгъан, джазылгъан айтымла:

Джукъум келгенине къарамай, мен ишими толтурдум. Солубуз келгенлигине къарамай, биз элге дженъил джетдик. Кыйын болгъанлыгъына къарамай, бизни адамларыбыз бригаданы заданнесин толтурадыла. Арыгъанлыгъыгъызгъа къарамай, программагъызны иги толтурдугъуз.

206 иш. Бу тюрюндеги айтымланы окъугъуз да, сансыз джалгъаннъан айтымларыны тюрлерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Хасаннъа кшуру онбеш джыл болгъанлыгъына, атасы аны биргесине шахаргъа элтди. Биз къоркъуб ашыкъгъанлыгъыбызгъа, поезд кетер заман джетмеген эди. Кеч болгъанлыгъына, биз юйге ашыкъмай эдик. Аллыбыздан кючлю джел ургъанлыгъына, бизни самолѣтубуз алгъадан алгъа бара эди. Бек кюрешгенлигибизге къарамай, ол кюн биз тауну башына джеталмагъан эдик. Джолчубуз джолгъа усда болгъанлыгъына, биз джолдан аджашхан эдик. Экинчи кюн мардасыз бек арыгъаныбызгъа да къарамай, биз тауну башына джетдик. Аяусуз кючлю джел ургъанлыгъына къарамай, биз тауну башында эки сагъат чакълы бир турдукъ.

207 иш. Бу керекли айтыланы окъугъуз да, точкаланы орунларына керекли къошакъланы неда сёзлени сала, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Чабагъы аз болгъан..., суу джагъада оннга джуукъ чабакъчы чабакъ тута эди. Сен джангъы кийим кийген..., ичинъ алгъынчады (*Крылов*). Джаякъларында джыламукълары джылтырай тургъан..., къызчыкъны кёзчюклери къуанчлы джылтырадыла. Аманлыгъы кишиге белгили болмагъан..., Казбичге ишекли бола эдиле. Шохла, сиз бир-биринги махдай хырха болгъан..., музыкагъыз къолайсызды (*Крылов*). Поезд акъырындан-акъырын баргъанлыгъына, аны джетмеклик бек къыйын эди. Къатында арбазы заты болмагъан..., бу юнню аты „постоялый двор“ эди. Уучула аланы иги сюймеген..., джылы джай кюнле игидиле. Алай джол къургъакъ болгъан... къарамай, мен суу ызы бла тебрeдим. Отлаучу джаныуарла болгъан..., къаяланы бек джити тишлери барды. Азрет джыйыб кюрешген... къарамай, Аслан экинчи кюнюнде юйюне кетген эди. Шахарны тегереги джарладан, кюйген тюзледен толу болгъан..., Аминат кюн сайын шахарны тышында айланьргъа бек сюе эди.

Джанъур джаугъан..., мен гокга хансланы джурта эдим. аланы ариу нислерин исгеи эдим.

§ 78. Теньлешдириучю джалгъаннъан айтымла.

Джалгъаннъан къош айтымны заманчы сансыз джалгъаннъан айгымлары болгъан баш айтымны кёргозген затын ачыкълайдыла. Ала баш айгымны кёргозген затын ачыкълаб, аны башха затха теньлешдириб, ушашдырыб келген джалгъаннъан айтымлагъа *теньлешдириучю джалгъаннъан айтымла* дейдиле.

Теньлешдириучю джалгъаннъан айтымла беш тюрю джорукъ бла къураладыла: 1) *кибик* деген теньлешдириучю байлаучу сёзню кючю бла, 2) *-ча* деген теньлешдириучю суффикс къошулгъан байлаучу сёзню кючю бла, 3) *-лай*, *-лей* деген теньлешдириучю суффикс къошулгъан байлаучу сёзню кючю бла, 4) *-чакълы*, *-чакълы бир* деген байлаучу сёзню кючю бла, 5) *-ушаш* деген байлаучу сёзню кючю бла къураладыла.

Ташны ташха ургъан кибик, шкок атылгъан таушла къаяланы зынъурдата эдиле. Бишген будайла, теньиз чайкъалгъан кибик чайкъала эдиле. Истребителле, къарылгъачла кибик, алапат уча эдиле.

Бу айырылыб джазылгъан джалгъаннъан айтымла теньлешдириучю джалгъаннъан айтымладыла, ала *кибик* деген байлаучу сёзню кючю бла къуралгъандыла.

Кёкюрегинде кызыб турган темири болганча, аны джюреги джана эди.

Оракъ будайны, къазланы боюнларын кесгенча, кесе эди. Къойланы таушлары, джюз адам бир джырны джырлаганча, эшитиледиле. Шыбыла уруб башын тюшюргенча, тоб окъла тереклени тюшюре эдиле.

Бу айтымланы айырылыб джазылган джалганнан айтымлары тенълешдириучю джалганнан айтымла боладыла, ала -ча деген суффикс байлаучу сёзлени кыйырларына кюшуллуб кьуралгандыла.

Чилле халыны буруб салганлай, Муссагъа ариу мыйыккъла чыкъдыла. Джер жарылыб, от чыкъганлай, Совет Аскер джау аллына чыгъар. Къара тубан кёкню басыб келгенлей, тынч турмаган джаула болган джерлеге самолётла тизгинлешиб келирле.

Бу айтымлада айырылыб джазылган джалганнан айтымла тенълешдириучю джалганнан айтымладыла, ала кыйырларына -лай, -лей деген суффиксле кюшулган байлаучу сёзлени кючю бла кьураладыла.

Эки джылны ичине Осман, терек ёсген чакълы, ёсгенди. Осман кеси бичен, беш адам чалган чакълы бир, чала эди. Кыйналганыбыз чакълы бир, хайырыбыз уллу болур.

Бу айтымланы айырылыб джазылган айтымлары джалганнан кюш айтымладыла, ала кеслери да -чакълы, -чакълы бир деген байлаучу сёзлени кючлери бла кьуралгандыла.

Къарылгачла истребителлеге ушаш, не учуу этедиле. Терен ёзенде барган суу, джылангъа ушаш, джылтырай эди. Бёрю улуган таушха ушаш, агъачда джелни таушу чыгъа эди. Сабий джылагангъа ушаш, шакалла улуй эдиле.

Бу айтымланы айырылыб джазылган айтымлары тенълешдириучю джалганнан айтымладыла, кеслери да ушаш деген байлаучу сёзю кючю бла кьуралгандыла.

208 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, тенълешдириучю джалганнан айтымланы тюблерин тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къартчыгъа таукъну этине тырнакъларын кийиргенча, Асланны джюрегине ачыу кире эди.

Ол адам, тюлкю кибик, хыйлачы эди. Чыпчык джыйын учуб келгенча, шайтан джел болганны кюбарыб озуб кетди. Уллу эмен терек тал терекни къатында, сакълаул кибик, тура эди. Уакъ чапракъла, алагъа ким эсе да джау джакъганча, джылтырай эдиле. Суучукъну бузу, эрий турган бал тюз кибик, агъара эди. Кечеги къарангылыкъ, къара тубан кибик къаралыб кетген эди. Кёкде джуддузла, ким эсе да сыйпа-

гъанча, бек ариу ачыкъ джылтырай эдиле. Осман бѣрюню юсюне, аслан секиргенча, секирди. Бѣрюню тишлери, от чакъ-гъанча, чакъдыла. Шкок атылгъан тауш, суугъа таш тийгенча, эшитилди. Къулакъ юзюлген тауш, джер тебрENNъен таушча, келди.

209 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, бир тюрю тенълендириучю ай-тымны башха тюрюге бура, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Ырысхыбыз улуу болсун:
Терен болсун Таммий-Кѣл кибик,
Кѣкден джаугъан джаум кибик,
Джерден чыкъгъан кырдык кибик,
Кесилген къурманлыкъны туюю кибик.

(Алгъыш).

Кѣк кюкюрегенлей, чучхурла юзюлдюле. Къарылгъач, шкок окълай, учуб кетди. Ахмат, айю сойланнъанча, биченнѣ сой-ланыб тура эди. Хамит бѣрю улугъанча кычырды. Сууну таушу, адамла лахор эте тургъанча, чыгъа эди.

§ 79. Сайынлаучу джалгъаннъан айтым.

Джалгъаннъан къош айтымланы „сайын“ деген байлаучу сѣзню кючю бла къуралыб келген тюрюлерини джалгъан-нъан айтымларына сайынлаучу джалгъаннъан айтымла дейдиле.

Сайынлаучу джалгъаннъан айтым кѣргюзген иш болгъаны сайын, не болуб тургъанын кѣргюзеди.

Биз бери келгенибиз сайын, Ахмат аллыбызгъа чыгъады. Алгъаракъ джолну былайына джетгенибиз сайын, джол бузула эди. Джанъур джаугъаны сайын, улуу ырыла бола эдиле. Шкок атылгъаны сайын, тауладан тауш эшитиле эди.

Бу джалгъаннъан къош айтымланы айырылыб джазылгъан айтымлары сайынлаучу джалгъаннъан айтымладыла: ала сайын деген байлаучу сѣзню кючю бла къураладыла. Сайын деген байлаучу сѣзню аллындагъы сѣз хар къуру да этим сыфатны биринчи, экинчи, ючюнчю бетледе атаучу болушда болгъан тюрюсю болады.

Мен сѣз айтханым сайын, ат илгене эди. Сен школгъа келгенинъ сайын, эгечинъ аллынъа чыгъады. Аскер Ленин-граддан къайтханы сайын, анасы бек къуана эди. Биз малланы джайлыкълагъа чыгъаргъаныбыз сайын, ала анда бек семире-диле. Сиз оркестргъа тынъылагъаныгъыз сайын, джюрегигиз

иги болады. Ала Ахматха тюбегенлери сайын, ол алагъа джанъы хапар айтады.

Джалгъаннъан къош айтымланы сайынлаўчу джалгъаннъан айтымларыны айырылыб джазылгъан кесекчиклери бириңчи, экинчи, ючюнчю бетни джанъызлыкъ-кёблук санын кёргюзген суффиксчикледиле, аланы ызларындан келген *сайын* деген сёз байлаўчу сёз болады.

Биз бери келгенибиз сайын, Ахмат аллыбызгъа чыгъады десек, биз ненча келсек да, бизни аллыбызгъа Ахмат анча чыгъады деген магъананы тутады. Бу тукъум айтымлагъа кёре, сайынлаўчу айтым кёргюзген иш он кере болса, баш айтым кёргюзген иш да он кере, беш кере болса, беш кере, джети кере болса, джети кере боллугъун билдиреди.

210 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, сайынлаўчу джалгъаннъан айтымланы табыб, аланы тюблерин тарта, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Бу джерледе къыш болгъаны сайын, суукъ уллу болады. Нарсанагъа, джай болгъаны сайын, къалгъан шахарладан адамла солургъа келедиле. Къаншау Ленинни китабларына къарагъаны сайын, бир джанъы зат табылады. Бизни лётчиклерибиз джанъы рекордла салгъанлары сайын, ата джуртубузну аты бек уллу разылыкъда айтылады.

Джанъы кюн башланнъаны сайын, Москвадан „Совет Союзну гимни“ согъула, саўлай дуньяны барына эшитиледи. Бизни адамларыбыз джанъы хорламлагъа тюбегенлери сайын, партияны аты сагъынылады.

Верховный Советни сессияларында баш тамадалары кёрюннъени сайын, депутатла халкъны аты бла аланы алгъа ёрге къобуб ийпакълайдыла. Коммунизм къураўда бизни къралда, халкъгъа ашхылыкъ заг болгъаны сайын, джаўларыбызны джюреклери чанчады. Джаўларыбызны джюреклери чанчханы сайын, джаўларыбыз бизге заран болургъа совет халкъны джити сюньюлери артха ыхдырадыла. Сегиз сагъат болгъаны сайын, радио бла физкультура дерс бериледи. Звоник болгъаны сайын, сабийле класслагъа джыйыладыла.

§ 80. Джалгъаннъан къош айтымлада тыйгъыч белгиле.

Джалгъаннъан къош айтымланы толтуруўчу джалгъаннъан айтымларындан къалгъанлары бары да баш айтымдан запятой бла айырыладыла.

Мен шахаргъа келгенимде, кеч болгъан эди. Осман мында эсе, Идрис анъа тюбер. Октябрь революция болгъанлы, 41 джылдан озгъанды. Колхозла къуралыб тебрегинчи, уруннъан эллиле къыйналыб джашай эдиле.

Джалгъаннъан айтым баш айтымны арасына тюшсе, ол эки джанындан да баш айтымдан запятойла салыныб айырылады.

Он сагъат, мен шахаргъа келгенимде, болгъан эди. Мусса элге, джанъур джауа, келген эди. Осман итни чабханына къарамай, арбазгъа кирди. Колхозчу сюрюучюле, буз джау-гъаннъа къарамай, малланы джатма тубюне джыйдыла. Ученикле, звонок болгъунчу, школну арбазында тоб ойнадыла. Ученикле, звонок болгъанлай, классха джыйылдыла. Аскер, танъ атхандан бери, ишлейди.

Джалгъаннъан айтым баш айтыны ахырындан келсе, баш айтымдан ол запятой бла айырылады. Ол запятой джалгъаннъан айтымны аллындан салынады.

Ахматны кёре барлыкъ эдинъ, ол элге кетиб къалды ансы. Он сагъат болгъан эди, мен шахаргъа келгенимде. Ученикле классха джыйылдыла, звонок болгъанлай.

211 иш. Бу тубюндеги айтымланы окъугъуз да, аланы не тукъум джалгъаннъан айтымла болгъанларын анылатыгъыз, сора тийгъыч белгилени алай не ююн салыннъанларын билдиригиз.

Мен бир эки атлам атлагъынчы, хауада чабакъчыны чабагъы джылтырады, бир уллу чабакъ келди да хансха тийди. Билмей тургъанлай, къуаннъан адамны джыламукъларыча, джанъур джауар, кюн тийгенлей, джанъур тамчыла къурурла. Мен терезеден къарагъанымда, къара тубан кёкню кючлеб тура эди. Джаш алай алапат болмагъанлыгъына, мен аны бек джаритхан эдим. Киими асыры ариу болмагъанлыгъына, ол аны бек джарашдырыб, сылаб, сыйпаб кийе эди.

Сандан бир джанъур тамчы топ деб келиб тийген болмаса, джанъур болур джаны кёрюнмей эди. Мен къая ыранны къыйырына барыб энишге къарагъанымда, башым бир къуджур тегерек айланды. Уяныб къарагъанымда, кюнню таякълары болгъанны джарытыб келе эдиле. Обломов къоркъаракъ болуб Штольцха къарагъанында, ол думп болуб тура эди. (*Гончаров*).

Ат, Хасан уяныб тёрт джанына къарагъанында, джатыб джери да бир джанына айланыб тура эди. Хасан, ат къабаргъа умут этгенлигине къарамай, джерни гюзетди, айылларын тартды да бягъынлай хансха ийди. Ат тутдурмайды ансы, Осман тутуб джерлерик эди. Учитель учениклени тетрадларына къараб бошагъанлай, звонок болду да, ол классха кирди. Энди ызыбызгъа къайтхандан сора, джукъ къалмагъанды.

212 иш. Бу айтымланы окъуугуз да, баш айтымлары бла джалгъаннъан айтымларын табыб, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Кюн батханында ёкюре манъырай малла элге оздула. Хызыргъа онсегиз джыл болгъанында аны Москвагъа элтдиле да ол школгъа джарашды. Чабакъланы тунчукдуруб ёлтюрген заманда суугъа кириб аланы киши алыргъа унамай эди.

Кёкенлени тюблеринде джатыб тургъан цеп сюйрелиб джетгинчи Левинсон кесин джарашдырды. Левинсон отрядын джыйгъынчы джаууу аллын Бакланов тыйыб турургъа тюшген эди. Левинсон тереклени ичине тайгъанлай къалгъанла артха турдула. Мылы къаранъылыкъ Левинсон лагерни тышына чыкъгъанлай тегерегин алды. Аны кымылдауу джюреги къайгъылы болуб тургъан замандан да бек басымлы ариу эди. Хасанны аягъы тайгъан эди ансы Хусей аны джыгъаллыкъ тюл эди. Инъирде заводларыны оджакълары кёрюне тургъан шахарны эс-легенибизде аны бизден тыгъылыб келген поезд джабхан эди. Биз башына джетгинчи Минъи-Тауу башы джарыкъ эди. Биз башына миннъеникде Минъи-Тауу башын тубан басды да биз джукъ кёрмедик. Киши эслемей тургъанлай бир уллу къабан кёрюндю Къабан Алий шкогун хазыр этгинчи агъачха кирди да кетди.

213 иш. Бу джаргы джалгъаннъан айтымланы окъуугуз да точкаланы орунларына скобкалада соруулагъа кёре джауабла джарашдырыб тыйгъыч белгилерин да сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Биз къаранъылыкъ бла ... *(не замангъа дери?)* кюрешгенбиз. *(Не бошалса?)*... пионерле лагерлеге джетерикдиле. Аминат тобну ... *(не баргъанлай?)* тутду. Дисциплина *(къалай болса?)* ... иги болур. Собрание ... *(не бошалгъынчы?)* боллукъду. Он сагъат ... *(Осман не этгенинде?)* болгъан эди. Биз элде ... *(не замангъа дери?)* турлукъбуз.

214 иш. Бу айтымланы окъуугуз да, керекли тыйгъыч белгилени сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Историяда болгъан затланы эсинде тутмаса ол уллу партия да хорланыр. Ишчиле кеслерини Ата джуртларына производственно-техника интеллигенция къуралмаса болаллыкъ тюлдюле. *(Ленин).*

Партиягъа кирмегенле бла келишиую болмаса партияда болгъан адамланы партиягъа кирген членле бла смычкасы болмаса партиягъа кирмеген адамла аны башчылыгъын джаратмай келе партия къалгъан адамланы кесине политика джаны бла да моральный джаны бла да ийнандыралмаса партия классха джол башчылыкъ эталмай къалады.

215 иш. Бу тюрбюндеги айтымланы окъугъуз да, аланы алгъын заманчы айтымларын, сора сайынлаучуларын, аланы ызларындан таянчакъ сансыз айтымланы айыра, керекли тыйгъыч белгилерин да сала тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Кече къарангъы болгъанында отну джилтинлери ариу кърюне эдиле. Мен юйге джылыныргъа киргенлейиме ол атха минди да думп болду. Кюн иги къыздырыб тебрегенден сора ол мангъа бир аламант хапар айтхан эди. Биз юйге айланыб тебрегенинде жангъы кюн чыкъны къурутуб тылпыу этдире тебреген эди. Кёк агъаргъанлай болгъан бары жанлады. Буруу ичине киргенлей тегерегинде бир талай юй кърюр эдинь. Аллыбызда суу тауш эшитилгенлей биз къуанч тынбылы болдукъ. Мен школдан келсем эгечими къатына барыб таурухла айтдыруучу эдим. Бююн да ол джукъламай тура эсе мен ангъа бир аламант таурух айтыр эдим. Къар джауар дей эсенъ джамчыларыбызны юсюбюзге атаргъа керекди. Кюн тийгенликге суукъ сынмагъан эди. Звонк болгъанлыкъгъа джашла тохдамай ишлей эдиле. Шахаргъа энгда джыйырма километр чакълы бир къалгъанлыкъгъа биз тохдай бара эдик. Кёк джашнагъаны сайын биз тегерегибизде тереклени кере эдик. Осман китабха къарагъаны сайын ол билмеген бир зат табыла эди.

216 иш. Бу айтымланы окъугъуз, аладан магъаналарына кере, алгъын заманчы къош, сора сайынлангъан къош, андан сора сансызлаучу къош, андан сора да къош айтымла этиб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Тахсачы терекни артына букъду. Аны тушманни разъезди элемеди. Алма тереклени тюрлеринде от этдик. Суукъ аланы юшютмеди. Терезени тылпыуун ийдик. Кюн ауругъанны къыйнамады. Уллу завод ишленди. Тюзюю юсю юйледен толду. Биз теркирек келдик. Негерлерибиз кёб сакъламадыла. Селешген таушла эшитиб тынбыладыкъ. Колхозчуланы собранияери бола тура эди. Кюн кеч болду. Колхоз бригада ишин къоймады. Таугъа ёрлерге къыйын болду. Биз тауну башына ёрлеймей тохдамадыкъ. Боран-гылан этди. Совет альпинистле джыйылмадыла. Танъ атды. Осман физкультзарядкагъа чыгъады. Аны санлары кериледиле, ийленедиле. Джанзур тохдады. Атлагъа джер салайыкъ. Кюн тийди. Дырын къургъакъ болур. Москвагъа Аскерге телеграмма урдукъ. Ол бизни аллыбызгъа чыгъар. Пулемётла тохдамай атыладыла. Солдатла къоркъмай джетиб аланы тыйдыла. Джанзур джауады. Ишни тохдатмазгъа керекди. Терезени ачханбыз.

217 иш. Алгъын ичинде „сайын“ деген къош айтым, сора „ансы“ деген юч къош айтым, андан сора ичинде „эсе“, сора „беръ“ деген баглаучу сёлзлери болгъан экишер къош айтым къураб джазыгъыз.

КЪОШ АЙТЫМНЫ КЪАЙТАРЫБ ОКЪУУ.

218 иш. Бу текстни окъугъуз, къош айтымланы къайсы къаумларындан болгъанларын айтыгъыз, тыйгъыч белгилени салынгъанларын анылатыгъыз

Биз Лена деген сууну джагъасы бла юг джанына бара эдик. Къыш'а бизни ызыбыздан северден сюрюб келе эди. Сентябрьда Якутскени къатында алкъын алай суукъ тюл эди. Суугъа къарасанъ, бир деб бир буз кесек кърмез эдинъ. Станцияланы биринде джудузлу, айлы, алапат кечелени бири бизге кесин бек суйдюрген эди да, биз, хауасы аман юйде джатмай, суу джагъасында къайыкълада джатхан эдик. Кече ким эсе да мени онъ джаягъымы от бла кыздыргъанча кърюннъен эди. Мен уяныб къарагъанымда, айлы кече андан да бек джарыб тура эди. Мени джасдыгъыма къырау тюшген эди да, аны джаягъыма джетгени алай отча кърюне эди. Хоншу къайыкъда джатыб тургъан негерим юсюнден джылы тонланы затны кълтурдю да джерине олтурду.

Бу суукъланы бизни узакъ джолубузну аллында ал салам бериюу эди. Бизни узакъ джолда акъырын джыйыла-тыйыла. баргъаныбыз сайын, къыш кючлюден кючлю тутуб бара эди. Суукълукъ сууну кючлеб тебреген эди, алай болгъанлыкъгъа суу аны бла тохдаусуз кюреше эди. Ол кюрешюге уакъ тау суучукъла да къошула эдиле: кеслерини бузларын сындырыб, чачыб Ленагъа ата эдиле; бу иш Ленаны тынч агъыб барыууну аллын тыя эди. Энди суу ол уакъ бузчукъланы быргъаб къоймай эди да, уллу, атлары „торосла“ болгъан бузланы бир бири юслерине къалай эди. Бир кесек баргъанлайбызгъа, сууну арасында къаралдым кърюннъен эди, суу агъаргъан эди, аны юсю бла акъырын шуулдай акъ бузла къалын басына бара эдиле. *(Короленко).*

219 иш. Бу текстни окъугъуз, къош айтымларыны не къаумладан болгъанларын анылатыгъыз, керекли тыйгъыч белгилени сала, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Бир джолда суу джагъа айырымкандан къараб биз сууну учуб келген бузланы араларында бир къаралдым кърдюк да, бизни караваныбызны ичинде тюрю-тюрю сёзле айтылыб тебретиле. Аны не болгъаныны юсюнден хар ким кесини муратын айта эди. Бир къаумубузгъа ол къаралдым къаралгъан уллу кърюнмей эди, бир къаумубузну эсине уа ол айю болур деб келе эди. Бу тукъум даулашыуу болмакълыгъы алай сеир тюл эди не ючюн десенъ узакъда кърюннъен акъ бузланы бирчалыгъы бизни кёзлерибизни алдай эди. Ахуюл бузлагъан акъ буз акъырын бизге джуукълашыб келе эди ол къаралдым да бир джерде турмай ары-бери джорюй эди. Сора ол буз бизни къатыбызгъа джуукъ келди да дауубуз тохдады. Биз уллу бузну юсюнде сирелиб тургъан эки тау

къашха эчкичикни кёрдюк. Аланы тёрт жанларында бузла бир-бирлерине уруша эдиле, тиреле, уала эдиле, тегерек айлана эдиле. Ол эчкичиклеге бек къоркъуулу эди, не ючюн десенъ, ала бир жанлы болургъа боллукъ бузну юсюнден тайыб кетерге боллукъ эдиле неда аланы бир-бирлерине тиреле келген бузла уруб чартлатыргъа боллукъ эдиле. Аланы яларында баргъан буз акъырыныракъ болгъанында эм кесини ызындан келген бузланы алларын тыяракъ этгенинде хариб джануарчыкъланы тегереклеринде адам айтыб къолундан келмезча бир уалыу къайгы болду. Бир кесекге эки гитче къаралдычык кёзюбюзден ташайды алай болгъанлыкъгъа ол сагъатдан огуна аланы башха бузну юсюнде эследик. Бу тукъум иш бир талай кере болду да, къашха эчкичикле сууну биз болгъан джагъасына джуукълашдыла. Акъыллы джануарчыкъланы планларын эслерге боллукъ эди. Ала экиси да суу джагъасында айрымканны суугъа джити кирген джерине бара болур эдиле. Ала бизни кёргенлери бла кёрмегенлерин айтыргъа бек къыйын эди. Биз айрымканны къыйырында къымсыз болуб тура эдик итлерибиз да ол акъыллы джануарланы сау къаллыкъларын ушата болур эдиле. Буз келиб айрымканнъа бителди. Ачы чыкъырдау, буз уалгъан таушла бла ол эки джигит джануар суу джагъагъа чабышдыла. Биз бек сеир болдукъ. Аны къой бизни тюкю Палканыбыз бек джумушакъ джюрекли болду не ючюн десенъ ол къашха эчкичиклени бири артыбыз бла секириб тебрегенинде тауш этмей тынъылаб къойду. *(Короленко).*

220 иш. Бу хапарны окъугъуз да, айтымланы араларында точкаларын сала, ичдеринде да тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джаызгъыз.

АРИУ ЧЫГЪАНАКЪ.

Тюрлю-тюрлю гокха хансладан уллу букет этиб юйге кетиб баргъанлайыма мен илипинде ариу джаш къызыл тюрлю бизде аты „татарин“ болгъан кесин да хансан иш этиб джулкыуучу эсленмей дюрюге чалыныб тюшсе чалкъычыла къолларына чанчылыр къоркъуу этиб айырыб атыучу ариу чыгъанакъны эследим мени акъылыма аны тамырындан юзюб алыб букетими ортасына саллыгъым келди мен илипиннъе тюшдюм да гокганы арасына джабышыб рахат татлы джукъугъа кириб тургъан бал чибинни къысдаб аны юзюб алыргъа кюрешдим алай болгъанлыкъгъа аны алай юзмеклик бек къыйын эди аны чыгъанакълары къолума чырмалгъан къол джаулукуну да тышындан чанчыла эдиле мен аны юзерге бек кёб кюрешген эдим ахырында стебелин, титик-титик этиб юзюб алгъанымда гокга алгъын кёрюнненича алай алапат кёрюнмей эди аны чыгъанакълылыгъы дюргенлиги бла мени къолумдагъы букетни гокга ханслары бир-бирлерине чырта келишмей эдиле ору-

нунда ариу́лугуна дуньяны сеирсиндириб тургъан гокга хансны джыртханьма сокъураныб мен аны джерге атыб кетдим. (Толстой).

§ 81. Бир талай джалгъаннъан айтымлы къош айтымла.

Сёлешген джазгъан заманда, айтымла къатышыб да келедиле. Аланы ичинде джалгъаннъан айтымлары бирер болуб къалмай бир талайышар боладыла.

Бир талай джалгъаннъан айтымлары бары да баш айтымны айгъакълаб, неда бир-бирлерин айгъакълаб келедиле. Ол джалгъаннъан айтымланы кими тамамлаучу джалгъаннъан, кими заманчы джалгъаннъан, кими сайынлаучу халчы, кими бойсуннъан, кими къуралгъан айтымла боладыла.

Отун ташыу, сокъмакъ болса, отунчу отрядла къуралсала, бошаллыкъды.

Бу айтымны айырылыб джазылгъаны баш айтымды, къалгъанлары уа джалгъаннъан айтымла боладыла. Аланы бири сокъмакъ болса дегенди, бири да отунчу отрядла къуралсала дегенди. Бу эки джалгъаннъан айтымла бйргелей баш айтымны ачыкълайдыла, кеслери да таянчакъ джалгъаннъан айтымладыла.

Кече болгъанында, отрядны джартысы сууну ол джанындагъы элчикге чабхан эди да андагъы тушман андан къачхан эди.

Бу къош айтымны айырылыб джазылгъаны бойсуннъан къош айтым, андан къалгъаны уа заманчы джалгъаннъан айтым болады. Заманчы джалгъаннъан айтым бойсуннъан къош айтым кёрюзген иш не заманда болгъанын билдиреди.

Арба джегилиб хазыр болгъунчу, мен юйге кирдим, не ючюи десенъ, арыгъан эдим да солуругъум келе эди.

Бу айтымны айырылыб джазылгъан кесеги баш айтымды, андан къалгъанында арыгъан эдим да солуругъум келе эди дегени бла арба джегилиб хазыр болгъунчу дегенлери аны ачыкълагъан бири заманчы джалгъаннъан (арба джегилиб хазыр болгъунчу) бири да бойсуннъан сылтаучу (арыгъан эдим да, солуругъум келе эди) къош айтым болады. Ала экиси да баш айтымны ачыкълайдыла.

Мен джел тубанланы чачарыгъына, жанъыдан джылы боллугъуна, арбачыла да джолгъа чыгъарыкъларына бек ийнаньыб эдим.

Бу къош айтымны айырылыб джазылгъаны баш айтымды. Къалгъанлары ючюсю да тамамлаучу айтымла боладыла, ючюсю да баш айтымны ачыкълаб келедиле.

Ата джуртубузгъа керек болса, кьоркъмай, аямай, анъа бермезлик джанлары болмагъанын солдатла эслеринде тута эдиле.

Бу кьош айтымда айырылыб джазылгъан сёзле баш айтым боладыла, кьалгъанларыны бири („Ата джуртубузгъа керек болса“) таянчакъ джалгъаннъан, бири да („кьоркъмай, аямай, анъа бермезлик джанлары болмагъанын“) толтуруучу джалгъаннъан айтымла боладыла.

Совет кьралны адамлары, Север полюсха кьонуб джарашхандан сора, аланы джашагъан джерлерин боран кьоба да буза, буз джарыла да эки юлеше, буз эрий да, болгъан кёл бола. суукъ тута да болгъанны бузлата, совет кемечиле бла совет лётчикле джетиб алгъынчы, тогъуз айны буз юсюнде джашагъан эдиле.

Бу айтымны айырылыб джазылгъаны баш айтым болады. кьалгъанларыны бирлери (север полюсха кьонуб джарашхандан) деген бла (совет кемечиле бла совет лётчикле джетиб алгъынчы) заманчы джалгъаннъан айтымла, бирлери уа (аланы джашагъан джерлерин боран кьоба да буза, буз джарыла да эки юлеше, буз эрий да, болгъан кёл бола, суукъ тута да, болгъанны бузлата) бойсуннъан айтымла боладыла. Бойсуннъан айтымланы ичлеринде аланы джашагъан джерлерин боран кьоба да буза, буз джарыла да эки юлеше, суукъ тута да болгъанны бузлата дегенлери байлаусуз бойсуннъан айтымла, буз эрий да кёл бола деген да байлаучу бойсуннъан айтымла боладыла.

Къуугъун болуб, Минъи-Тауну бузларына терк ёрлегенибизде, анда болушлукъ керекли болгъан адамланы кьар алларын гыйыб, ала да не этерге билмей тура эдиле да, биз дженъил огъуна сокъмакъ этдик, юшюгенлеге кьарадыкъ, джыджымла бла бир-бирлерибизге тагъылдыкъ акъырын-акъырын аланы биргебизге алыб сау эсен тюбюне тюшдюк.

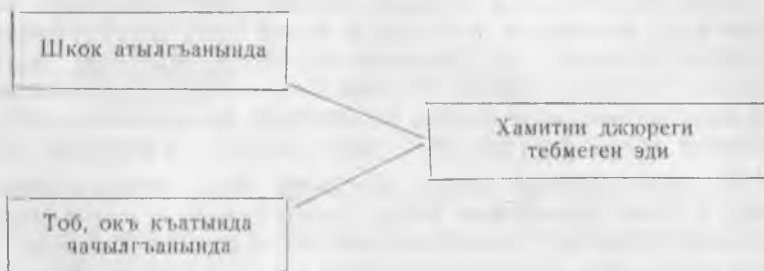
Бу айтымда къуугъун болуб деген бойсуннъан, Минъи-Тауну бузларына терк ёрлегенибизде деген заманчы джалгъаннъан айтым, анда болушлукъ керекли болгъан адамланы кьар алларын тыйыб деген бойсуннъан айтым, ала да не этерге билмей тура эдиле да деген байлаучу бойсуннъан айтым, биз дженъил огъуна сокъмакъ этдик, юшюгенлеге кьарадыкъ, джыджымла бла бир-бирлерибизге тагъылдыкъ да акъырын аланы да биргебизге алыб сау эсен тюбюне тюшюрдюк деген а баш айтым болады.

Колхоз председатель элге келгени сайын парторг анъа тюбей эди да, экиси да элде болгъан керекли заглагъа кьарай эдиле.

Бир талай джалгъаннъан айтымы болгъан къош айтымны джалгъаннъан айтымларыны хар бири кеси баш айтымны ачыкълаб, анъа джалгъаныб келирге боллукъду.

Шкок атылгъанында, тоб окъ къатында чачылгъанында да, Хамитни джюреги тебмеген эди.

Бу айтым бир талай джалгъаннъан айтымы болгъан къош айтым болады. Джалгъаннъан айтымланы бири шкок атылгъанында деген, бири да тоб, окъ къатында чачылгъанында деген болады, баш айтым Хамитни джюреги тебмеген эди дегенди. Бу джалгъаннъан къош айтымны эки джалгъаннъан кесеги да кеслери башдан-башха баш айтымны ачыкълайдыла, анъа джалгъаныб келедиле. „Шкок атылгъанында, Хамитни джюреги тебмеген эди“. „Тоб, окъ къатында чачылгъанында, Хамитни джюреги тебмеген эди“—деб къойсакъ да айтымны джартылыгъы тюдю. Былай джалгъаннъан айтымла айтымны бир тукъум сансыз членлерича боладыла, ала бир-бирлерини юсю бла айтымны ачыкълайдыла.

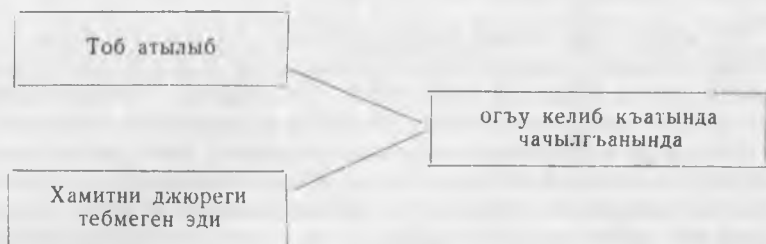

Бир талай джалгъаннъан айтымы болгъан джалгъаннъан къош айтымлада джалгъаннъан айтымла бир-бирлерин ачыкълаб, сора баш айтымны аллындагъы джалгъаннъан айтым башха айтымны ачыкълаб келгени да болады.

Тоб атылыб, огъу келиб къатында чачылгъанында, Хамитни джюреги тебмеген эди.

Бу айтымны джалгъаннъан айтымлары бир-бирин ачыкълаб, баш айтымгъа алай джетедиле. Аны аллында айтымдача, бу айтымны джалгъаннъан айтымлары бир-бирлеринден айырыб, баш айтымны биргесине джазгъанлыгъыбызгъа, айтымны магъанасы ачыкъ боллукъ тюдю. Ол ачыкъ болур ючюн, джалгъаннъан айтымла экиси да бирге джазылыргъа керекдиле.

Былай айтымланы джалгъаннъан айтымлары айтымны бир тукъум толмагъан сансыз членлерича боладыла. Аланы бир-бирлерине келишиулері схемада былай кёрюннюкдю:

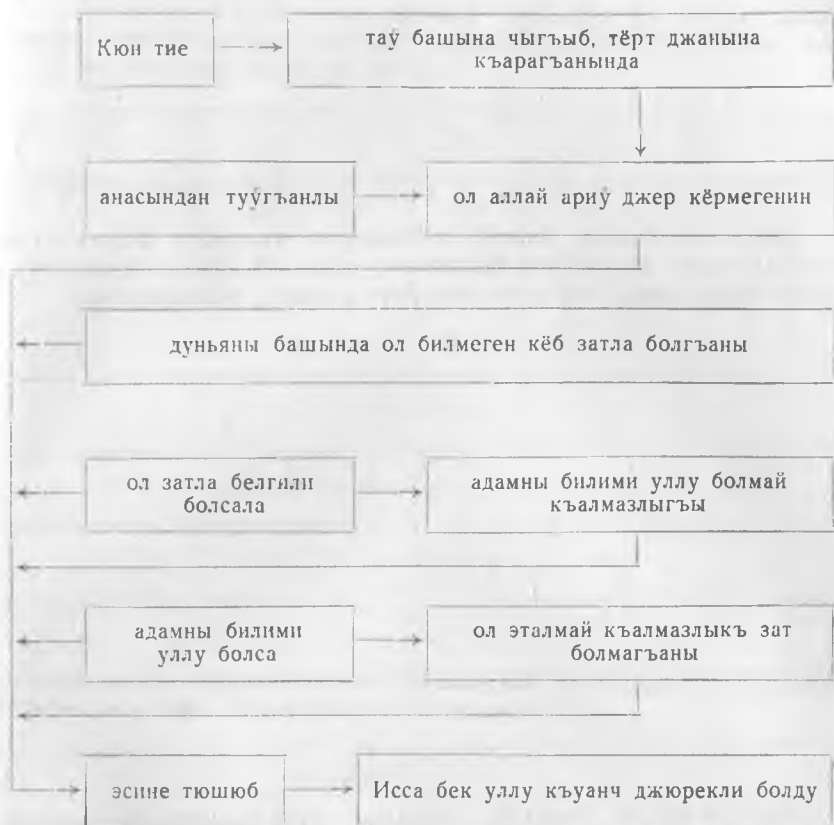

Бир талай джалгъаннъан айтымы болгъан бир джалгъаннъан къош айтымлада джалгъаннъан айтымла бир-бирин ачыкълаб, аны тышында баш айтымны да ачыкълаб келгенлери болады.

Кюн тие, Исса тау башына чыгъыб, тёрт джанына къарагъанында, анасындан туугъанлы аллай ариу джер кёрмегени, дуньяны башында ол билмеген кёб затла болгъаны, ол затла белгили болсала, адамны билими уллу болмай къалмазлыгъы, адамны билими уллу болса, ол эталмай къалмазлыкъ зат болмагъаны эсине тюшюб, бек уллу къуанч джюрекли болду.

Бу джалгъаннъан къош айтымны баш айтымы **Исса бек уллу къуанч джюрекли болду** деген айтымды, андан къалгъан айтымла бары да джалгъаннъан айтымладыла. Ол джалгъаннъан айтымланы ичинде бир-бирин ачыкълагъанла да, алай эте келиб, бирини юсю бла баш айтымны ачыкълагъанла да бардыла. **Кюн тие** деген джалгъаннъан айтым, **Исса тау башына чыгъыб тёрт джанына къарагъанында** деген джалгъаннъан айтымны ачыкълайды; анасындан туугъанлы деген джалгъаннъан айтым аллай ариу джерле кёрмегенди дегенни ачыкълайды; ол затла белгили болсала деген джалгъаннъан айтым адамны билими уллу болмай къалмазлыгъы деген джалгъаннъан айтым да ол эталмай къалмазлыкъ зат болмагъаны деген джалгъаннъан айтымны ачыкълайдыла; тау башына чыгъыб тёрт джанына къарагъанында, ол аллай ариу джер кёрмегенин дегенни ачыкълайды; дуньяны башында ол билмеген кёб алапат затла болгъаны, адамны билими уллу болмай къалмазлыгъы, ол эталмай къалмазлыкъ зат болмагъаны деген джалгъаннъан айтымла эсине тюшюб деген джалгъаннъан айтымны ачыкълайдыла, ол джалгъаннъан айтым да барыны магъанасын да бирге джыйыб, **Исса бек уллу къуанч джюрекли болду** деген баш айтымны ачыкълайды.

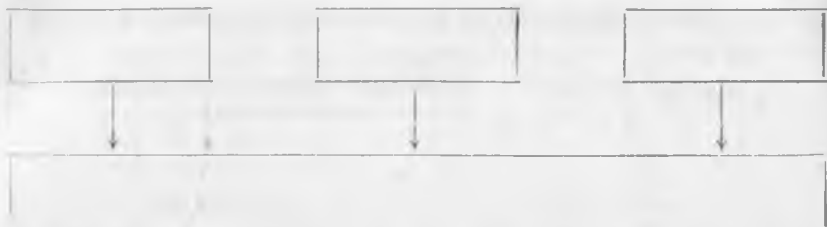
Бу айтымны схемасы да былай боллукъду:

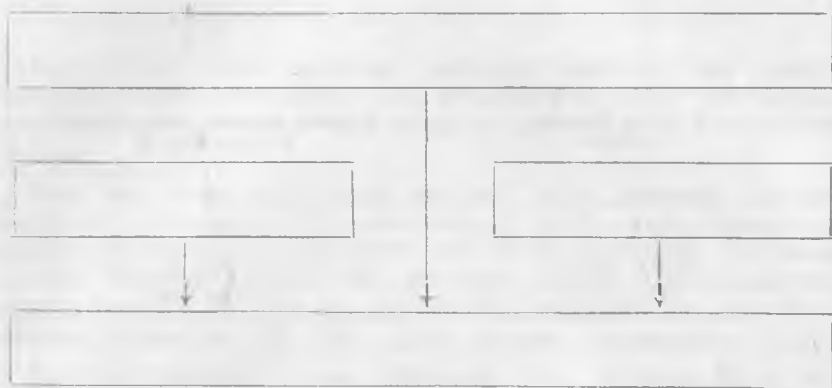
Бу джалгъаннъан кюш айтымны ал джалгъаннъан айтымлары къорагъанлыкъгъа, кългъанлары гурсала, магъанасы тюрленник туюлду, алай болмай ол джалгъаннъан айтымланы ортасындан кетериб тебресек, айтым бузулуб магъанасы чыкмай къллыкъды. Къарачай тилде джалгъаннъан айтымла, огъары примерледе кёрюннъенича, кёб тюрлю боладыла. Аланы ичинде тенъджарашханла, бойсуннъанла, джалгъаннъанла, джалгъаннъанланы ичлеринде ўа заманчыла, тамамлаўчула, сайынчыла, тенълешдириўчуле да боладыла.

221 иш. Бу тюбюндеги айтымланы аланы тюблериндеги схемалагъа джарашдырыб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз да аланы бир-бирлерини къллай ачыкългъанларын анъылатыгъыз.

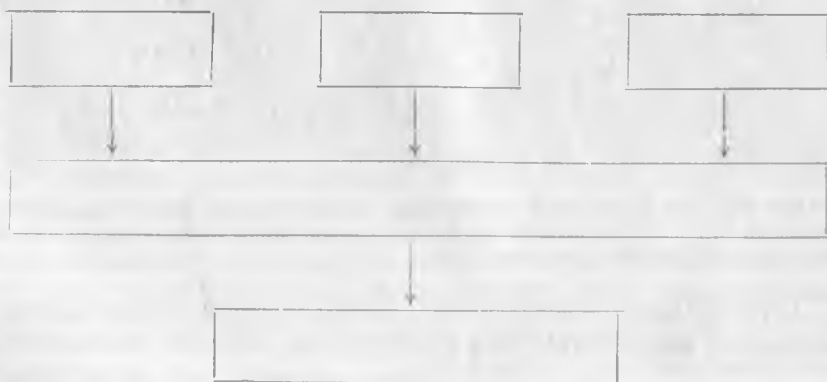
Таўну башына чыкългъынчы, тюбюнде ёзенле кёрюннъюнчу, алада суў джылтырагъанла эсленнъинчи, таўланы алай аламан ариулукуларын иги билмей эди.

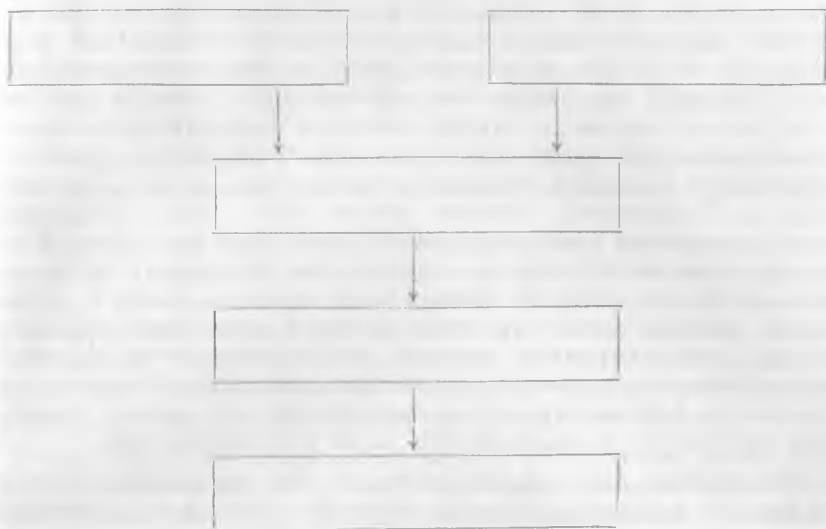
Бизни тилибизде аллай литература тамамлы болмагъаны себебли, орус тилни иги билмесек, анда болгъан литература хайыр бералмаса, биз иги окъуулу адамла болалмазбыз.

Электричество болмай, промышленность иги къралмай, эл мюлк башха тюрлю болмай, коммунист обществовону къралалмазлыгъын бизге Ленин айтханды.

Бир учитель курслагъа кетгени себебли, ол андан къайтхынчы, историяны директор окъутурукъду, не ючюн десенъ, къалгъан учителлени дерслери кѣбдю.

222 иш. Бу хапарны окъугъуз да, анда бир талай джалгъаннъан къош айтымланы табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

АЙШАТ.

Таў эллени биринде Темиркъуш деб адам джашай эди. Аны къатыны бла Айшат деб бир ариу къызы бар эди. Темир къуш бла къатыны джанъыз къызларын дунья бла бир сюе эдиле. Ала анъа этмеген, ала анъа алмагъан зат, али анъа айтмагъан ариу сѣз джокъ эди. Дунья сабийлерибиз аякъ юсюне минселе деб тургъан заманда, ала ол уллу болуб, эрге чыгъыб кетеди деб къоркъа эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, Айшат уллу болгъанында, эрге барыр заманы джетгенинде, Темиркъуш къызларын эрге бериб, къалын алгъанлагъа сукъланды да, къалыннъа алгъан атына минериги келиб, Айшат унамай кюрешгенлигине, тутду да эрге берди; анъа кюеуден атла, ёгюзле, къойла келдиле; аланы кѣргенинде, Темиркъуш уллу къуанч тыбырлы болду, къызын малгъа сатханы иш эсине да келмедиле. Айшат эр юйюне келгенинде, аны анда эки кюндеши болуб чыкъды. Кюндешле бир-бирлерин суюуб болмай эдиле. Кече кюн да бир-бирлери бла туююше эдиле; алагъа Айшатны малкѣз къайын анасы да къошула эди. Айшатны джашауу, адам кѣлтюрюб къарыуундан келмезча, аур

болду. Ол кюндешле бла джашагъандан эсе, ала анъа айтхан аман сёзлеге тынъылаб тургъандан эсе, джаны дуньядан тас болуб кетгинчиннъе дери, ол кыйынлыкъланы кёлтюргенден чыкъгъан атлы болуб турууу сайлады да, ата юйюне кетиб, анда джашарыгъы келди. Ол муратын Айшат кишиге билдирмегенлей, танъ атыб, таукъла кычыра, эр юйюнден чыкъды да, кюн тиерге, ата юйюне джетди. Атасыны, аны къараб кёргенлей, бети тюрленди, кёзлери джанды, тишлери чыкъырдадыла. джюреги чанчды да, атылыб къалыргъа джетди. аузундан'а джукъ чыкъмады. Айшат апасыны тюрленнъенин эслегенлей, кычырыкъдан алды да джылады, джашаудан тарыкъды, атасыны джанъыз кызына болушлугъу керек болгъанлыкъгъа. Темиркъуш, кызын ызына алса, анъа къалыннъа алгъан малын юч къат этиб, ызына къайтарыргъа керек боллугъун эсине тюшдюрдю да, ариу къутас чачындан тутду да босагъадан, бир джансыз затны быргъагъанча, эшикге атды. Айшат, атасыны алай не ючюн этгенин анъыламай дагъыда тиледи, джылады; анъа джюрек джумушакълыгъы болгъан анасы къошулду да экиси да тиледиле, алай болгъанлыкъгъа, Темиркъуш алагъа бурулуб да къарамады, не ючюн десенъ, анъа олсагъатда кызындан эсе, малы иги кёрюне эди.

Тохдамайын Айшат кесин дагъыда бир тюйдюрдю, болмагъанында, джанъы къуралыб тебреген комсомол ячейкагъа барды, анда анъа болушдула да, ол окъургъа кетди, сахарда Айшат кёб окъуду, билмегенин билди.

Энди Айшат кеси элинде учительница болуб ишлейди. Аны колхозчула бек сюедице, не ючюн десенъ, ол анда къанынджанын аямай ишлейди, билгенин къалгъанлагъа юретеди, колхоз адамны джюрегинден джануарлыкъны тамыры бла къурутуб алгъанын анъылатады. Къызыаллай аламан адам боллугъун билсе, Темиркъушну анъа къолу да кёлтюрюлмез эди, джюреги да чанчмаз эди. Ол колхозгъа кириб ударник болгъанлы, кызындан уялгъаны кетерге унамайды.

223 иш. Бу хапарны окъугъуз да, анда бир талай джалгъаннъан айтым болгъан къош айтымланы табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз; ол къош айтымланы не тукъум джалгъаннъан айтылары болгъанларын (бойсуннъанламы, тенъджарашханламы, сайынлаучуламы) анъылатыгъыз.

ИССА.

Иссаны таулагъа ёрлегенден, алагъа ёрлеб, башларындан энишге къарагъандан сюегени джокъду. Исса таугъа ёрлерге табса, аланы башларына миниб джюрегин къуандырыргъа мадар табылса, ашатмай да тур, тохдамай эди джаны-тини таугъа ёрлеу, джер-суу кёрюу эди.

Танъ атыб, кюн тийгенлей, атасы урушханлыкъгъа къарамай, анасы ол бир палахха къалады деб къайгъылы болгъанлыгъындан юркмей, суукъ, джылы болгъанлыкъгъа къоркъмай, Исса таулада айлана эди.

Тау ну тюрбюнден къарасанъ, андан миик, андан алаамат кърюнемейди, аны башына ёрлеб къарасанъ, андан алаамат, андан ариу дагъыда бир кърюнеди, джанъы кърюннъенни башына минсенъ, андан ариу таула чыгъыб, ала бирсилени барындан да сеир кърюнюб, арыгъанынъ-талгъанынъ да унутулуб, аны башына да ёрлеригинъ келеди.

Не къадар миикге ёрлесенъ, ол къадар ариу кърюнеди, тегерекде ол къадар тюрлю-тюрлю таула, ёзенле, суула кърюнедиле.

Бир джолда Исса, киши эслемей, эртден бла къобду, хар несин да джарашдырды да элден чыкъды. Ол элден чыкъгъанында, танъны бурну аз джарый башлагъан эди; таукъла кычыра, анда, мында башха джукъусурагъан таушла чыгъа, чыпчыкъла уяна, ай да мутхузланыб, батаргъа кысылыб кърюне эди; симсиреб тургъан тереклени келекгелери узундан узун бола, танъ джарыгъында эрий тебреген эдиле.

Кюн тийгинчи, чибин болгъунчу, Исса элни башы миик таугъа ёрлеген эди. Ол тау ну башындан Иссаны джашагъан эли кърюне эди. Элде адамла джанъы къозгъалыб, туарла бузоуларындан айырылыб, сюрючю ызларындан сюрюб, колхозну правлениесини аллында ишге барлыкъ бригадала джыйылыб кърюне эди.

Кюн къышлыкъ болургъа, чибинле къозгъалыргъа, Исса андан да миик тау ну тюз тѣббесине ёрлеб солуй эди. Аны башында къуру ол эл кърюнмей эди, хоншу элле бары да къарала эдиле.

Исса тургъан тау ну огъары джанында бир миик къая кърюне эди. Аны къабыргъалары ючкюл ташладан жыгъырдай тура эди. Исса ол къаяны кѣргенинде, аны башына ёрлериги келди да, ол сагъатдан огъуна ары тебреди. Джолда бир ташдан бирине секире, Исса къаяны ортасына дери ёрлеб тургъанлай, бир гюрюлдеген тауш чыкъды, аны ызындан таш таушла эшитилдиле. Исса кѣб сагъыш этиб турмай, бир уллу ыран къотурну тюрбюне кысылгъанлай, башы бла гюрюлдеб ташла къююлушдула, ол ары деричи миниб тургъан таш да алагъа къошулду да тикни энишге тѣнгереб кетдиле. Исса ташланы биргелерине джануарланы баргъанларын да эследи, алай болгъанлыкъгъа, аны эсине джукъ келмеди. Къая оюлгъан да тохдаб, Исса букъгъан джеринден бери чыгъыб къарагъанында, таш оюлгъан тѣбеннѣи агъачны кырыб ырхы уруб ыз этгенча, агъачны ичи бла ыз этиб, агъара тура эди.

Атасы бла анасы, къая оюлгъандан сора, Иссагъа къайгъылы болуб, элден бир эки джашны излерге ийдиле. Ала

таш ыркыны ёрге чыгыб келе, Иссаны бир ташланы юслеринде ары бери чаба да уакъ ташланы джыя тургъанын кёрюб, бек сеир болдула. Исса аланы кёргенинде, кёолларында ташланы кёргюздю, ала анъа алыннъан болурму деб, къатына келиб къарагъанларында, Иссаны алыннъаны заты да джокъ, кёолуна магъадан ташланы джыйыб тургъанын, аланы табханына къуаннъанын сезиб, кеслери да аныча болдула.

Исса магъадан табхан джерде энди уллу рудник ачылгъанды.

Бизни тауларыбызда болмагъан байлыкъ джокъду. Ол байлыкъ бизни джашауубузну андан да иги этерге бек керекли бир затды.

§ 82. Бир талай джалгъаннъан айтымла къош айтымлада тыйгъыч белгиле.

Бир талай джалгъаннъан айтымлары болгъанкъош айтымланы джалгъаннъан айтымлары бош айтымдан, бир-бирлеринден да запятойла бла айырыладыла.

Кюн къышлыкъ болгъанында, чибин кёозгъалгъанында, Исса тауну гёббесине ёрлеген эди. Кюн тийгинчи, таукъла къычырыб бошагъынчы, Исса элден чыкыгъан эди. Кёобанны сууу кёбюрек болгъанлай, элледен ишчи бригадала келгенлей, сууу бла агъач ташылыб башланлыкъды. Бир учитель курсагъа чакъырылгъаны себебли, ол андан къайытхынчы, историяны директору кеси окъутурукъду, не ючюн десенъ, къалгъан учителени дерслери кёбдю. Джерни къалай чирикленнъенин, урукъну къалай чачылгъанын агрономдан эшитгенли, колхозчула джерлени иги семиртедиле, урукъ тюз атылады, колхозчула да мюрзеуню кёб джыядыла. Тынчлыкълы джерим болгъанлыгына, поезд дженъил бармагъанча, ол станция сайын онушар минут тургъанлыгына, бирер сагъат тургъанча, келлик джерибизге кече къалыб келликча кёрюнюб, джюрегим бек къыйнала эди.

Бу айтымланы джалгъаннъан айтымлары бары да бир-бирлеринден эм баш айтымдан да запятойла бла айырыладыла.

224 *иш.* Бу айтымланы окъугъуз да, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Бульба джашларын джарыкъ юйге кийиргенлей андан мынчакълары джылтырай юй джыйыучу ариу къыз эшикге думп болду. Атасы бла джашы бир-бирлерин кёрмей кёб тургъанлары себебли ала бир-бирлерин ийнакълаб сёлешир орнуна аналары къайгъылы болуб тёрт джанына болушлукъ излеб къарагъанына къарамай, джумдурукълаша эдиле, бир-бири къабыргъаларындан тюрте эдиле. Бульба Шайтан деген атына секириб миннъенлей ат джыйырма пудлукъ аурлукъдан тенти-

регенча ары-бери тентиреди не ючюн десенъ Тарас бек мар-дасыз базыкъ эм аур адам эди. (Гоголь).

Бир такыйкъаны ичинде джыйын бѣрю джетгенлей бюгеу кючюн аямай ат тагылган нохтасын юздю къалай миннѣнин кеси да билмегенлей Мухдар чинар терекни юсуне илинди. Эс джыйыб къарагъанында бѣрюле хуртдак-хуртдак этиб тишлери агъара бери айланыб аны къараб тургъанларын Мухдар эследи. Аланы алай кѣргенлей, не эсе да бир ачы къызыу зат Мухдарны тамагъындан тыгылды солууу тыйылыргъа джетди борбайлары къыйлды.

Семиз къабыргъаны тишлеген заманда джау тамчылары акъгъанча джашлыгъы эсине тюшюб джашау асыры багъалы кѣрюннѣнден кѣз джыламукълары акъдыла.

Джюреги такыр болуб бир кесек къараб тургъандан сора джыртыучу джануарланы этген ишлери ачуу тийди эки джылгъа алган къыйыны бир такыйкъагъа думп болгъанлыгъына къарамай кеси-кесин къолуна джыйды.

Бѣрюле атдан бошаб кеслерин адам этден къабарыкълары эслерине тюшюб терекге уругъа къалгъанларында Мухдар аланы чырпыла ата бир кесек булджута тургъанлай бѣрюлени отдан къоркъгъанлары эсине тюшдю да хурджунундан чакъгъычын къууун чыгъарыб къабындырды да къуучукъланы джандырыб бѣрюлени юркюте тангъа дери турду.

Джалгъаннѣан айтымланы кеслеринде запятойла болсала, ол джалгъаннѣан айтымланы магъаналары бир бошну суратласа, аланы бир-бирлеринден айыргъан заманда араларына точка бла запятой да саладыла.

225 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз да аны къош айтымларында точка бла запятой тыйгъыч белгиле не ючюн салынгъанларын ачыкълагъыз.

Джашлары да атлагъа миннѣенлерин кѣргенинде, бет сыфаты ариу къуатлы кѣзлери джумула тургъан джашына кесин атды; ол аны ъзеннѣсинден тутду; ол аны атджерине къысылды, кѣзлерин джашына къоркъуулу къаратды да ийерге унамады. Ала бир кесек баргъанлай, артха къарадыла; хутор джерге кириб кетгенча тас болду; джанъыз кеслерини суюмлю юйчюклерини оджакълары бла аны къатында битген узун субай тереклени башлары кѣрюне эди; дагъыда, ала ъмюрлеринден кетермезча аллай биченлик шулдай эди; гитчеликте чыкълы кырдыкда ойнагъанларын, къара къашлы къаръа кѣзлю къазакъ къызланы биченлик бла алагъа бир джылны ичинде ойнаргъа келиб тургъанларын эслерине тюшюрдюле. (Гоголь).

226 иш. Бу хапар юзюклени окъугъуз да, керекли тыйгъыч белгилерин сада, джазыгъыз. Ол тыйгъыч белгилени алай нек салгъаныгъызын анылагъыз.

Къой сюрюу букъудан тубан этдириб биргелерине келген эчгиле да сюрюуден бир джанынаджаллай да тюртю тереклеге узала сюрюучюлерини да ызларындан джабышмакъ таягъы

бойнунда тюгю алынмагъан ат териден этилген чабырлары аякъларына къатыб эчгилени джолгъа тыяргъа чабханлай чабырланы къатхан къулакълары бир-бирине тийе дыкъырдаб келе эди.

Джюреги суйген сагъышха кетиб тургъанлай къойла заран болгъанына ачыу болуб сюрюуню ызындан тиллерин чыгъарыб эриниб келген кёк парийлени уругъа деб ташха узалгъанында къол аязларында къанны кёрдю. Итлени уругъа темерегенин да унутуб алгъан ташы къан джугъу болуб джерге тюшюб къолларына къарагъанында кёбден бери кесилмеген тырнакълары джумдурукъларын къаты къысхандан къол аязларына кириб джарала эгиб тура эдиле.

Букъу киргенден сакъалы джер бетли болгъан бир чакъмакъ тонлу къарт сюрюучю Ибрахимни сынны джанында сирелиб тургъанын кёрюб арыгъандан таягъына таяна сорду.

— Нек къанагъандыла джигит къолларынъ. Не айтыргъа билмей баш энишге къараб бармагъы бла къолуну сыртында къан сызла эте айтды.

— Таякъ этеме деб къолума бычакъны азчыкъ чанчханма.

Джашчыкъны къатында таякъ джонулгъан кёрмей айтханына кёлю къала джашчыкъны къолларына къараб айтды.

— Ай таланыан, къартны алдасанъ къартлыкъгъа джетмезсе, бычакъ джара зат да тюлдю, эки къолунъ да къанайдыла да бери тут байлайым. (А. Х.)

227 иш. Бу хапар юзюкю окъугъуз да керекли тийгъыч белгилерин салы гъыз. Аланы алай нек салгъаныгъызыны анъылатыгъыз.

Кюн тийген заманда джылы болуб анда-мында къалгъан къарланы эритсе да инъир болгъанлай эриб джоллагъа арбазлагъа джайылгъан балчыкъ суу къабырчакъланыб джолда джюрюсенъ артыкъсыз да къатхан чабырла бла тыкъырдагъан таушунъ бир тийреден бир тийреге барады.

Намаздан кечигиб чыкъгъан къартла бир-бирине джулдузланы кёргюзюб кюн къайтхандан сора мал не заманда тоярыгъын санайдыла. Кеслери къартлыкъдан юйде тургъанлыкъгъа эки юч туарлары тау къышлыкъланда джазгъа къалай чыгъарыкъларын бир кесекни эслеринден кетермейдиле. Намазлыкъда дуа этселе да эм алгын туарчыкъла джазгъа чарпымай чыкъгъа эдиле деб аны тилейдиле. Артыкъсыз да бийыл къургъакъ джыл болуб аз маллары болгъанла толу бичен джыймагъандыла да кюн аман боламыды деб джатхан джерлеринден кече сайын эки-юч кере туруб къараб кёкде булут кёрселе къайгъыдан башха мадар табмай къарт къатынларын къобарыб мал баш не эте турады деб аны билирге таш салдырадыла. Къарыулары болгъанлагъа къургъакъ джыл къулакълары

ларына кирмейди къайсы стансе болса да биринде атаман-
нъа джалатыб станисе джерни алыб малларын къайгъысыз эт-
гендиле. Зекат къакъ къабыргъалагъа тузлукъ челеклеге эл-
де иш табмай дыгалас эте айланнъан бирер джарлыны джаз-
гъа дери джалгъа тутуб байла кеслери кърпе тонлагъа кириб
бърклерин тик кийиб айландыла. Афендиле уа джанъы эт та-
гъылгъан гезеннъе тюшген кишдиклеча бир затха да къайгъы
этмей мелхумгъа батыб турадыла. (А. Х.)

228 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, тинтиб къайсыны бош, къайсыны
джалгъаннъан къош айтым болгъанларын анылатыгъыз.

Мен ичине кирген чегет асыры къалын болгъандан, окъ
тийген чыпчыкъ тюшген джерге мен кюнден-бутдан баргъан
эдим.

Чичиков иги тынъыласа, кесини юсюнден айтылгъан зат-
ланы анылар эди, алай болгъанлыкъгъа акъылы аны кёзю
къарагъан затлагъа асыры бек къадалгъандан, джукъну сан
этмей баргъанлай, кёк кючлю кюкюреб аны тёрт джанына
къаратхан эди; кёкню джугъун къоймай, тубан басхан эди,
букъулу джолну да юсю джанъур тамчыладан хуртда бол-
гъан эди.

Юй иеси къатынны сёзюн бир къуджур тауш бёлгенинде,
къонакны къоркъарыгы келди, не ючюн десенъ ол тауш
юйню ичин джыланла толтуруб тауш этиб келгенлерине ушай
эди; алай болгъанлыкъгъа ёрге къарагъанындан сора, тынч
болду, сагъатны урур заманы болуб, зынъырдагъан ол бол-
гъанын анылады. (*Гоголь*).

Аз-буз агъаргъанлыкъларына, тереклени юсюнде чапракъла
алкъын кёк эдиле, бутакъларыны анда-мында, ариу джанъур
джуудургъан аралары бла джылтырай, джана ётген кюн таякъ-
ла тийселе, не къыб-къызыл, не алтынча саргъалгъан джанъ-
ыз джаш терекчикле кёрюне эдиле.

Эшик аллында празник кюндю; юй, эшик кылычла джаш
къайын терекчикле бла ариу джасалгъандыла, хар багъанагъа
юрге, кюрюч тереклени джанъы кесилген бутакълары тагъы-
лыбдыла; орам башындан энишге дери джарыкъ кёгергенден
джаш болгъанча кёрюнеди.

Эртденликде манъа джазгъа празник кёб турургъа кел-
генча, ол кюнден башлаб джашау джарыкъ, кирсиз, суююмлю
боллукъча кёрюне эди. (*М. Горький*).

229 иш. Бу айтымланы окъугъуз да керекли джерге точка бла запятой
сага, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Мен терезени дагъыда ачыб Максим Максимовични джукъ-
ларгъа чакъыргъанымда къаранъы болгъан эди. Ол аузун ач-
магъанлай не зат эсе да мурулдады мен чакъыргъанымы къай-
тарыб айтдым ол джукъ да айтмады.

Печоринни суукъ къарагъаны къартны джанына тийди не ючюн десегиз ол кѣб болмай манъа кеслерини уллу шохлукъларыны хапарларын айтхан эди бир сагъат мындан алгъа ол аны атын эшитгенлей чабыб келирине бек ийнаныб эди.

Къабакъ эшикни аллында кенъ площадь кѣрюне эди аны ол джанында ыйыхкюн болгъаны себебли базаргъа адам деген басыныб эди джашчыкъла таракъ балны сыртларына корзинкала бла алыб мени тѣгерегиме айлана эдиле.

Печоринни аллына чыкъды ол анъа джегилиб тебрегени билдирди тютюн ящикни анъа (*Печорингъе*) бериб, аны буйрукъларына тынъылаб толтурургъа кетди.

Ол джаныу не джюрек джаныу не ойнагъан акъыл болмай эди не ючюн десенъ ол джылтырагъан сыйдам къурчха ушай эди бет джарыкъ болса суукъ эди аны къарыуу узакъгъа бармай эди алай тѣзюмлю эм аур эди тынч эм сабыр адам болмаса алай къарау бек табсыз кѣрюнюрге боллукъ эди.

Суратлаб бошар ючюн аны юсюнден энтда бир эки сѣз айтыргъым келеди аны бурунуну учу бир кесек ёрге кѣлтюрюлерек эди тишлери бек акъ кѣзлери уа къаралдым эдиле аны кѣзлеринден мен дагъыда бир эки сѣз айтыргъа керекме. (*Лермонтов*).

230 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Он такъыйкъадан юйню иеси къайнагъан самоварны алыб келди мен бизни джолоучубузгъа бир стакан ич дедим мыжыкълы табхадан тюшдю мен къабакъ эшиклени къатында эски чоюн тобну кѣрдюм орамла тар эм кынъыр эдиле юйле алаша эдиле эм асламысы саламбаш эдиле.

Василиса Егоровна эрини аман джюрекли болгъанын анъылады андан бир зат да табмазлыгъын билиб сорлукъларын ичине джутуб Акулина Панфиловна тузлагъан нашаланы юсюнде сѣлешиб башлады. Юлайны сѣзюне кѣре ол урядникши айтханы ётюрюк эди ол аман акъыллы къазакъ ызыны къайтханыча бунтчулада болуб келгенин аланы тамадаларына барыб ол аныча къолун убба этерге эркинлик бергени аны кеси бла кѣб сѣлешгени кесини нѣгерлерине билдиргени ачыкъ бола эди.

Разбойник къысха заманны ичинде бизни къаалагъа келлигин билдирген эди къазакъла бла солдатланы кесини шайкасына чакъыра эди командирлени уа кюрешмезге юрете эди алай болмаса ёлтюрюрге дей эди. Аны башы джюлюнюб эди сакъал орунуна анда-мында битген джоббу акъ тюкле кѣрюне эдиле ол алашаракъ арыкъ эм дуббур алай болгъанлыкъгъа аны гитче кѣзчюклери алкын атча джана эдиле. Ол сеирлик военный советде Оренбургну алыргъа оноулашхан эдиле ары-бери джюрюген адамла бек тири эдиле алай болгъанлыкъгъа кю-

реш кьоркьуулу болгъаны себебли кеслерин хорлатыргъа аздан къалгъан эдиле. (*Пушкин*).

231 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, керекли тыйгъыч белгилерни сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Тюзледе къарла эрий кёкледе къышхы тубанла мылы къаргъа джаньургъа бурулуб джерге тюше эрий эдиле кюн кесини бар кюнлюк джолун акъырындан-акъырын бара эди хауа джылыдан джылы болуб бара эди джарыкълыкъ джетгенча ол сахарланы къыйрларында бугъунуб тургъанча биз билмей тургъанлай адамланы юслерине чыгъыб къаллыкъча кёрюне эди. (*М. Горький*).

БИР ТАЛАЙ ДЖАЛГЪАННЪАН АЙТЫМЛЫ КЪОШ АЙТЫМЛАНЫ КЪАЙТАРЫБ ОКЪУУ.

232 иш. Бу хапар юзюклени окъугъуз, Максим Горький сабий заманында китабланы къалай окъугъаныны хапары айтыгъыз, джалгъаннъан къош айтымланы тинтигиз да, керекли тыйгъыч белгилени сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Шабат кюн чардакъда киимлени къурутургъа джая манъа танышларым берген китабны мен эсиме тюшюрдюм терезечикни къагында сюелгенлей окъуб тебредим да суукъ болуб къалтыраб тебрегинчи окъудум. Инъирде уа хозяинларым клисагъа кетгенлеринде китабны кухнягъа келтириб кюз арты чапракълача саргъалгъан къолда кёб джюрюб буршу болгъан къагъытларына батдым. Мен эсими асыры ийиб окъугъандан эшик къагъылгъан таушланы эшитгенимде аны не ючюн къагъылгъанын алай дженъил эскералмадым.

Джау чыракъ джаныб бошалыргъа джетген эди мен эртден бла ариулагъан чыракъ табакъчыкъ джаудан толгъан эди мен эслеб къарарыкъ лампадканы чыракъчыгъы кюзгюден тайды да джукъланды. Мен кухняда кесими каталарымы букъдурама деб ары-бери чабаргъа болдум да китабны печни тюбюне тагыб лампадканы тюзетирге болуб бир кесек тыйылыб, эшикни ачаргъа чабдым.

Джукълабмы эдинъ?—деб хозяин тюртгюн сорду аны къатыны басыхчладан чыгъыб келе ол мени суукъ аруулу этгенди деб тарыкъды къарт къатын'а (хозяинни анасы) айтмагъаны къалмай урушду. Ол кухняда джаныб бошалгъан чыракъны эслегенлей мени не ишлегеними соруб тебреди. Мен китабха кьоркъгъандан туююлюб болгъаным къуругъанча тынъылаб эдим ол'а сен юннюджандырыргъа тебрегенсе деб уруша эди. Мени билиб билмей этген хатачыкъларымы эслерине тюсюре урушуб инъирде чай ичген заманда джанымдан эте эдиле... (*М. Горький*).

233 иш. Бу айтымланы окъугъуз, къаллай айтымла болгъанларын анъы-латыгъыз да тыйгъыч белгилени сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Юйню мюйюшюне столлада турургъа ушагъыусузуракъ къатышыб затла атылыб эдиле. Ол къалау ну ичинде не зат болгъанын билмеклик бек къыйын иш эди нек десенъ аны юсюнде букъу асыры бек къалын болгъандан анъа тийгенни къоллары къара къолкъаблагъа ушаб къала эдиле ол къалау ну ичинден бери белгили чыгъыб тургъанла эски сыннъан кюрекни сабы бла эски чарыкъ олтан. Столгъа атылыб тургъан кийилген эски къалпакъ болмаса бу юйню ичинде джаны болгъан зат турады деб киши бияллыкъ тюл эди. Бу юйню хар несине да ол къараб бошагъынчы эшик ачылды да андан тюнене эшик аллында тюбеген тышырыу чыкъды. Олсакъатдан огъуна ол джумушчу бир да къуруса да сакъалын джюлюмейди бу уа аны къой джюлюй эди таб хар кюн сайын тюл сандан бир джюлюгенча кёрюне эди не ючюн десенъ джаягъыны тюб джанындан башлаб сакъалына дери асыры къаты тюкледен ат орунда атланы къырыу чу темир къыргъычха ушаш кёрюне эди. Бетине соруу халны тюшюрюб тургъан Чичиков'а не айтырыкъ болур деб сакълай эди. (Гоголь).

234 иш. Бу хапар юзюкню, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, аланы алай не ючюн салыннъанларын анъылатыгъыз.

Ол адам аллына чыкъгъанында бизни героюбуз артхаракъ болуб анъа къарамай чыдаалмады. Ол кесини ёмюрюню узунуна бек кёб адамны кёрген эди габ сен бла мен кёрмегенлени да кёрген болур эди алай болгъанлыкъгъа мунуча адамгъа уа тюбемеген эди. Аны бетинде адам сеирсинир хазна заты джокъ эди ол къалгъан арыкъ къарг адамланы бетлерича эди къуру джанъыз сакъал сюеги аллына асыры бек чыкъгъандан хар заманда да болгъанны тюкюрюкден толур къоркъуун этиб къолджаулукъ бла джабыб турургъа тюше эди гитче кёзчюклери алкъын ёчюлмей ары-бери чаба чычханла кеслерини уяларындан джити бурунчукъларын бери чыгъарыб къайда болса да бугъунуб тургъан огъурсуз сабий болурму деб къулакъчыкъларын таушха джарашдырыб мыйыкъчыкъларын къымылдата къоркъуулу хауаны ийисгей тургъанча узун ёсген къашларыны тюблеринден къарай эдиле. Аны кийинию андан да алапат эди аланы не затдан этилгенлерин билмеклик адам антыб къарыуундан келмезлик бир зат эди аны халатыны дженьлери бла ал этеклери асыры бек джау джугъу болгъан бла асыры бек джылтырагъандан чурукъта эгген сахтияннъа ушай эдиле ичлеринден мамукъ кесеклери кёрюне тургъан эки арт этекни орунунда тёрт арт этек кёрюне эди.

Аны бойнунда да бир бусхулу бар эди алай аны чындай кенъ тартма неда быдырлыкъ болгъанын билмеклик бек кыйын эди неда болсун ол галстук тюл эди.

Узун сёзю кысхасы Чичиков аны бу кийиниу бла клиса аллында кёрсе багъыр шайын берирге бир да кызгъанмазгъа болур эди бизни героюбузну махдаулулугъуна аны джюреги джумушакъ эди да джарлы адамгъа ол багъыр шай бермей чыдаялмай эди.

235 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, керекли тыйгъыч белгилерин сала, бир талай джалгъангъан айтымлы кюш айтымланы тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Ол Днепрни алайгъа дери шоркъалары ашагъан сора кеси аладан ычхыныб шуулдагъан бошлукъда тенъиз кирик танылыб тургъаны ортасында айрымканла аны джагъаларындан узакъдан узакъгъа тыйыб баргъан алларында ол таш болуб заран болмай не дуббурла тюбеб къатланмагъан толкъунлары, джерде ары-бери тенъереген джери эди.

Бричкасы къарыуундан келгени чакълы бир баргъанлыгъына эм Ноздревну элини дуббурларыны тюзлери затны артларына ташыйыб къалгъанлыгъына къарамай ол (Чичиков) не эсе да бир заг боллукъду деб кюркыгъанча ызына дженъил дженъил къарай эди. (*Гоголь*).

Мукгур эртденликден инъирликге дери конторщикни къуллугъун Натали келгинчи толтура эди ол келсе уа ишин кююб анъа кииклени къалай джашагъанларыны аланы бачхаларында болгъан оранжереялада битген гокга хансланы юслеринден хапар айта эди. (*М. Гоголь*).

Бир кесекни джыртылгъан булутлу кёкге эм Кърым ариу кёрюннён узакъ тенъиз джагъасына къараб туруб Геленджикге кетер сагъатын билирге Фаланция къалагъа кетдим. (*Лермонтов*).

§ 83. Туура сёз.

Бир адам бир адамны айтханын тюрлендирмегенлей башха адамгъа айтыб билдирсе, анъа *туура сёз* дейдиле.

Къарнашым манъа „Мени сени бла шахаргъа барлыгъым келеди“,—деди. Атамы къарнашы манъа: „Иги окъу, джигит, иги окъу“,—деди. Ленин: „Ишлемеген ашмаз“—дегенди. Горький: „Тушман бой салмаса аны кзурутуб кюядыла“,—деген эди. Маркс бла Энгельс: „Бютеу дуньяны пролетарлары, бирлешигиз“,—дегендиле.

Бу айтымла туура сёзлю айтымладыла. Алада айырылыб джазылгъан сёзле башха адамны сёзлери болуб, айырылмай джазылгъанла уа хапар айтхан адамны сёзлери боладыла. Къарачай тилде туура сёз эки тюрлю болады: бир тюрлюсю сёлешген адам джанъыз бир адамны сёзюн айтса, болады.

Мухаммад Хамитге: „Джюр, чабакъгъа барайыкъ“,—деди. Учитель ученикге: „Сен Пушкинни китабларын окъуучу бол“,—деб юретди. Атасы джашына: „Бир газет ал да кел“,—деди. Эгечи къарнашына: „Москвадан мангъа къобуз алмай келме“,—деб тиледи.

Бу туура сёзлю айтымлада къуру эки адамны сёзю айтылыб къалады: аланы бирлери сёлешген адамныкъыла боладыла, бирлери да ол сёлешген адам эшитиб башха адамгъа айтхан киши сёзле боладыла.

Туура сёзню экинчи тюрлюсю сёлешген адамны сёзюню ичинде эки неда андан да кёб адамны сёзю болса, болады.

Тюнене атамы къарнашы мангъа: „Атанъ (бери келсин, тансыкъ болгъанбыз) деген эди“,—деди.

Хызыр Айшатха: „Хамит анама (Айшат бери къачан келликди деб соруб айланады) деген эди“,—деди.

Бу айтымла къатлангъан туура сёзлю айтымла боладыла, не ючюн десенъ, былада юч адамны сёзю болады: 1-чи адам ол хапарны айтхан болады, 2-чи адам, ол сёзю айтылгъан болады, 3-чю адам да сёзю айтылгъан адамны сёзюн айтхан болады.

Биринчи айтымда аланы сёзлери былай юлешинедиле: 1-чи адамны сёзлери „Тюнене атамы къарнашы мангъа ... деди“ дегенле, 2-чи адамны сёзлери „атанъ ... деген эди“ дегенле, 3-чю адамны сёзлери да „бери келсин, тансыкъ болгъанбыз“ дегенле боладыла.

Экинчи айтымда адамланы сёзлери былай юлешинедиле: 1-чи адамны сёзлери „Хызыр Айшатха ... деген эди“ дегенле, 2-чи адамны сёзлери „Хамит анам ... деб соруб айланады“ дегенле, 3-чю адамны сёзлери да „Айшат бери къачан келликди“ дегенле боладыла.

Къатлангъан туура сёзлю айтымла андан да кёбге барыгъа боллукъдула, алай болгъанлыкъгъа, тилде эки, юч адамны сёзюнден кёб аз джюрюйдю.

Къарачай тилде туура сёз адам кесини неда башха адамны айтылмагъан муратын билдирирге да болады.

Мен „поезд эки сагъатдан кетерикди“ деб тура эдим. Хасан „школгъа джюрюб тебресем, билмегеними билirme“ деб болду.

Ысхакъ Алийни кёргенинде: „Ол эки юч джылны ичине Алий не тюрлениу этгенди“,—деб ичинден сеирсинди.

Адамны муратын кёргюзген туура сёзге айтылмагъан туура сёз деб да айтылады, ол мурат ары дери айтылмайды, ол адамны ичинде къалады, ол къуб-къуру муратды.

Мен „поезд эки сагъатдан кетерикди“ деб тура эдим деген

айтымда мен поездни къачан кетеригин билгинчи муратымы тутуб, сора аны къачан кетеригин тюз билгенимде, нёгериме ары дери мен не муратлы болуб тургъанымы билдиреме.

Идрис, Алийни кёргенинде, „*Ол эки юч джылны ичине Алий не тюрлениу этгенди*“ деб, ичинден сеирсинди деген айтымда уа, Идрисни мураты айтылмагъанлай, аны алай айтыллыгъы Идрисни тыш болумундан белгили болуб айтылады.

Къарачай тилде быллай айтымла бек кёб боладыла. Ала да туура сёз къалай эсе, алай къураладыла.

§ 84. Туура сёзде тыйгъыч белгиле.

Туура сёзлю айтымда киши сёзлени эки джанларындан да тырнакъла („ “) салынадыла.

Атасы джашына „шкокну сампалын кырын тарт ансы, марагъанынъы уралмазса“ деб юретди. Анасы кызына „клубха бар да киногъа да бир къара, юде олтуруб тургъандан не табарыкъса“ деди.

Биринчи айтымда „шкокну сампалын акырын тарт ансы, марагъанынъы уралмазса“ деген сёзле киши сёзледиле, аны себебли, аланы эки джанларындан да тырнакъла салынадыла.

Экинчи айтымда „клубха бар да киногъа да бир къара, юде олтуруб тургъандан не табарыкъса“ деген сёзле киши сёзледиле, аны себебли, аланы джанларындан да тырнакъла салынадыла.

Сёлешген адамны сёзлери бары да алда болуб, киши адамны сёзлери аны ызындан келсе, аланы алларында эки точка (:) сора тырнакъла салыныб, ала бошалыргъа да тырнакъла салынадыла.

Ахмат ташны юсюне минди да кычырды: „О, Хасан, бери кел, юйге кетер заманыбыз джетгенди!“ Учитель аман кылыкъ этген ученигине ариу айтды: „Сен, иги джаш, алай аман кылыкъ этме“. Бригадир арбачыгъа джолну кёргюздю: „Ма бу джолну ёрге бара бар да, онъ джанынъа бурулгъанлайынъа, излеген юйюнью табарса“.

Туура сёзлю айтымны аллында киши адамны сёзлери болуб, аны ызындан сёлешген адамны сёзлери келселе, киши адамны сёзлерини эки джанларындан да тырнакъладан сора сёлешген адамны сёзлерини аллында запятой бла тире (,—) салынады, соруучу, кёлтюрюучю айтым болса уа запятойну орнуна соруу, кёлтюртюу белги салынады.

„Ахматны кёрдюнью, Аслангерий?“—деб, анасы джашына сорду. „Кавказ таула къалай сеирлик тауладыла!“—деб, турист сеирсинди. „Ишлеменген ашамаз“,—деб, Ленин айтханды.

„Дуньяны башында болгъан капиталны барында да адамла багъалыдыла“, —деб, Сталин айтхан эди. „Джау бой бермесе, аны къурутхан этедиле“, —деб Горький айтхан эди. „Кёб-трудодени болгъан колхозчу кёб хайыр табар“, —деб бюгюн бизге колхозну председатели уллу хапар айтды.

236 иш. Бу айтымланы окъугъуз да туура сёзлю айтымлада тыйгъыч белгиле бла тырнакъланы не ючюн салынъанларын анылатыгъыз.

Алий Хасаниъа: „Джюр, Хасан, клубха барайыкъ“, —деди. Кёк кюкюреген таушну эшитгенимде, „тоб атылады“ деб сескеклендим.

„Бу китаб алай алаMAT болмаз“, —деб тура эдим, хатасы джокъ кёре эдим, бек сенр болуб окъудум. Атлы атына къамчини джетдирди: „Чух-чух, аман топат гяур“. „Мени наныма мыйыкъла чыкъгъанды, чилле халыны бургъанлай...“, —деб, юйден ийнар айтхан тауш чыкъды.

237 иш. Бу назму юзюклени окъугъуз да, керекли джерлеринде тырнакъланы затны сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Болгъан меникиди дегенди алтын.

Болгъан меникиди дегенди болат.

Болгъанны сатыб алырма дегенди алтын.

Болгъанны сыйырыб алырма дегенди болат. *(Пушкин)*.

Арсар болуб бир кесекни тургъанды,

Андан сора Бийнегер кингине соргъанды

Джашырма да айт, сен шайтанмыса, джекмисе?

Бийнегерни соруууна юч аякълы киик айтханды

Мен шайтан да тюлме, джек да туююлме,

Апсатыны къызы Байдыматма...

Къарнашы Умар кёз туурасындан кетмейди.

Бийнегер да аны айтханын этмейди.

Умар анъа айтады, туюбунден ёрге къараб

Тюше эсенъ, тюш бери, Бийнегер,

Тюшмей эсенг этерни мен билеме санъа.

(Бийнегерни джырындан).

Учитель ученикге, бу китабда „Пушкин алаMAT поэт болгъанды“ деген джерин окъу“ деди. Атасы джашына „Бийнегер Апсатыны къызы Байдыматха „киикди“ деб ызындан къууб, къая ранъа миннъенди“ дегенди. Ыслам Хусейге „Къарнашынъ“ амам анъа тансыкъ болгъанды“ деб айлана эди“ деди.

Бу айтымда ўа биринчисинде „бу китабда ... деген джерни окъу“ деген сёзле биринчи адамны сёзлеридиле, аны себебли, аланы эки жанларындан да тырнакъла салынадыла. „Пушкин алаMAT поэт болгъанды“ дегени ўа экинчи адамны сёзлеридиле, аны себебли, аланы эки жанларындан да тырнакъла салынадыла.

238 иш. Бу айтымланы октугъуз да, салыннъан белгилерини алай не ючюн салыннъанларын анымлатыгъыз.

Татаркъан анасындан: „Анам мени“ иш заманды „деб джубатма, къуугъуннъа кетген аскерни узайтма“,—деб тиледи. „Айшат, кечге къалыб кетеме, деб къоркъма“,—деб къарнашы эгечине кёл этди. „Аскер къошдан, кесим джанъызма“ деб къоркъмагъанлай, юйге келди“,—деб Осман хапар антды.

Алий Хасаннъа: „Мен тюнене джанъур уллу джауарыкъ болур деб тура эдим“,—деди.

239 иш. Бу джыр юзюкленн окъугъуз, керекли белгилерин салыб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къабартыдан чыкъгъан эди беш атлы
Абезекден къошулгъан эди эки атлы
Ала бары да бола эдиле джети атлы
Ол атлыла чаба джорта кетдиле
Сюрюю кюте тургъан бир джашчыкъгъа джетдиле
Малынъ кёб болсун ашхы улан дейдиле
Ой сау болугъуз джуукъ болугъуз
Къабартыдан келген сыйлы къонакъла деди ол да.
Джуукъ этсенъ джуукъ да болгъанбыз джигит джаш
Къалайды джашау саулукъ эсенлик деб сордула
Ой, нги къонакъла саулукълу джашаулу болугъуз
Узакъ джолугъуздан арыгъан болурсуз солугъуз
Атларыгъыздан тюшюгюз керек айтыгъыз
Деб джаш аланы къатларына келди.
Ой сау, бай бол джигит джаш
Айыб этме да биз соргъаннъа джауб эт
Айыб этиб не айыблыгъы барды соргъанны
Соругъуз айтайым билгеними мен сизге...

(Эски джырдан).

Туура сёзню адамла сёлеше тургъанлай, хар адамны сёзюн джанъы тизгинден да джазадыла. Алай джазсала, киши сёзню эки джанындан тырнакъланы орунларына сызлыкъчыкъла саладыла.

Ол бир-бирде къатыннъа:

— Илья келгенмиди?—деб сора эди.

— Огъай, келмегенди.

— Алкъын келмегенмиди?

— Огъай.

— Яков'а?

— Яков да келмегенди.

— Хы, ишсизле. Иш Мирошканы кемиреди. Аны эслерине келтирмейдиле.

— Сен аны сагъышын этме,—деучю эди Наталья.

— Кет, кёзюмден ташай. *(М. Горький).*

240 иш. Бу текстни окъугъуз да, анда хар адамны сёзюн джанъы тизгинден, аллында сызлыкъла тарта, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Иги баламыса, балам деб, къарт анасы, ауазы къалтырай, сорду. Джуаб эшитилмеди. Аны орнуна Махмут кёзлерин джабык кысха-кысха солуду. Гелляны джюреги такъырланды: „Не этеим мен мынъа, дарман табсам, джаным да аямаз эдим. Джарлы анасындан къалгъан джанъыз бу тьююлмюдю. ... Манъа аманат эте кетгенди“. Ы-ы-ыз деб, бир кесекден кёзлерин ачды. Биягъы кызыуулукъ, печден ургъанча, урду. Амма ... Не этесе, джаным. Суу берсенъа ... Ичме, джарлы, быллай бир ... Не этеим мен мынъа. Кесим ичерме, бермесенъ деб аякъны къолуна алды. Юсюне агъыза, къалтырай аузуна элтди ... Сууну къалдырмай джут тогъуду. Амма ... не этесе, амманъ ёллюк ... Алма ашарыгъым келеди ... Биз джарлылагъа алма ким берликди. Тюнене бир аямай айланъанма, табмагъанма. Джылама, джаным, энтда излей барайым, къутсуз хоншуларыбызда кёбдю, алай джарлыгъа ала бек хатерсиздиле. Я аллах, адамланы тенъ не ючюн джаратхан болмаз эдинъ. (Кациев).

Башха адамны джазгъанын алыб эки джанындан да тырнакъла бла айырыб, къалайдан алгъанынъы да кёргюзюб джазмакълыкъгъа читата дейдиле.

Цитатаны неда киши сёзню алгъанча, тырнакълагъа китабны, газетни, журналны атын да аладыла. Андан сора, тырнакълагъа джазгъан заманда джаратмагъан сёзню алыргъа да болады.

Мен бюгюн Пушкинни „Евгений Онегин“ деген романын окъудум. Пушкинни „Евгений Онегин“, „Дубровский“, „Капитанны кызы“, „Борис Годунов“ деб аламаат китаблары барды.

СССР-де чыкъгъан эки уллу газет барды. Аланы бирини аты „Правда“, бирини аты да „Известияды“.

Мен тюнене Толстойну „Анна Каренина“ деген китабын бек суюб окъудум.

Биз „Ворошилов“ колхозну членлерибиз.

„Родина“ колхозну членлери быйыл трудоденлерине уллу хайыр алгъандыла.

Узденов тюнене „Бийнёгерни“ бек ариу джырлады.

241 иш. Алгъын учебниклеригизни атларын, сора сиз окъугъан китабланы атларын, андан сора колхозугъузну атын тетрадарыгъызгъа джазыгъыз. Ол атланы экишер джанларындан не саллыгъыгъызны айыргъыз.

242 иш. Бу айтымланы окъугъуз да туура сёзлю айтымлада авторну сёзлерин табыгъыз, андан сора киши адамны сёзлерин табыгъыз Тыйгъыч белгилени алай не ючюн салынъанларын анъылатыгъыз.

Мен Ермолайгъа „къалай этеик“ деб сордум.

„Боллукъду боллукъ, сен, шохум, бу ишни не иш болгъанын билемисе?“

Эслеб эт, джаным, аман болурса: „Иш чемерден къоркъады“,—деб бош айтылмагъанды“,—деди Васька чабакъгъа. (Крылов).

„Тохдагъыз, аланла, тохда. Сабыр болугъуз, былай бла музыка къалай болсун. Таб джарашыб олтурмагъанбыз“,—деб маймул къычырды. (Крылов).

„Вася, эсинъдемиди?“—деб, Костя мыдахланыб сорду. (Тургенев).

„Андан эсе мен джаяу барайым“,—дедим мен.

Булбул чыпчыкъ алагъа: „Къобузчу болур ючюн усда болургъа керекди, къулакъларыгъыз да джумушагъыракъ болургъа керекди. Сиз’а, шохла, къалай олтурсагъыз да музыкантла болаллыкъ тюлсюз!“—деди. (Крылов).

„Махданмакълыкъ аманды“,—деб азмы айтылгъанды дуньягъа, алай болгъанлыкъгъа, махдаучу адам табарыкъ джюрегинъде бир джеринъ болмай къалмаз“. (Крылов).

Элли: „Ол кюн, эргден бла, мени эки таугъум башсыз болуб чыкъгъанды: аладан не тюк, не сюек къалмагъанды; эшикде уа джангъыз къойдан сора джукъ джокъ эди“. Къой’а: Мен танъа дери джукъудан башымы келтюрмегенме“,—дей эди. (Крылов). Нарт сёз: „Биреу къатын келтирир, биреу атын ёлтюрю“,—дейди.

243 иш. Бу айтымланы окъугъуз да, керекли белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Къалагъа къаллай бир къалгъанды деб, мен арбачыма сордум. Огъай, узакъ тюлдю. Майна алайдады деди ол.

Мен ашыгъыш болуб да нек тебремейсе деб арбачыгъа

Ол арбасындан тюшмей да къайры тебретирексе муну, алайлай да къалайгъа келгенинъи билгенинъ затынъ джокъ джол кюрюнемейди, тегерегибиз къарангъыдан кёзге тюртюлсе да кёрлюк тюлсе деди. Мен Савельичге джол къайдады деб сордум. Баш джаныбыздан бир тауш мындама джюйюсхан деди. Да къайда тасса сен, къарт, хар не эртде хазыр болгъанды? деб къатыны къычырды. Эшитемисе, Василиса Егоровна, ишим бар эди: солдатчыкъланы юрете эдим деди Иван Кузмич. Пугачев Швабриннъе къарады да ачы хыликгерек этиб айтды бумуду сени лазаретинъ сора Марья Ивановнагъа барды да айтды, джаным, сени эринъ сени бла неге кюрешеди. Сен анъа не хата этгенсе? деб сорду.

Мени эрим ол мени эрим тюлдю андан эсе мен ёлюб да къалырма мени андан къутхармасала ёлюб да къалырма деб джуабладады къатын.

Пугачев Швабриннъе эрши къарады да сора сен мени алдаб тургъанса билемисе сен джигит аны ючюн мен санъа не этерге боллугъуму деб къычырды. (Пушкин).

244 иш. Бу хәпәр юзюкнә окъугъуз да хар джанъы адамны сёзюнә тырнакъладан чыгъарыб, тизгинлени алларыннан салыб, керекли бәгилеринә да сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Станциягъа алкъын узакъ эди да, Виктор Лизаны къолтугъундан кириб баргъанына къуана эди. „Сен ол гутмакъны ким эркин этгенин билемисе“,—деб, Лиза юйлерине джетерни аллында сорду. „Огъай, мен аны къайдан билем“. Тоня бизни бир джаш бла шагърей этерге кюрешген эди, эсинъдеמידе? Виктор тохтаб, аны кёзюне къарады. Павел Корчагин бламы?—деб сеирсиниб сорду. „Хо аны тукъуму таб Корчагин огъуна болур дейме. Эсинъдеמידе, ол бир сеир думп болуб кетген эди?“

„Ма ол, ма ол эди“. Виктор дагъыда тохтады. Сора „Сен джанъыла болурмуса?“ деб сорду. Огъай, мени анда джанъыллыгъым джокъду“. „Да сора сен аны комендантха нек айтмагъанса да?“ Лиза сеирсиниб, аны кёзюне къарады. „Сен мен аллай аманлыкъны этерме дебми тураса?“ Аманлыкъгъа сен нени санайса? къараулгъа ким чабханын айтханын сен аманлыкъгъамы санайса? Сени умутунъ ол иш тюзюм боллукъ эди? Сен аланы къалай этиб айланъанларын кёзюнге кёргозтмеймисе. Сен гимназияда ёксюз чуут сабийлени унутубму къойгъанса. Сен Корчагинни юсюнден барыб алагъа айтыргъамы излейсе. Сау бол мен алайса деб умутум да джокъ эди. „Сени джанынъа тийдим огъай, Лиза, мен ол накъырда этмей эдим табсыз накъырда“. Лиза анъа „Сени накъырданъ накъырда туююдю“ деб къургъакъ джуаб берди. *(Островский)*.

§ 85. Туура сёзлю айтымланы тюз айтымлагъа буруу.

Туура сёзлю айтымны тюз айтымгъа буругъа болады. Туура сёзлю айтымны тюз айтымгъа бурсакъ, ол толтуруучу джалгъаннъан къош айтымча болады.

Туура сёзлю айтымла:

Тюз айтымла.

Арбачы келди да „Арба хазыр болгъанды“ деди.

Арбачы арба хазыр болгъанын келиб айтды.

Председатель „Хар ким орунларыгъызгъа олтуругъуз“ деди.

Председатель хар кимни орунларына олтуругъа керекли болгъанларын анылатды.

Акга „Окъуб, шынкъартны къатына кел“ деди.

Акга Окъубну шынкъартны къатына келирге керекли болгъанын билдирди.

Мен „Вокзалгъа къалайтын барыргъа боллукъма“ деб сордум.

Мен вокзалгъа къалайтын барлыгъымы сордум.

Биз дежурнагъа „Поезд къачан келликди?“ деб сордукъ.

Чапаев „Мен командовать этерге келгенме. Мен ол къагъытчыкълагъа къараргъа ишим джокъду“ деди.

Сен „Мен собраниягъа бир да къалмай келирме“ деген эдинъ да.

Манъа „Сен кетерге хазыр болуб турургъа керексе. Сени телеграмма бла чакъырырбыз“ деб джазгъан эдиле.

Башха тюрлюрек туура сёзлю айтымланы, междометиелери болгъан туура-сёзлю айтымлагъа, аллай айтымланы тюз айтымлагъа буругъа болмайды.

тымлагъа, аллай айтымланы тюз айтымлагъа буругъа болмайды.

Ма бу туура сёзлю айтымланы тюз айтымгъа буругъа болмайды. „Ай анасыны уа! не табсыз болду, ха-а“,—деб, Осман бек уллу бушуу этди.

Идрис „Хой-хой-хой, ол ат не чабыу этди“ деб сеирсинди. „Ол бууну ариулугъуна бир къарамасанъ, гяурса“ деб, Хасан кёргюздю.

245 иш. Бу туура айтымланы окъугъуз да тетрадарыгъызгъа тюз кечюре джазыгъыз.

„Мен бийлеге ишлемезме, мен алагъа джалынмазма! —деб, Мавруша сёлешди. „Огъай, мен эки сомдан кёб бераллыкъ тюлме,“—деди Чичиков.

Ермолай бир джолда манъа „Джюр Льговха барайыкъ, анда бабушла кёбдولة; табханыбызны къырырбыз“,—деди. Пугачев „Сен мени аллымда бек палахлыса, алай болгъанлыкъгъа, мен кесими джауларымдан буггуб мен сени кечгенме“ деди (*Пушкин*). Манъа „Самовар хазырды, кел, чай ич“ дедиле. Кирил Петрович „Къайда тасса сен, Маша, Дефоржгъа тюбегенинъ болмадымы?“ деб сорду. (*Пушкин*).

246 иш. Бу тюз айтымланы окъугъуз да тетрадарыгъызгъа туура сёзлю айтымлагъа бура джазыгъыз.

Урядник эки кюнден къайтыб келди да тюзледе крепостдан алтмыш къычырым узакълыкъда кёб от джарыкъла кёргенини, башкирлиледен уллу кюч келгенини хапарын айтды. (*Пушкин*).

Юйге бир базыкъ къатын кирди да мени сорууларыма джуабха къарт сакълаулуу ёлмей бир джыл тургъанын ол кеси да шапаны къатыны болгъанын билдирди. (*Пушкин*).

Манилов Павел Иванович ючюн болгъанын берирге хазыр болуб тургъанын, анъа кесине ийнандыргъанча, аны къы-

Биз дежурнагъа поездни къачан келлигин сордукъ.

Чапаев командовать этерге келгенин, къагъытчыкълагъа къараргъа иши болмай келгенин анъылатды.

Сен собраниягъа келирге айтхан эдинъ да.

Мени кетерге хазыр болуб турлугъуму, ала мени телеграмма бла чакъырылкъларын манъа джазгъан эдиле.

лыкъларыны джюзден бирин табса, аны насыбха тергеригин билдирди. (Гоголь).

Собакевич Чичиковну иги адам болгъанын, ол анъа крестьянланы сайлаб сатханын, ол крестьянла аман игиле эм сау адамлача болгъандарын билдирди. (Гоголь).

Председатель докладдан не тукъум вывод этерге боллугъун сорду, физкультпарадны иги бла аман болгъанын хар ким билирге суйюб сордула.

Сен ол выставкагъа мени барыргъа боллугъум бла болмазлыгъымы билирге суйюб сордунъ.

Инструктор иги ишлеген школу болгъан районнъа тебрегин айтды.

Алий „Баракъны джырын“ джырлай билмегенин айтды. Учитель манъа бир амадат китаб бирирге айтды.

БОШ АЙТЫМ БЛА КЪОШ АЙТЫМНЫ КЪАЙТАРЫБ ОКЪУУ.

247 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз. Аны ичинде болгъан бош айтымланы къаум-къаум этиб джазыб алыгъыз.

Къышны къарыуу кетиб, кюн жарыб бир кесек тургъанлай, салкъын мюйюшледе къалгъан эски къар эриб шоркъа-чыкъла болуб, арбазланы кирлерин джууа, уллу суугъа къошунладыла. Уллу сууну эринлерине джабышхан бузла къораб бошагъандыла. Юйню артында гардош бачхада битген джаныз алма терекден тюшмей башында къалгъан, чириген алмачыкъны эртде келген бир чыпчыкъ бутакъгъа къонуб ашайды. Бир мюйюзсюз кек ийнек арбазгъа чыгъыб, кесин кюннъе къыздыра, кече туар орунда джибиген туякълары тюнтюнейдиле. Эртдерек тонун атхан бир джалан чебген джаш, атын арбазгъа чыгъараб, къадалыб сылаб сюртеди. Асыры бек сюе болур, атын къыргъыч бла къырыб, аны ызындан салам бушдукъ бла сылайды. Туурасындан къараб, кеси аллына ышарыб, атны бойнундан къучакълаб, кезлерин убба этеди, дагъыда бир джеринде кир къалгъанча кёрсе, къадалыб алайын ышыйды.

Суугъа баргъан джолну ортасында эки къатын тохдаб, къуру челеклерин келтюргенлей, кёбден бери ушакъ эте болурла, не затны эсе да къоллары бла бир-бирине кёргюзюб, эки аякъларын кёзюу-кёзюу солутадыла. Къара кийген къатын, эртденбла ашыгъыб къысхан чоху тешилиб, челеклерин джерге салыб, чохун джарашдыра, негерини къулакъ джанына къысыла не эсе да айтды. (А. Х).

248 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз. Аны бош айтымларында башчыланы бир, хапарчыланы эки сызыкъ бла тарта джазыгъыз.

— Атам къатыш Ташчыдан Семён деб бир да бир иги адам келгенди. Къандаурну, Апанасны, ол къаум адамланы кёрюб болмайды. Бир кюн бизде джарлы хоншуларыбызны джыйыб сёлешгинде: „Сиз, джарлы къаум, биригиб джер иелени джерлерин, байланы малларын алыргъа керексиз. Биз да, Тышчыда тургъан ишчиле, сизге болушлукъ этербиз“ деб бир да алапат бир иги сёлени сёлешди. Атам аны менден аз суюмейди, не айтады деб аузуна къарагъанлай турады.

Джашчыкъ хапар айтхан заманда, Къанаматны къаш орталары туюлюб, къатхан гыбыт джыйырылгъанча, джыйырылыб айтды:

— Ол иги адам таулу болмай орусла болгъаны къалай аман болду, мени алай бир хали билген негерим болса, мен къан ичген гыбылагъа кёргюзюр эдим,—деб джумдургъун дорбунну тышы къарангыгъа силкиб джаныулады.

Ибрахим, Къанаматны Семённа айтханын ушатмай, дженвил-дженвил бурулуб айтды:

— Атам Ташчыдан келгинде, алай айтханды: „Орусла барысы да бир тюлдюле, алада да Къыямътча кибиклери кеслерини орус джарлыларын туюлюб къанларын ичиб турадыла“. Бир кюн арт эшикден къараб тургъанлай, Къыямътны озуб баргъанын кёрюб, атам алай айтды. „Ма бу баргъан кибики минъ таулудан эсе Семённу аузундан чыкгъан бир джели кёб да игиди, адам десенъ буду, ансы Къыямътланы бизни кибики джарлылагъа бир джыландан башхалыкълары джокъду“.

Къанамат айтханыма къалай къарайды экен деб кёзюне къарагъанында, манъылайында быягъы джыйырылгъанлары тура эдиле.

Къанаматны Семённа алай къарагъаны джюрегин къыйнаб, Къанаматны кесине энчи айтырма деб къойгъан хашарыны къыйырын айтды.

— Семённу къаллай адам болгъанын сен бир кёрге эдинъ, Апанасха аны бир джери ушамайды. Ораза байрам кюн, Биймурза атамы тутаргъа тебрегенинде, ол кюн тау кинимле кийиб, намазгъа барыб, атамы алыб кетедиле. (А. Х.).

249 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз. Анла бош айтымланы сансыз членлери болгъанларын айырыб, сансыз членлерини тюблерин тарта джазыгъыз.

Правленде къонакъ юйде адам алай кёб тюлдю, юйню тюз арасына тагъылыб, кёбген сапын кёмюкча, базыкъ лампа джанады. Акъ гетен джабыу джайылгъан стол, юйню арасында къуралыб, аны тегерегинде чибинле балгъа басыннъанча, бир бёлек адам олтурады.

Къуллукъ этген бир джаш тиширүчукъ, акъ кёзле тюшген кёк хотасына кёзюу-кёзюуде къолларын сюрте, тютюн этдире, табакъланы келтириб столгъа салыб, бошалгъан-бо-

шалгъанын ызына къайтарады. Ол аш юйню эшигин ачханы сайын, андан бери сохан кюйген ийис уруб, Муртазны ауз сууларын келтиреди.

Асыры джарыкъ бериб хайырлары да джокъду, алай болса да терезе тюбюнде столда тёрт джаучыракъ джанадыла, ала джана келиб, кёзюне сохан чабхан адамча, эриген джаулары джыламукълача тегерек болуб толсала, къуюлуб чырахтанны тюбюне тюшюб, чучхурда суу тамчы бузлагъанча, бузлаб тохдайдыла. Къошула да бузлай, джаучыракъны тёбен джаны ахуюл келтириб къалагъан бузгъа ушаш болгъанды.

Столну бир джанында бойну кёкюрегине дери ачылыб, дуббурда этилген капнача, чачы тюз тёббесине таралыб, аузуну эки кыйырында эки алтын тиши джылтырай, бир къатын олтуруб, кюмюш тиш бла, таукъ багушда бюртюк излегенча, табакъны чучхуйду.

Къаза кетиб, гардош бла эт тууралгъандан бир эт кесекни тишни бурнуна чанчыб, хамхотуна тутуб ийисгеб айтды:

— Дашагъа, не зат туурарыкъ эсенъ да этни къой ийисин кетер деб ненча кере айтханма, алай болгъанлыкъгъа бир айтханынны этерге унамайды. Къарачы, мен бу этни къалай ашалайым, Костя! Аузума элте тебрегенлей, къой ийис урады да тебрейди.

Ириннъе къарагъан адам джыйырылгъанча, эки эрнин кыйыгына джибериб, къатында олтургъан къаббашны бурнуна тишге чанчылгъан этни тутду. (А. Х.)

250 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз да аны туура сёзлю айттыларын джазыб алыгъыз. Алада сёлешген адамны сёзлерин бирер сызлыкъ бла, сёзлери айтылгъан адамны сёзлеринча экишер сызлыкъ бла тартыгъыз.

Эшек бир джанына джаллаб, сыртындан аур джюгю кетиб, солуб, къуйругъу бла юсюнден чибинлени къысдай, ашыгъыб джити тау кырдыкны отлай эди. Таулан эртден азыкъгъа, джолдан соругъуб, эски джамаулу къабчыкъдан кыйыры кюйген къатхан нартюх гырджынны ала тургъанлай, Ибрагим кёкге къолун узатыб айтды:

— Таулан! Ол мазаллы къушну кёремисе? Биз былайгъа келгенли узакъ кетмей тегерекге айланады. Барыб къая башына къонуб, андан учуб нарат терекге къонуб, энди ашыкъмай джамчы кибиб, къанатларын силкиб тегерек айлана турады. Мен бусагъатда аны кибиб болсам, дуньяны мюлкюнден бек сюер эдим.

— Къайдады къуш дегенинъ, мени кёзюм джетмейди,—деб къолун мангылайына кёлекге этиб къарады.

— Нечик кёрмейсе, ма былайгъа къара,—деб Ибрагим къолун садырла таба тутуб кёргюздю, алай болгъанлыкъгъа Таулан къолтукъ тюбюнден эски бысдырны чыгъарыб кёзлерин сюртюб къарагъынчы, къуш тауну башындан аууб ташайды.

— Кёрмейме, джигит джаш, кёзлерим азгъандыла, абадан къуш эсе, къайда болса да мыллык болуб аны ыстымлай болур,—деб кёз сюртген эсги бысдырын къойнуна сала айтды:

— Къайнайды къуш, къарай кетсе, бир мыллык табыб да ашар, сени бла мени мыллык табарыбыз да джокъду, ма джолда ёз тутаргъа игиди, мени тишлеримден хайыр джокъду,—деб къатхан нартох гырджынны Ибрагимге узатды.

Ибрагим къуш учхан джанына кёзон джибериб, гырджын джаргыны таш юсюне салгъанын эслегенинде, Таулан айтды:

— Джигит джаш, къурудан къуйрукъ да игиди, энтда иги кесек джолоучу болукъбуз, къуш да кесини кереклисине айланады, анъа къараб турма да, гырджындан къаб, кесини джел элтмезча эт,—деб ташны юсюнден гырджынны алыб Ибрагимге тутдурду.

Таулан гырджын умурланы сакъалына агъызыб тюшмей аллында къалгъан эки тиши бла гырджынны кемире тургъанлай, эшек отлагъанын къоюб, шыкъыртха тынълагъан къойча, къулакъларын алына узатыб, тёбен джанында къулакъдан чыккъан джолгъа бурулду. (А. Х.)

251 пш. Бу хапар юзюкню окъуб, анда болгъан къош айтымланы джазыб алыгъыз. Ала къош айтымланы къайсыларындан болгъанларын сынагъыз.

Джарыкъ кюн тийиб тургъанлай, кёк булутла тауну артындан чыгъыб, бир-бири ызындан тизилиб, бир-бирде этеклери кюнню джабыб мутхуз салкъынлыкъ сала, кюн батханнъа ташайдыла. Къыш келирге кёб къалмагъанын билдире, джайлыкъланы башы таула агъаргъандыла. Тау суу, джай бокъланнъанындан къутулуб, бютеу джарлы таулуланы кыйынлыкъ кёргенлерини джыламукълары бир илипиннъе джыйылыб акъгъанча, джай, ёхдемлиги тохдаб, бир-бир джерде ташлагъа тюбоб къайырылса да, чокъуракъ киби ариу сюзюлюб барады. Терен джерлеринде кём-кём кёгерсе да, тюбюнде болгъан тюрлю-тюрлю ташларын, кюн таягъы тийген сыннъан миялача джылтырагъан къумун, адам джуукъ келиб къарагъанлай къаралыб, тёрт джанына къачхан къара сырт чабакъларын джайдача джашырмайын кёргюзеди.

Чегетни чырпы терек ёсген джерлери алтынча саргъалгъанды, бир къаум тал терек эртде огъуна ашыгъыб, чапракъларын тюбюне тегюб, джаланлаб нарат тереклени къатындан мыдах болуб къарайды. Джалан болуб тургъанлай да, джел ургъанлай чапракълары кетген инъичге бутакълары, бармакълары юзюлген къоллача силкинедиле. Джерде къургъакъсыб, къарт къатынны бетича джыйырылгъан чапракъланы юсю бла ары-бери шыбырдата джюрюб, чёртлеуок тереклени тюбюне акъгъан чертлеуоклени чычханла къыш азыкъгъа ашыгъыб бирем-бирем уяларына ташыйдыла.

Бир акъ боюн айю, балалары юсюне секире да бир джанына тёнъерей, хылымылы, машокга кирген адамча аўнай, тегерегине къарай да терсине джаллагъан мамурачыи ал аягы бла ура да кесине джуукъгъа джыя, такъюзюк терекни тюбюне келиб ёрге къарады. Къырау тюшюб, къызыл мысчакълача къызарыб, салыныб тургъан такъюзюклеге узалыб джеталмазлыгъын билиб, не этерге сагъыщ эте, бир-эки тегерек айланыб, терекни огъары джанына барыб, узалыб такъюзюк терекни бир бутагъын тюбюне басыб юйдегиси бла ашаб тебреди. Кеси, безгек дарман ичген адамча джыйырылса да, такъюзюклени джоббу-джоббу джибере эди. Балалары бююлген бутакъны къызаргъанына бир иги затды деб мурат этиб басындыла, алай болгъанлыкъгъа бир къабханлай джаратмай, хамхотларын чюйюре эдиле. (А. X)

252 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз да аны ичинде джалгъангъан айтымлары бир талай бош айтымдан болгъанларын айырыб алыгъыз.

Къанамат алларында, бешиси да тизилиб акъбурун эшекни да алларына къуууб элге тюшгенлеринде, кюн батхан таўну ай тийиб, къобхан суу аз болуб энишге таркъайгъанча, джарытыб белине джетген эди. Эшек элге кириб юйге джетерге джуукъ болгъанын эсгергенлей, окъургъа бурун тешиклерин кериб тебреди, алай болгъанлыкъгъа Ибрагим чымырта бла башына къагъыб джылы бурундан къысханында, аманлыкъ этерге тебрегенин эсгергенча, окъур къайгъысын къоюб къуйругъун да бир-эки силкиб, башын энишге тутханлай джолуна джарашды.

— Аланла! ай тийиб келеди, — деб Бийнёгер силкиниб Къанаматны аллына чыкъды. Элге джетген заманда, ары дери къаумуну да аллында келген Къанамат, кеси эслемегенлей, джюреги сагъышха кетиб артха къалды. Бийнёгерни ашыкдыргъан сёзюн эшитгенинде, къаты джукълагъан адамны уятханча, башын силкиб тегерегине къарады, сора гузаба болуб нёгерлерини аллында правлен арбазгъа кириб Ибрагимни тохдатыб айтды:

— Сен гитджечиксе, энди сени былайда этеринъ джокъду, — деб кесине къысыб башындан сылады, алай болгъанлыкъгъа Ибрагим аны гитджеге санаб алай айтханы джюреги не кюч тийиб, бир джанына ёбгелеб хыны бурулуб, чабыб, къалгъан нёгерлерин джетиб алагъа къошулду.

Джашчыкъны джанына тийгенин эслеб, джетиб ариу айтыб къайтарыргъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа Къанаматны къолу тийген имбашысын силкиб бир джанына къараб тохдагъан болмаса, айтханын къулагъына алыргъа унамады.

Кенътин тюрмени тегерегине къараб Бийнёгер нёгерлерин къатына джыйыб айтды:

—Былайда биз мурат этгенча тюлдю, тюрмени төрт мюйюшюнде төрт джасауай сюелиб турадыла, правленде эки терезе кьанъаны ортасында джарыкъ да чыгъады, джукълай болмазла, мени кёлюме келгени: бу ишни башлагъынчы бирибиз ёлген джерде бирибиз да ёлюрча, ким билсин, бирибиз бу кьан ичген итлени кёлларына тюшген заманда, аузу кьандан толса да джукъ айтмазча, таякъ тюбюнден тизилирге керекбиз.

Былай айтыб узун джабышмакъ таякъны Ибрагимни кёлуна тутдурду. (А. Х.)

253 *аш.* Бу ханар юзюкню окъугъуз да анда джавылгъан айтымланы айырыб-айырыб джазыгъыз.

Кече кьаранъы эди да ачыкъ танырча да болмады, алай болса да теири джарыкъ бла ийилиб кьарагъанында, аунаб атлагъанын Токъалгъа ушатыб, акъырын ызларындан кьысха кирди.

Бир кесек баргъанлай, таякъны ташлагъа тийген таушундан, тамакъ арытханындан Кьыямыт болгъанын эслеб, иги ызларындан джуукъ кириб, шыбыртсыз атларгъа кюрешип тынъылады. Мюйюшден бурула тебрегенлей кьулагъына келди: "... сен бир джарлыса, элни аманлыкъчысына тагъылмай, башынъы сакъларгъа керексе...", „атам хариб ёлгенинде Кьыямытны этек тюбюне кьысыла тур, ол санъа...“

Къасым ызындан аякъ таушла келгенин эшитиб, аллында баргъанлагъа ийилиб тынъылаб баргъанын тохдатыб, кёлларын сыртына чалышдырыб, сан этмей баргъанча этди.

Кимле эселе да экеулен, чурукъ тауш эте, анъа да кьарамай гузabalаныб озлуда. Сёзлерини кыйырын эшитгенлей, аягъына чыгъанакъ киргенча, Кьыямыт бир ишексиз, Токъалгъа ичириб тахса билирге элтгенин анъылаб, дыгалас этиб, тири атлаб, джетиб ызларындан кьысха кирди, алай болгъанлыкъгъа Кьыямытланы арбазларына джетгенлери ючюн юйге кирирни аллында ызларына айланыб кьараб эслемесинле деб, ала юйге киргинчи чалдыш джанына кьысылды.

Ичги ичиндегин айтдырады дейди, боза чайкъамды уртлатыб аман Токъалны билгенин айтдырыб, башлагъан ишлерин терсейтеди деб джюрегине уллу кьоркзуу кирди. Мен кирим да барайым Кьыямытлагъа, мени кёрсе кьоркьар да джукъ айтмаз деб кёлуне да келди, алай болгъанлыкъгъа кечегиде не зат айтыб барыргъа билмеди, алай тюз „кече ахшы болсун“ деб кириб барса, Кьыямытны ишек боллугъун билиб, не этерге билмей, сагъыш этиб, тохдады. Кёб затла кёлуне келиб, биринде да тохдамай, келиб ачылыб тургъан эшикден кьарады.

Кьыямыт төрге олтуруб гулочу бла джерни сыза, Токъал да аны кьатында алаша шиндикге чёгюб, кьысхач кьызгъын-

чы бозаны ичерге сакълаб тура эди. Бир кесек тургъанлай, боза аякны башында, къайнагъан чоюнну башын ачханлай тютюню чыкъгъанча, къызгъан къысхач киргенлей шыбырдагъан тауш этиб бозаны тютюню чыкъды. (А. Х.)

254 *иш.* Бу хапар юзюкню окъугъуз да анда толтуруучу джалгъангъан айтымлы къош айтымланы айырыб-айырыб джазыгъыз. Толтуруучу джалгъангъан айтымларыны тюблерин тартыгъыз.

— Къызыбызны берибиз деб сиз аны джашыргъан этесиз деб, Бадиматны мыртазакълагъа тутдуруб тюрге алыб кетгенди.

Къыл къобузну къылы бек тартылыб юзюлорге хазыр болуб тургъанча, Къанамат аны эшитгенлей кёзлери чартларгъа джетиб секириб къобуб къычырды:

— Тау суула энишге бармай, ёрге барсала да, бу тар ёзенъе къан джауб толтурса да, мен бюгече аны тюргеде къоймам,—деб сермеб быкъыны алыб тебреди.

— Къанамат, дженъиллик этме, биз да санъа аны ючюн келгенбиз,—деб Бийнегер сермеб этегинден тутуб тыйды.

— Итден туугъан къарт бёрю, этген артыкълыгъым азды деб, энди къутургъанында тиширзуланы тюргеде салдырыб тебрегенди,—деб къамасына джабышыб дорбундан чыгъаргъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа юч тенъи да аллына чырмау болуб джибермедиле.

Олтургъан адам болмай, барысы да дорбунну аллында ёрге тургъанлай, Бийнегер джолда негерлери бла бичим этиб келген оноун айтды:

— Энди къызыб, тели Джанибек Чегемге баргъанча баргъандан хайыр джокъду, алай баргъанлай,—ма элт—деб бериб ийерик тюлдюле, кече-кюн саутлары бла къараулла сакълаб турадыла. Андан эсе, хар бирибиз не зат этеригибизни билиб барыргъа керекбиз. Мени кёлюме келгени, анъа къалгъан джашланы да огъай дегенлери джокъду. Биз ючюбюз акыртын къысыла барыб тауш этдирмей, къараул болгъанны тюбге басыб, саутларын сыйырыргъа керекбиз, сен'а, Къанамат, темир таякъ не башха зат болса да, бир къаты затны алыб, киритни къобарыб, Бадиматны алыб, бизге къарамай къачаргъа керексе. Биз, ким болгъаныбызны билмез ючюн, сёлешмей башыбызгъа башлыкъланы гыла-мыла банларгъа керекбиз. Бюгече келлигибизни Бадиматха Жангемирни алгъын къатыны, Тауджандан айтдыргъанбыз, ол бизни сакълаб турады. Энди кеч этмей, ай чыгъыб къалгъынчы, барыргъа керекбиз.

— Ай! бир атылгъан саутубуз болса, не иги боллукъ эди—деб Къанамат тегерегин къармагъанлай, Ибрагим шыбырдата-шыбырдата бир салам гырмыкны къолтугъуна къысыб, ортасындан бели къысылгъан бир машокну алыб кирди.

Кишиге джукъ айтылмагъанлай, къалгъанла да джаш адам не зат этерге тебрегенди деб къараб тургъанлай:

— Къанамат, бу машокда сохда айлана барыб афендиге джийгъанымы санъа алыб келтиргенме, керек болса, ичине къарарса,—деб машокну дорбунну бир джанына аунатды. Дагъыда киши джукъ айтмагъанлай, тешиб салам гырмыкдан чыгъарыб, сюнъюсю джанына къысылыб шкокну Къанаматха узатды. (А. Х.)

255 иш. Башчылыкъ этген джалгъаннъан айтымлары болгъан беш къош айтым къураб джазыгъыз. Джалгъаннъан айтымларына соруу сала, тюблерин тартыгъыз.

256 иш. Бу хапър юзюкден джалгъаннъан айтымлары заманчы болгъанларын айырыб-айырыб джазыб алыгъыз. Ол джалгъаннъан айтымла къалап къуралгъанларын сынагъыз.

Кеси къозу этни тилкем-тилкем джибере тургъанлай, гебен баш къатынны кёлуне джетеме деб, Костя:

— Керти да аман ийис эте кёреме, сени бу йиисли тауулада ашдан инджиллигинъи билиб, чемоданнъа ашарыкъ салдыргъан эдим, ашарыкъ эсенъ келтиртеимми?—деб эки хымил гитче кёзчююн джандырыб къарады

— Къой, къой, узакъ джерге джолоучу болгъанла макъаны джыланна да ашайдыла деб китаблада да джазадыла, бу къая тешике кёб турлукъ болмазбыз, не инджиллик эсем да, сени джюрегинъ къыйналмаз ючюн ашаргъа кюрешеим.

Сёзю арты болгъунчу, къозу этни ийисинден джийиргеннен гебен баш, ашамаздан тана башны къурутду дегенлей, табакъны ариулаб бир джанына тюртдю.

Бир кесек туруб сакъланнъан чагъыр, къан кибик къызара, аллына келгенинде, эки къолу бла башында капнасына узала:

— Даша! Даша! Мен къыйналсам да Костягъа ашарма деб сёз бергенме, энтда манъа къозу этден келтир,—деб къычырды, сора капна къаларгъа хазыр болгъан чалкъычыча, тишни къолуна алыб хазырланыб, табакъ келлик эшикге къараб тохдады.

Апанас джаралы болгъанында, бу столну джанында хаджи къабча башы агъара олтургъан адам тауланы башларын тюблерине айландырырма деб келгенди. Ол солдатлары бла элге тюшюб, Къанаматны манъа табдырыгъыз деб элни джарлысыны болгъанын къурутуб тургъанлы толу ыйыкъ болады. Тау къойланы этлери ийис этеди десе да, хар кюннъе эки-юч мал кесилмесе, даурбаз къакъгъанча, эки аягъын джерге уруб айтмагъаны къалмайды. Тёгерегине айланнъан адамладан бири къатында болса, уругъа аны хамхотун излеб тебеди. Эшик артына сюелиб тургъан Муртаз Биймурза джаралы болгъанлы аны орнуна къалыб, къаббашны айтханы дженъил толмаса, аны алтын джюзюкю джумдурукъларындан хамхоту кёб ке-

ре кызгъанды. Алай болгъанлыкъгъа кесини хамхоту кызыб элни онъсузуна тюбесе, ол да аладан къайтарады. Къуллукъ этиб тебрегенли, Муртазны джасакъгъа таз, къазан тутуб, сора аланы ызларындан инъирде къазанланы ийелерине къолтукъ бла не да тыбынагъа къой тагъыб арбазына киргенден суйгени джокъду. (А. Х.)

257 *иш*. Бу халар юзюкню окъугъуз да аны ичинде таянчакъ джалгъангъан айтымлары болгъан къош айтымланы айырыб-айырыб джазыгъыз. Аланы таянчакъ джалгъангъан айгъмларыны тюблерин тартыгъыз.

„Ой“ деб къойнуна от тюшгенча, Батдал къабыргъадан аллына секириб, нёгерлерин сескеклендириб ызына къарагъанында, Ибрагим кърнындан тутуб кюле тура эди.

— Къайдан чыкъдынъ, хайырсыз, сен да былайдамыса?— деб алгъы бурун Бийнёгер сорду.

— Да мен да, кёргенигизча, къазланы алларын сакълаб турама, мени былайда тургъанымда хата джокъду, алай'а сиз былай „джигит“ болсагъыз, Бадимат былайда кёб заманны турлукъду.

Батал, алай керексиз илгеннъенинден уялыб, башын ариуларгъа кюрешиб айтды:

— Былай келиб къабыргъагъа таяннъанлай, онъ аягъымы тюбю кымылдады да не болгъанын...

— Да, Батал, келиб къатхан чабырла бла аягъымы бассанъ, онъ аягъынъы тюбю кымылдагъан огъай эсе, эки аягъынъ да кымылдарла. Мен сизни ким болгъаныгъызны билмей джаллаб къабыргъагъа кысылыб тургъанлай, Батал къабыргъагъа кысылама деб аягъымы басды, къой бир илгенмесин деб аягъым ачыб, мен да тёзюб турдум, алай болгъанлыкъгъа, Батал айюча бир джерден кымылдамазлыгъындан тюнъюлгенимде, акъыртын аягъымы ычхындырама дегенлейме, алыныб кете эди. Мен...

Бийнёгер Баталны джунчугъанын эслеб, сёзню башха джанына бурдура айтды:

— Энди турмазгъа керекди, айны джарыгъы салыныб къабырладан озгъанды. Мындан ары мурукгу этсек, ай чыгъыб, бир зат да эталмай къаллыкъбыз.

Къанамат нёгерлерини орталарындан бери чыгъа айтды:

— Аны мурукгусу джокъду, мен алгъын айтханча, экишер болуб тюрмени эки мюйюшюнден чыгъыб аллыбызгъа тюбеген джасауайланы таушсуз уруб джыгъыб, тюрмени эшигин чачыб, Бадиматны башына алай бош этерикбиз.

— Къанамат! Сени айтханынъы барыбыз да эшитгенбиз, алай болгъанлыкъгъа сен айтхан бла иш болмайды. Биз дже-тиб эки мюйюшде джасауайны ургъанлай эшик юсюн сакълагъан джасауай аны кёрюб, башха эталмаса да, кычырмай

къоярыкъ тюлдю, ол себебден не зат болса да, эшик юсюнде-
гине бир таб мадар этерге керекди,—деб Бийнегер сыртын
къабыргъагъа ышыды. (А. Х.).

§ 86. Тыйгъыч белгилени салынуулары.

1. Точка.

Точка хапарлаучу бла буйрукъчу айтымланы
ахырында салынады.

Элге уллу хапар болду. Хар ким учигеллеге орденле бер-
рилгенини юсюнден селешиб тебретиле. Бизни элни орден бер-
рилген учителени къолун тутаргъа адамла ашыкъдыла. Ол-
учителни учениклери анъа саугъала бердиле.

Хасан, боллукъду, ишинъи тамбла бошарса. Идрис, бу ки-
табны тамлагъа окъуб бошамай къойма.

2. Соруу белги.

Соруу белги соруучу айтымланы ахырларын-
да салынады.

Бу табны окъуругъу келген бармыды? Идрисни тукъуму
къалайды? Алий джырларгъа Азретни оздуму?

Сизни элге алгъын автомобиль джорюймю эди?

Сен Шолоховну „Кёлтюрюлген къырдыш“ деген табны
окъугъанмыса?

Бюгюн школда собрание боллукъмуду?

Азрет элге къачан кетеди?

Мусса школну бошаса, къайсы ВУЗ-гъа кирликди?

Сен Москвагъа баргъанмыса, Хызыр?

3. Кёлтюртюу белги.

Кёлтюртюу белги келтюртюучю айтымланы
ахырларында салынады.

Бютеу дуньяны пролетарлары, бирлешигиз!

Ой, мени ауазым джюреклеге джете билсе!

Ой, ол ат къалай аламанат чабхан ат эди!

Хой-хой-хой, не узакъды бери келирге!

Кёлтюртюу белги дагъыда айланыудан сора
да салынады.

Къаншау! Ой Къаншау! Къайдан келесе?
Идрис! Ол китабны бери бир келтир!
Огъай! Билмейме аны къайда болганын!

4. Кёб точка.

Кёб точка адамны мураты ахырына дер
айтылыб бошалмагъан заманда салынады.

Да, аны билмейме... тейри...

Да, не билеим... къайдам... тейри...

Иш алайды... Мени кетмей амалым джокъду...

Санъа хапарла джетерик болурла... Артда кёлкъалды болма,
марджа.

Кёб точка дагъыда адам айтырыгъын бир
джолгъа айтыб бошайлмай, тыйылса, салынады.

Мен... аны иги... таныялмадым.

Хасан ол... ол... мен айтхан... мен айтхан китабны таб-
дынъмы?

Кёб точка дагъыда цитата келтирген заманда
башха адамны сёзюн бютеу алыб бармай, къой-
гъан джерлери болса, аланы къалайда болгъан-
ларын кёргюзюрге салынады.

„Ариу сёз не къадар аз болсун, гитче иш, хар кюнню иши
ол къадар кёб болсун... Политика джашаууну не къадар аз
болургъа тамам бош, тамам джаны болгъан... коммунизм
къурулушну ишине ол къадар уллу эс бёлюрге керекди“ де-
генди Ленин.

„Аллах природадан алгъа болуб тургъанды дегенле... иде-
алистический лагерни болдургъандыла“. (К. Маркс).

5. Запятой.

1. Запятой айтымны бир тукъум членлерин
бир-бирлеринден айырады.

Сыртлыкъда къойла, атла, туварла, эчкиле кёрюнедиле. Тау-
лада, тюзледе, тенгизледе, хауада бизни адамларыбыз кирме-
ген джер джокъду. Тойда джашла кёзюу джырлайдыла, теб-
сейдиле, ойнайдыла.

Талада акъ, кызыл, сары, мор, къаралдым-кызыл гокга
хансла кёб эдиле.

2. Запятой айлануу айтымны аллында болса, айлануудан сора, ортасында болса, аны эки жанындан, айтымны ахырында болса, аны аллындан салынады.

Алий, ол китабны бери бир келтирсенъ'а.

Османны кёрдюнъмю, Алий?

Сау бол, джигит джаш, кимни джашыса?

3. Запятой кириш сёзлени эм сёз къаумланы айтымны аллында болсала, аладан сора, ортасында болсала, аланы эки жанларындан, ахырында болсала, аланы алларындан салынады.

Кертиси, мен бюгюн клубха барыргъа бошамайма.

Мен, ишексиз, сизге аны билдирирге керекме.

Сен, мен артда эшитгениме кёре, Москвагъа барыб келген кёреме. Мени умутум бла, Мусса иги джашды.

4. Запятой междометилени айтымны къалгъан сёзлеринден айырыб келеди.

Ай медет, аны кетиб къалгъаны не аман болду.

Ох, ох, не ауруу этдим!

Унутмазгъа. Эй деген кесекчик айлануудан запятой бла айрылмайды.

Эй тенъим, сен анда бир болгъа эдинъ.

5. Запятой хо, огъай дегенлени айтымны къалгъан сёзлеринден айырыб келеди.

Огъай, мен бюгюн тойгъа барлыкъ туююлме: ишим барды.

Огъай, Алимурат бери келмегенди.

Огъай, сен аны кёре тургъанса.

Хо, бизни бюгюн дерсибиз боллукъду.

6. Запятой айырылгъан айтымны баш членлеринден айырады.

Джашасын джанъы кюн—партиябыз джашасын, танытханды джарлыгъа джашауу багъасын!

7. Запятой айтымда айырылыб айгъакълагъан сёзлени айтымны къалгъан сёзлеринден айырады.

Кючлю къаблан, агъачланы бийлери, къарыусуз болду. (Кры-лов).

Ол аг, ол дуньяны озгъан ат, чарсда артха къалды.

Ол джаш, ол бизге письмо джазыб тургъан джаш, бюгюн Москвагъа кетди.

Ахмат, эсе да Хызырны джашы, бюгюн институтха экзаменни айырмагъа берди.

8. Запятой этим сёзлеу оборотну айтымны къалгъан сёзлеринден айырады.

Джанъур джауа, Хызыр къошха джетди.

Юйге тебрей, Алий мени бла саламлашды.

Джауа-джауа, бу джанъур бездирди.

Харун ёгюзлерин джегиб, огунчу балтасын алыб, огуннъа кетди.

Бёрю чаба келиб тохдаб, тишлерин жыгъырдатды.

9. Запятой айтымла ал болумланы билдирген болумну кёргюзген сёзлени къалгъан сёзледен айырады.

Узакъда, элни джанында, джууунуучу кёзлеу барды.

Инъирде, алты сагъатда, клубда собрание боллукъду.

Джылы джерледе, Эквагорда, къар джаумайды.

10. Заманчы, таянчакъ, тенълешдириучю джалгъаннъан айтымла бары да баш айтымдан запятой бла айырыладыла.

Къар джауғъанында, суукъ болду.

Мен бери келгенимде, он сагъат болгъан эди.

Алий аны билсе, бизден кёлю къалыр.

Агъачтаукъ буруну бла къакъгъанча, кюрешиб не аламан кымылдайды Харун.

11. Запятой бойсуннъан айтымланы бир-бирлеринден айырады.

Кюн тийди да, къар эриди.

Къар эриди, кюн къыздырды.

Унутмазгъа: бойсуннъан къош айтымны бойсуннъанына баш айтымына да къарагъан сёз болса да, байлаудан сора запятой салынмайды.

Бизни журтубузда джанъы шахарла ёседиле да алада уллу заводла ишлендиле. Бизни къралда джашау игиди да джаш тёлю къуанч джыргъа ёчдю.

12. Къуралгъан къош айтымланы бир-бирлеринден запятой айырады.

Кюн да тийди, джел да тохдады. Кюн тийди, кьар эриб тебреди, орамлада шоркьалы суучукъла шуулдадыла. Ат кишнеди, ийнек ёкюрдю, кьой макъырды.

6. Точка бла запятой.

1. Точка бла запятой бир болумну кёрюзген, ичлеринде ары дери запятойлары болуб келген кьош айтымны бош айтымларыны араларында саланадыла.

Къаранъдан мен джолну тас этген эдим; арыб не өтерге билмей тургъан ат, башын энишге ийиб, кьуйругъун силке, тюкгючлеге абына, ызымдан келе эди.

Точка бла запятой бош айтымны узунланнъан бир талай сёзден болуб ичлеринде запятойлары болгъан, бир тукъум членлерини араларында салынадыла.

Къаранъылыкъда манъа ол алгъын кёрюннъен затла: арлакъда къаралдым къабыргъа, ары-бери джюрюген кёлекгеле, мени къатымда атны къара тюрсюню; ары-бери кымылдагъанлары; акъ чебгенли адам сырт; аны юсю бла къаралыб кёрюннъен къара къабда шкок эслене эдиле.

7. Эки точка.

1. Алларында аланы барын да джыйгъан сёз болса, айтымны бир тукъум членлерини алларында эки точка салынады.

Олсагъатдан болгъан тюрленди: природа да, агъачла да, адамла да, малла да. Мен базарда сатыб алдым: сохан, сарсмакъ, гардош, бышлакъ, джау.

2. Эки точка, айтымланы экинчиси биринчисини сылтауу болуб келсе да, салынады.

Къар эриди: кюн кыздырады. Мен бюгюн клубха бармадым: башым ауруй эди. Атасы джашына урушду: ол школга бармай аны алдаб айлана эди.

3. Эки точка туура сёзлю айтымда киши сёзле авторну сёзлеринден сора келселе, аланы алларында салынады.

Мен Хызыргъа кычырдым: „Бери кел, боллукъду айланнъанынъ!“ Атасы кызын махдады: „Сен джигит болдунъ бюгюн, Айшат“. Алий тынъылай туруб джыраб тебреди: „Джашасын бизни партия, Родинабыз джашасын“.

4. Цитатаны аллында, ол магъанасын ачыкълагъан хапарчы болса да, эки точка салынады. Ленин айтханды: „Ишлемеген ашамаз“.

8. Тире.

1. Башчыдан сора ол деген кёргюзюучю алмаш болса, аны аллында тире салынады.

Окъуу—ол бек уллу кючдю. Хасан—ол бек алапат адамды. Сеит—ол бек иги учителди.

2. Айтымны ахыр сюреминде аллында бир тукъум сёзлерин джыйгъан алмаш бар эсе, аны аллында тире салынады.

Кюрте батханы, андан чыкъгъаны, джолдан аджашханы агъачда бёрюле аллына чыкъгъаны—была бары да Маджитни кёсюне кёрюндюле. Таукъ, къаз, бабуш, къуш, къартджыгъа, къарылгъач—была бары да къанатлыладыла. Къой, эчки—былагъа уакъ аякълы дейдиле. Арпа, нартюх, гардош, къобуста, чюгюндюр—была бары да тау джерледе да битедиле.

3. Эки айтым магъаналары бла бир-бирлерине къаршчы болсала, аланы араларында тире салынады.

Мен бери тартдым—ол ары тартды. Ауруу ёлюм дей эди—джашны санлары джашау дей эди. Къар уллуду—мирзеу уллуду. Биреу къатын келтире—биреу атын ёлтюре.

4. Туура сёзлю айтымда киши сёзле аллында, авторну сёзлери артында болсала, ол эки тукъум, сёзлени араларында тире салынады, ол тукъум тирени аллында запятой да салынады.

„Алий санъа бек къуанды“,—деди Исса. „Анасындан джигит туугъан мени къатыма келир“,—деди Мусса. „Бюгюн учениклерим дерслерин иги билиб келгендиле“,—деди Сапийат.

5. Бойсуннъан къош айтымлада, да деген байлам бла *алай болгъанлыкъгъа* дегенча, аллай байламла айтылмай къалсала, да-ны орнуна тире, *алай болгъанлыкъгъа* деген байлам айтылмай къалса уа, аны орнуна артында запятой бла тире салынады.

Кюн тийди—къар эриди. Танъ атды—биз джогъа чыкъдыкъ. Джанъур джауду—джол балчыкъ болду. Ахмат ариу айтды,—Мусса тохдаргъа унамады. Уучу айюню урду,—айю джыгълмады. Алий Муссагъа эришиб чабды,—Мусса Алийни озду.

6. Мындан анъа дери деген магъанада эки сёз-ню, бу сандан бу саннъа дери деген магъанада эки сёзню араларында да тире салынады.

Волгадан Москвагъа дери канал. Волга—Москва канал. Он адамдан онбешге дери. Он—онбеш. Алты—джети адам келди. Тогъуз—он джыл болгъанды.

7. Экеу-экеу айтылгъан сёзлени араларында да тире салынады.

Махмут къойланы экеу-экеу санады. Солдатла тёртеу-тёртеу бара эдиле. Айшат тебсей-тебсей арыды. Безиреучю Шамиль адамланы алдай-алдай бездиреди. Сабий джылай-джылай ёседи.

9. Скобкала.

Джазгъан адам акъылын алагъа алай уллу бёлмей, бир затны ачыкълар ючюн айтылгъан кириш сёзлеге ушагъан сёзлерини эки жанындан скобкала салады.

Мен Махмутха (ары дери аны алай болгъанын билмей эдим) бек сеирсиндим. Мен атны (чочургъа къалды да) бек тынч этдим.

10. Тырнакъла.

1. Тырнакъла туура сёзлю айтымда киши сёзню эки жанындан салынадыла.

Ахмат Аслийге „Ананъ изленди сени,“ — деди. Учитель ученигине „Сен бу китабны окъу,“ — деди.

2. Китабланы, журналланы, газетлени, колхозланы атларыны эки жанларындан тырнакъла салынадыла.

„Правда“ бла „Известияда“ Пушкинни „Евгений Онегин“ деген романын бек махдай эдиле. Мен „Ворошилов“ колхозда, Алий „Сталин“ колхозда джашайбыз.

ТЪЙГЪЫЧ БЕЛГИЛЕНИ САЛЫУНУ КЪАЙТАРЫБ ОКЪУУ.

258 иш. Бу назмуну окъугъуз, аны тыйгъыч белгилери алай нек салынылгъанларын анылатыгъыз.

КАВКАЗ.

Наратла шуулдайдыла...

Аяз кечеле, кюнле...

Тау къуш къанат таушла...

Сызгъырадыла джелле...

Къар сыртлада ыз эте,
 Джорюйдюле бёрюле.
 Бушуу эжиую бола,
 Озадыла ёмюрле...
 Садакъачы, артмагъы
 Бла имбашларында,
 Мыдах джыр тубан тюзде,
 Тайла аушларында...
 Ана отджагъасында
 Сабийчиклери бла...
 Тёббесин Минъи-Тауну
 Тамбла андан да джарыкъ
 Кюн джарытырыкъды аны
 Ишлеу, къурулуш, окъуу...
 Санла, сиз эринмегиз!
 Эркинбиз биз, таулула.
 Толу эркинлик ючюн,
 Бу джарыкъ кюн ючюн да
 Къызыу алгъыш этенк ...

(К. Къ.)

259 шш. Бу хапар юзюкню окъугъуз да, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Уучула суймегенликге джайгъы кюнле да иги боладыла. Аллай кюнледе шкок атаргъа болмайды къанатлы аякъларынгъы гюблеринден учуб олсагъатдан огъуна кымсыз тубанны агъыракъ букъусуна думп болуб кетеди алай болса да тегерек къалай шошду бу болгъан зат адамны айтыб къолундан келмезча къалай шошду.

Болгъан затла уянгъандыла алай болгъанлыкъгъа уянгъан бары да кымсызды. Терекни къаты бла озуб тебресенъ ол кымылдамаз, бир булчугъу орнундан тебмез. Хауагъа бирча джайылгъан джукъа тылпыуну ичи бла аллында къара ырджыны къаралгъанын эслерсе. Анъа сен агъачды деб къатына барсанъ ол агъач тюл чекде битген уллу ханс хуна болуб кёрюрсе. Сени башынъда сени тегерегинъде тёрт джанынъа къарасанъ да тубан кючлеб кёрюрсе. Сора бир кесек тургъанлай не эсе да бир зат урур да джан салыр акъсылдым кёкню бир кесеги тебер аны джарылгъанындан акъсылдым алтын кюн таякъла кёрююрле сора болгъан къатыш-къутуш болур.

260 шш. Бу хапар юзюкню окъугъуз да, керекли белгилерин барын да сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

1. Къонакъла Кирил Петровични ит орунуна сеир болургъа аны махдаргъа кеслерине борчха санадыла джанъыз Дуб-

ровский джукъ айтмай къашын-башын тюйдю ол да кеси ит-ни бек сойген алай уучу эди алай болгъанлыкъгъа Кирил Петровични иги алаят джарашдырылгъан ит орунуи кѣргенине зарланди не ючюн десенъ Дубровскийни джашауу ит-леге бу къарагъанча къараргъа андан сора эки эгеринден кѣб ит тутаргъа къоймай эди. Сен къарнашым къашынъы-башынъы нек тюйдюнъ деб Кирил Петрович Дубровскийге сорду мени ит орунумда джаратмагъанынъ болурму Дубровский анъа суукъ джуаб этди огъай ит орунунъ бек алапатды. Сени адам-ларынъ да итлеринъча джашай эселе бек иги джашайдыла сѣзсюз аны алай суукъ джуаб этгени итлеге къараучулары бирини джашына тийди да аллахха шукур, бизни баринни игиликлери бла биз джашауубуздан тарыкъмайбыз кертиси бизни хоншу баринлерибизни бири кесини юйюн бу былай-дагъы ит орунлары бирине алмашдырса бир да сокъуранны-гъы келмез эди. Мында ол джылыу да ит да табар эди деди Кирил Петрович къулуу ол ачы сѣзюне харх болду итлеге къараучуну сѣзлери алагъа да джетгенин биле тургъанлыкъ-гъа къарамай къалгъан къонакъла да къюлдюле. Дубровскийни бети агъарды алай болгъанлыкъгъа ауздан бир деб бир сѣз чыкъмады. Туура ол сагъатчыкъда четенчик бла Кирил Пет-ровичге джанъы туугъан къючюкдени келтирдиле ол ала бла бир кесек ойнады экисин сайлады да къалгъанлары суугъа атыгъыз деди ала алай эте тургъунчу кишиге эслетмей Анд-рей Гаврилович тас болду... (Пушкин).

261 иш. Бу хапарны окъугъуз да, керекли гыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

ДЖЕМС УАТТ.

Хар кимге да белгиле хар неге да джарагъан тылпыу ма-шинаны чыгъаргъан Джемс Уатт болгъанды.

Джемс Уатт 1786-чы джылны январыны 1-чи къюнюнде Глазгону къатында Дривоко деген шахарчыкъда туугъанды. Джемс Уаттны атасыны Гринконда мастерскою бар эди да ол анда тенъиз керекле кѣлтюрюучю кранла юйле кемеле ишлеу ишле бла къюреше эди. Джемс кесини джашлыгъын атасыны мастерскоюнда ашыргъанды ол гитче заманында бек тынч эм афуруучу сабий эди ол сабийлени джарыкъ оюнларындан эсе кесини заманын не суу ызында чабакъ тутуу бла не атасыны мастерскоюнда столяр ишге къюреше не да анасыны биргесине не сурат салыу бла къюреше не да къагъытладан тюрлю-тюр-лю затланы кесиб алыу бла къюрешиюу сайлаб тургъанды. Школда ол къалгъан джашчыкъладан не пахмулугъу бла не да дерслерин билирге иги къюрешиюу бла айырылмагъанды ке-си да афуруулу болгъаны себебли дерслерин да кѣб ийиб тур-гъанды. Юйлеринде уа ол бек кѣб ишлегенди къалгъанлары

кесини хар нени да билирге суююуу бла бек сеирсиндириб тургъанды физиканы аны къой медицина бла литератураны ол тукъум затланы барын да ол бек суйгенди.

18 джыл толгъанлай Джемс Уаттны Лондоннъа математика инструментлени этиуге юренирге ийгендиле ол тукъум иш бла къол ишни бир-бирлерине келишиб болгъанлары себебли джаш адамны кылыгы бла кеси суйген болгъанды. Джыл джарым чакълы бирден „Математикалыкъ инструментлени мастери“ атлы бир аттестатны эм тюрлю-тюрлю китаблары бла андан энчи мастерскойга керекли затлары бла Уатт Лондондан кетгенди туугъан джерине келгенден сора Уатт университетге астрономия инструментлени чачыучу болуб ишге джарашханды аны университетде ишлегени бла анда тургъаны анъа бек джарагъанды. Хаманда профессорлагъа студентлеге тюбев турмакълык аны бла бирге кесине улуу пахмулулугуу бла хар нени да билирге тырмашыуу Уаттха ол заманны улуу окъуулу адамларыны бири болургъа болушхандыла ол заманда Уаттны тылпыу машина этериги келгенди аны ол этерге суйген затын толтургъунчу кѳб заман кетгенди ол заманны ичине кѳб затланы кѳрген эди кѳлтюрген эди къатыныны ѳлгенин сабийлерини ауругъанларын джарлы болургъа джетгени башха ишле бла кюреширге конкурентле бла тутушургъа керекли болгъанын этген ишлерини табсызыракъ болгъанларын бу затланы барын да Уатт ол заманны ичинде сынагъан эди алай болгъанлыкъга не юйдегисине кыйынлыкъла не кесине мурат толтурургъа къоймагъан затла была бари да Уаттны ол ишни этмей тохдаталмагъандыла.

Кесине 64 джыл джетгинчи ол муратына джетиб тынчаялмагъанды.

262 иш. Бу хапарны окъугъуз да, керекли тыйгыч белгилерин сала, тетрадарыгъызга джазыгъыз.

АЭРОПЛАННЫ ГЕОГРАФИЯГЪА КЪУЛЛУГЪУ.

Джангы карталаны дженъил хазырлар ючюн совет географла аэропланла бла хайырланнъандыла. Турксиб джол ишленниъен заманда кишиге ачыкъ болмагъан Ала-Тау ну тауларыны юслери бла джол ачарга керек болгъан эди тюз картанъ болмаса джол ишлерге таб джерлени къалай билгин аны себебли не джол ишлеуню къояргъа не да къайдан да болсун карта табарга керек болду.

Биз кыйынлыкъландан кьоркьган адамладан тюлбюз. Ала-Тау ну тауларыны башларында пассажирсиз джюксюз аэропланла учуб кѳрюндюле ол аэропланлада къуру кѳзлери энишге айланнъан фотоаппаратладан сора джукъ джокъ эди.

Джерни юсю бла аэроплан учар эди да олсагъатдан ызына къайтыр эди да келир эди лѳтчик'а аны хар къуру да бир

микликде не энишге не да ёрге чыкъмай бир тюз сызыкь бла не онъуна не да солуна кетмей учура эди лётчикни артында тохдаусуз фотоаппарат ишлей эди да аны плёнкасында бир-бири ызындан Ала-Тау ну кишиге ачыкъ болмагъан джерлерини суратлары тюшгенлей бара эди.

Алай бла таулары барыны да суратлары алыннъанында бир-бир участокланы не тукъум болгъанлары белгили болгъан эди ол суратланы бир-бирлерине джабышдыргъанларын да ўа Ала-Тау ну тауларыны баш джанларындан алыннъан суратлары болгъан эди суратлада узун тар сызыкьла къаралыб кёрюне эдиле ала къалын кёлекгели ёзенле эдиле аланы биргелерине ўа джарыкъ акъ тамгъала ала да кюндюз джылгырагъан тау тёббеле эдиле аэроплансыз салыннъан картадача болмагъанлыгына географланы къолларына джол салынныкъ джерлени тюрсюнлерини суратлары тюшген эди да ала кысха заманны ичинде керекли карталаны джарашдыргъан эдиле ол ишни алай дженъил этилгенини себеби бла Турксибни къурулушу джанъыз бир кюннъе да тыйылмагъан эди.

263 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз да, аны тыйгъыч белгилерин сала тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Кеч болуб башлагъан эди алай болгъанлыкьгъа Бульба эртде джатаргъа юренинъен эди ол табджанны юсюне тёнъереди юсюне чырпа тонну джабды не ючюн десенъ кече хаўа суугъуракъ болуучан эди. Бульба ўа юйюнде юсюне джылы джабыб джукъларгъа юренинъен эди ол дженъил огъуна хурулдады аны ызындан арбаздагъыла бары джукъладыла арбазны хар мюйюшюнде болгъан затла бары да къалкыўда джырладыла сызгырдыла эжиўледиле хар кимден алгъын сторож джукълады джашланы келгенлерини къуанчы бла ол бек кёб ичген эди джанъыз джарлы аналарыны джукъулары бир да келмеди ол джатыб тургъан джашларыны башлары болгъан джерлерине таяннъанлай турду. Ол аланы чачылыб тургъан чачларын тарагъы бла эркелеб тарай эди да джыламукъларын агъыза эди... Ол аланы кесини кёкреги бла ёсдюргенди къарагъанды энди ўа аланы кёрюрге къуаныргъа заманы джокъду джашларым мени багъалы балаларым. Не сакълай болур аллыгъызда. Не болур экен сизге деб, ол джыламукъларын бет джыйрыкъларын да тохдатды да ариў бетин эрши этдирди. (*Гоголь*).

264 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз да, керекли тыйгъыч белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Джаўгъан джанъурчукъ Мухдарны тирилтди джюрегин джанъыртды къарыусуз таякълары мутхузлана кюмюш кюн сырт артына бугъуна башлады сыртла артында нюр джайылды кызыл ызла тартылдыла. Мухтар сагъыш эте эрикгенден

джырлай тал къабукъ нохтадан тарта келе эди арыгъан да этгенди алай болгъанлыкъгъа къарыусуз ючлюню аягъындан минерге болмайды суу ичире бойнун сылай джолун къысхаргады.

Кеч болгъанлы иги кесек болады къаранъылыкъ терк огъуна дуньяны кеси къучагъына джыйгъанды бийлегенди нени эсе да букъдургъанча тынъылауну басыб тургъан агъачха кирди кез байланды къаранъыда батмакълагъа кирмей джаргамладан аякъ таймай неда къая эринине джалламай бармакълыкъ къыйын эди. Мухдарны насыбына багъыр къазан гюбюча тегерекленнъен сары ай чыкъды дуньягъа къуат себилди терен агъачны тилсизлиги Мухдарны джюрегине джашырын къоркъууну орнатды селеширге сез негери джокъ эди да къаратору ючлюсюне айланыб ол джукъ анъылагъанча тарыгъа эди. Васька хариб Васька къоркъма мен сени ахшы ат этерме иги багъарма арыгъанмы этгенсе хариб мени кёлтюралмазча къарыусуз'а туююлсе гяурчукъ алай силдеб джибериб мени сыртыма джер къаздыргъанынъы унутханмыса сора тохтады бир ыйыкъ андан алгъа ючлючюкню минерге юретгенин эсине тюшюрдю... (Кациев).

265 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз да, хар адамны сезюн башындан башлай, керекли белгилерин сала, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Тамада джашчыкъ мени терекни юсюнде кёрдю да джумушакъ ауазы бла бизге да бир кел деди. Биз экибиз да сарайны тубюнде эски чанагъа миниб кёб ушакъ этдик сизни туюгенми эдиле деб сордум бизге да джетген эди деб, джашчыкъ джуаб берди сора ол манъа сорду сен чыпчыкъланы нек тутаса ала аламагъ джырлайдыла огъай сен аланы тутма ала кеслери сюйгенча айлансала игиди болсун эндиден сора мен аланы тутмазма алай'а сен алгъы бурун аланы бирлерин тут да манъа бер сен къаллайын бек сюесе деб мен сордум джарыкъ бетлилерин кишдик ашар да къояр атам да унамаз деб кичи джашчыкъ унамады тамада джашчыкъ аны айтханын гюз кёрдю огъай ол'а унарыкъ туююлдю.

Мен алагъа сизни анагъыз бармыды деб сордум тамада джашчыкъ огъай деб джуаб этди алай болса да ортанчы аны айтханын тюзетиб барды алай'а башхады бизники туюдю бизники ёлгенди.

Биз эслемей тургъанлай бир джаныбыздан молланы абасыча мор бетли киимлери эмда акъ мыйыкълары бла бир полковник чыкъды бу кимди деб бармагъы бла мени таба кёргюзюб сорду тамада джашчыкъ къобду да башын бизни юй таба силкиндириб айтды ол анданды аны ким чакъыргъанды джашчыкъла тынъылауну джибериб ючюсю да чанадан тюшюб юйлерине кетдиле аланы барыу халларын бой берген къазлагъа ушатдым полковник имбашларындан къаты тутуб арбаз-

ланы ичи бла къабакъ эшиклерини къатына дери элти эшикни къатында мени бармагъы бла къоркъутуб айтды эндиен сора манъа келирге умут этме мен да ачыуландым къарт туар мен санъа келмейме ол мени джанъдан сермеб тутду да орамны энишге тебретди (М. Горький).

266 иш. Бу хапар юзюкню окъугъуз да бош айтымларын къош айтымларын да къаум-къаум этиб бирге джазыгъыз.

Чекни юсюнде Заполье деген элни колхозуну колхозчусу Дмитрий Кондратьевич Смирнов кеси джанъыз кесини ушхурун ашады да юйден шкогун алды да, хурджунуна ётмек кесекни сугъуб, юйюнден чыкъды. Колхозну айюле джанындан этерге къала эдиле да Смирнов бюгече аланы ызларындан болуб, къарыуундан келлик эсе, аланы бирин ёлтюрюрге умутлу эди. Смирнов кесини ёски шохуна Мартыновха кирди, не ючюн десенъ, ол аныча ууну суйген адам эди. Ала экиси да биргелей агъач таба тебретиле. Элден бир километр чакълы бир да кетмегенлей ала гардош бачхалагъа кириб айланнъан экеуленни, бир узун бла бир алашаракъ адамны эслеген эдиле ол адамла уучуланы эслеб, бир-бирлери бла не эсе да шыбыраб сёлеше, шоссеге чыкъдыла да аланы аллары бла тебретиле.— „Была МТС-ден трактористле болурла, кеслери да кечирек да къалыб элге кёз ачаргъа бара болурла“—деб Дмитрий Кондратьевични кёлуне келди. Алая, „трактористле“ аладан озгъанларында, ол бек ишекли болду, не ючюн десенъ, МТС-ни трактористлери бары да анъа бек белгили эдиле, аны къой ол МТС-де механиклени, шоферлени барын да иги таный эди да аллай узун адам болуб аны эсине не кюрешди эсе да, бир да гюшмеди. „Была не эсе да бизни адамла болмазла“,—деб аны кёлуне келди. Ол кесини ишекли болгъанын негерине айтды да, ала экиси да чакъырылмагъан „къонакъланы“ кимле болгъанларын билирге бек керекли болгъанын анъыладыла. Ала ызларына айландыла, алай болгъанлыкъгъа, ол адамла, ол заманны ичине къайры эсе да думп болгъан эдиле. Элни къыйырында юйлени къатларына джетиб, ала анда орамлада айлана тургъан джаш тёлюлюге „былайтын киши озуб кёрдююзмю“ деб сордула, алай болгъанлыкъгъа, аланы киши да кёрмеген эди. Ол сагъатдан огъуна къайгъы этдиле да, пограничник постха адам кетди. Онбеш минут да озгъан болмаз, саулай эл аякъ юсюне минди джау алай джуукъ келсе джатыб кимни къолундан келир. Колхозчуланы болушлукълары бла тинтиуул болду да элни тегерегинде агъачны тегереги адамдан толду, агъачны джер-джерин къармадыла. Бир сагъат да кетгинчи арадан, ол шпионла тутулуб пограничниклени къолларына тюшдюле.

БАШЛАРЫ.

АЙТЫМ.

		бет
§ 1.	Айтым	3
§ 2.	Айтымны членлери	5
§ 3.	Джайылмагъан айтым бла джайылгъан айтым	8
	Джайылмагъан айтымла	8
	Джайылгъан айтымла	8
§ 4.	Хапарлаучу, соруучу, келтирютючю, тилекчи айтымла	9
§ 5.	Соруучу айтымла	13
§ 6.	Соруучу айтымланы къаумлары	14
§ 7.	Башчы соруучу айтымла	14
§ 8.	Хапарчы соруучу айтыла	15
§ 9.	Муратчы соруучу айтымла	17
§ 10.	Толтуруучу соруучу айтымла	18
§ 11.	Орунлаучу соруучу айтымла	19
§ 12.	Башлаучу соруучу айтымла	19
§ 13.	Заманчы соруучу айтыла	20
§ 14.	Халчы соруучу айтыла	21
§ 15.	Айтымда сёзлени бир-бирлерине тагъылыулары	22

БОШ АЙТЫМ.

§ 16.	Бош айтым	25
	Тюз бош айтымла	26
	Джалгъангъан бош айтымла	26

АЙТЫМНЫ БАШ ЧЛЕНЛЕРИ.

§ 17.	Башчы	27
	Атдан болгъан башчыла	27
	Сыфатдан болгъан башчы	29
	Санаудан болгъан башчы	29
	Алмашдан болгъан башчы	30
§ 18.	Хапарчы	31
	Атдан болгъан хапарчыла	34
	Билдириучю болушдагъы атладан болгъан хапарчыла	35
	Бериучю болушдагъы атладан болгъан хапарчыла	35
	Орунлаучу болушдагъы атладан болгъан хапарчыла	36
	Башлаучу болушда болгъан атладан къуралгъан хапарчыла	36
	Сыфатдан болгъан хапарчыла	37
	Санаудан болгъан хапарчыла	38
	Алмашдан болгъан хапарчыла	39
	Сёзлеуден болгъан хапарчыла	40
	Этим сёзлеуден болгъан хапарчыла	40
§ 19.	Джыйымдыкъ хапарчы	40
§ 20.	Айтымны сансыз членлери	44
§ 21.	Толтуруучула	46
	Тамамлаучу болушдагъы толтуруучула	46
	Бериучю болушдагъы толтуруучула	48
	Орунлаучу болушдагъы толтуруучула	49

	Башлауçu болушдагы толтуруучула	50
	Бла деген болушдукчу сөз биргесине айтылган толтуруучула	50
	Ючюн деген болушдукчу сөз биргесине айтылган толтуруучула	51
	Таба деген болушдукчу сөз биргесине келген толтуруучула	51
	Къадар, чакълы, бир, кѣб деген болушдукчу сөзле биргелерине айтылыб этилген толтуруучула	52
§ 22.	Айгъакълаула	54
§ 23.	Айгъакълаучуну айгъакълауучула	57
§ 24.	Айгъакълаучу сөзлени айгъакълагъан сөзлю айтымлада тыйгъыч белгиле	57
§ 25.	Ачыкълаучу сөзле	59
§ 26.	Болумла	60
§ 27.	Халиы болуму	61
§ 28.	Заманны болуму	63
§ 29.	Сылтауну болуму	64
§ 30.	Муратны болуму	65
§ 31.	Толмагъан айтым	68
§ 32.	Аталгъан айтым	69
§ 33.	Башчысыз айтым	70
§ 34.	Башчысыз айтымлада хашарчылыкъ бла башчылыкъ	71
§ 35.	Белгисиз башчылы айтым	71
§ 36.	Хашарчысыз айтымла	73
§ 37.	Джалгъаннъан бош айтымла	74
§ 38.	Заманчы джалгъаннъан бош айтымла	75
§ 39.	Сылтаучу джалгъаннъан бош айтым	76
§ 40.	Сайынлаучу джалгъаннъан бош айтым	76
§ 41.	Джалгъаннъан бош айтымлада тыйгъыч белгиле	76
§ 42.	Бир тукъум членли айтымла	79
	Бир тукъум членлери башчыла болгъан айтымла	80
	Бир тукъум членлери сансыз членле болгъан айтымла	80
§ 43.	Бир тукъум членли айтымлада байлаулары джорюулары	86
	Къураучу байламла болгъан айтымла	91
§ 44.	Бир тукъум членлени айтымлада тыйгъыч белгилери	91

АЙТЫМГЪА ЧЛЕН БОЛМАГЪАН СӨЗЛЕ.

§ 45.	Айланыу	95
§ 46.	Айланыулу айтымлада тыйгъыч белгиле	96
§ 47.	Кириш сөзле бла айтымла	97
§ 48.	Кириш сөзлю эм айтымлы айтымлада тыйгъыч белгиле	98
§ 49.	Айырылгъан сөзле	100
§ 50.	Айырылгъан сөзледе тыйгъыч белгиле	100
§ 51.	Айтымлада огъай, хо сөзле	101
§ 52.	Междометиели айтымла	102

КЪОШ АЙТЫМ.

§ 53.	Къош айтым	102
§ 54.	Байлаулу тенъджарашхан къош айтымла	106
§ 55.	Байлаулу тенъджарашхан къош айтымлада тыйгъыч белгиле	108
§ 56.	Байлаусуз тенъджарашхан къош айтымла	112
§ 57.	Байлаусуз тенъджарашхан къош айтымлада тыйгъыч белгиле	112

БОЙСУННЪАН КЪОШ АЙТЫМЛА.

§ 58.	Бойсуннъан къош айтымны баш айтымы бла бойсуннъан айтымы	115
§ 59.	Бойсуннъан къош айтымланы къаумлары	115
§ 60.	Байланнъан къош айтым	117

§ 61.	Къураучу да байлауну кючу бла къуралгъан бойсуннъан къош айтымла	117
§ 62.	Сылтаучу байлангъан къош айтымла	118
§ 63.	Сылтаучу ансы байлаулу байлангъан къош айтымла	120
§ 64.	Таянчакъ байлангъан къош айтымла	120
§ 65.	Байлаусуз байлангъан къош айтымла	121
§ 66.	Байлангъан къош айтымлада тыйгъыч белгиле	122

ДЖАЛГЪАННЪАН КЪОШ АЙТЫМ.

§ 67.	Джалгъаннъан къош айтым	124
§ 68.	Джалгъаннъан къош айтымланы юлешиниулери	126
§ 69.	Башчылыкъ джалгъаннъан айтымла	127
§ 70.	Халарчылыкъ джалгъаннъан айтымла	127
§ 71.	Толтуруучу джалгъаннъан айтымла	128
§ 72.	Айгъакълаучу джалгъаннъан айтымла	131
§ 73.	Болумчу джалгъаннъан айтымла	132
§ 74.	Заманчы джалгъаннъан айтымла	132
§ 75.	Орунлаучу джалгъаннъан айтымла	141
§ 76.	Таянчакъ джалгъаннъан айтымла	143
§ 77.	Сансыз джалгъаннъан айтымла	144
§ 78.	Тенълешдириучу джалгъаннъан айтымла	146
§ 79.	Сайынлаучу джалгъаннъан айтымла	148
§ 80.	Джалгъаннъан къош айтымлада тыйгъыч белгиле	149
§ 81.	Бир талай джалгъаннъан айтымлы къош айтымла	155
§ 82.	Бир талай джалгъаннъан айтымлы къош айтымлада тыйгъыч белгиле	164
§ 83.	Туура сёз	171
§ 84.	Туура сёзде тыйгъыч белгиле	173
§ 85.	Туура сёзлю айтымланы тюз айтымлагъа буруу	178
§ 86.	Тыйгъыч белгилени салынуулары	189

Умар Бабулашевич Алиев.

Грамматика карачаевского языка, часть II

Синтаксис

Учебник для 6—7 классов средней школы

Редактор *К. М. Коркмазов.*

Технический редактор *Д. Х. Кубанов.*

Корректор *А. Ч. Алиев.*

Сдано в набор 27-3-1959 г. Подписано к печати 18-V-1959 г. Бумага 60x92 ¹/₁₆

Печ. л. 13. Уч.-изд. л. 12,1. ВГ 04623. Тираж 9000.

Заказ № 1718. Цена без переп. 1 руб. 60 коп. Переплет 75 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство,
г. Черкесск, Дом Советов.
Черкесская типография, г. Черкесск, Комсомольская, 32.

Цена 2 руб. 35 коп.

294

НА КАРАЧАЕВСКОМ ЯЗЫКЕ

Умар Бабулашевич Алиев

ГРАММАТИКА
КАРАЧАЕВСКОГО ЯЗЫКА

Часть II

СИНТАКСИС

УЧЕБНИК ДЛЯ 6—7 КЛАССОВ
СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ